

Міністерство культури та інформаційної політики України
Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Хмельницька обласна організація Національної спілки архітекторів України
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: СУЧАСНІ АСПЕКТИ

*матеріали Всеукраїнської науково-практичної
онлайн-конференції з міжнародною участю,
м. Кам'янець-Подільський,
15-16 травня 2020 р.*

Кам'янець-Подільський
2020

УДК 351.853:005.745(082)

ББК 79.0я43

П-15

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національного історико-архітектурного заповідника
«Кам'янець» (протокол № 2 від 17 липня 2020 р.)*

Рецензенти:

Алексієвець Леся Миколаївна, доктор історичних наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка);

Надтока Олександр Михайлович, кандидат історичних наук, доцент (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редакційна колегія:

Л. В. Баженов, доктор історичних наук, професор; А. Л. Глушковецький, кандидат історичних наук, доцент; О. М. Завальнюк, доктор історичних наук, професор; О. Б. Комарніцький, доктор історичних наук, доцент (відповідальний редактор); В. В. Пагор, кандидат історичних наук, науковий співробітник (відповідальний секретар); Л. Й. Рудюк, учений секретар НІАЗ «Кам'янець»; О. М. Федьков, доктор історичних наук, професор; В. В. Фенцур, генеральний директор НІАЗ «Кам'янець» (голова редколегії); А. Г. Філінюк, доктор історичних наук, професор

П-15 Пам'яткознавство: сучасні аспекти: матеріали всеукр. наук.-практ. онлайн-конференції з міжнародною участю, м. Кам'янець-Подільський, 15-16 травня 2020 р. / [редкол.: В. В. Фенцур (гол. ред.), Л. В. Баженов, А. Л. Глушковецький та ін.]. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. 120 с.

До збірника увійшли доповіді учасників всеукраїнської науково-практичної онлайн-конференції з міжнародною участю «Пам'яткознавство: сучасні аспекти», яка відбулася 15-16 травня 2020 р. у м. Кам'янці-Подільському. У виданні показано історичні віхи, історіографію та джерелознавство в пам'яткознавчих дослідженнях, розкрито теорію та практику пам'яткознавства, йдеться про монументальне мистецтво України. Видання адресоване дослідникам, освітянам, держслужбовцям, усім небайдужим до пам'яткоохоронної справи.

УДК 351.853:005.745(082)

ББК 79.0я43

П-15

Передмова

15-16 травня 2020 р. в Кам'янці-Подільському відбулася Всеукраїнська науково-практична онлайн-конференція з міжнародною участю «Пам'яткознавство: сучасні аспекти». Захід було присвячено Міжнародному дню музеїв. Організаторами конференції виступили Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець», Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Історичний факультет, Хмельницька обласна організація Національної спілки архітекторів України і Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України. Робота конференції проходила на платформі Zoom.

Учасниками наукового форуму стали 53 фахівці, які представляли різні міста України (Київ, Львів, Чернігів, Вінниця, Хмельницький, Чигирин, Бережани, Бучач, Бар, Збараж, Кам'янець-Подільський) та Республіку Польщу (Ряшів). Серед загального числа учасників: 22 доктори та кандидати наук, 6 професорів, 1 фахівець Міністерства культури та інформаційної політики України. Учасники конференції репрезентували пам'яткоохоронну роботу органів центральної та місцевої влади, дослідження наукових установ, університетів, музеїв та історико-архітектурних заповідників України.

Робота конференції проходила в пленарному форматі та трьох секційних засіданнях: «Історія, історіографія та джерелознавство в пам'яткознавчих дослідженнях», «Теорія та практика пам'яткознавства», «Пам'яткознавство в мистецтві». Проведення наукового форуму викликало широке зацікавлення та схвальні відгуки тому організатори конференції прийняли рішення опублікувати збірник матеріалів у який ввійшли кращі доповіді. Видання адресоване дослідникам, освітянам, держслужбовцям, усім небайдужим до пам'яткоохоронної справи.

***Василь Фенцур,
генеральний директор НІАЗ «Кам'янець»***

ЗМІСТ

Історія, історіографія та джерелознавство в пам'яткознавчих дослідженнях

Олександр Ветров САДИБНО-ПАРКОВЕ УТВОРЕННЯ ПОМІЩИКІВ ДАВИДОВИХ У КАМ'ЯНЦІ – ОСЕРЕДОК ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.....	6
Ірина Грузер ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ 1960-1970-х рр. З ФОНДІВ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ	15
Олександр Завальнюк ВЧЕНІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ВНЕСОК У ВИРОБЛЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ПОЛІТИКИ УНР (1919 р.).....	19
Юрій Клімчук ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПРО ГЕРОЯ З УКРАЇНИ, ПОДОЛЯНИНА МИКОЛУ БУЯНОВА – УЧАСНИКА ІТАЛІЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	24
Олександр Комарніцький ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УКРАЇНИ У ДОСЛІДЖЕННІ АРХЕОЛОГІЧНИХ, АРХІВНИХ ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (20-30-ті рр. ХХ ст.)	28
Ірина Майба ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ, ЗОКРЕМА ФОРТЕЦІ У с. ПІДЗАМОЧОК.....	31
Ірина Паур ВИДИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИКО- АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.	35
Оксана Пришляк ДЗВІНИЦЯ КОСТЕЛУ СВЯТОГО АНТОНІЯ У м. ЗБАРАЖ.....	39
Лариса Рудюк ТРИНІТАРСЬКИЙ КОСТЕЛ І ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ЙОЗЕФА ПРЕХТЛЯ.....	42
Андрій Чуткий КОМПЛЕКС СПОРУД КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ (ПОЧАТОК ХХ ст.)	48
Barbara Januszkiewicz POLSKI KOMPONENT ZESPOŁU ARCHITEKTONICZNEGO MIASTA KAMIENIEC PODOLSKI.....	53
Володимир Ярич ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО МОЛОДІЖНЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПОДІЛЛІ В ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДОКУМЕНТІВ ГДА СБУ.....	56

*Теорія та практика пам'яткознавства,
монументальне мистецтво*

Оксана Брегін МОНУМЕНТ КОМАНДИРУ УПА-ПІВНІЧ НА ЗБАРАЖЧИНІ	60
Олена Вільчинська ДЕКОРАТИВНО-ПАЛАЦОВИЙ ЖИВОПИС XVI – ПОЧАТКУ XIX ст. В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ	63
Тетяна Герасимчук, Лілія Свінціцька ДІТИЩЕ ІНСТИТУТУ ЗВАРЮВАННЯ Є.О.ПАТОНА – МІСТ «ЛАНЬ, ЩО БІЖИТЬ» В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ	68
Олександр Кравчук РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАЗЬКОГО ГРАДУ У 1920-1930-х рр.	72
Олександр Кравчук, Сергій Калитко, Надія Марценюк УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ ТА ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ БЕРШАДЩИНИ	75
Альона Кузема СОЦІАЛЬНИЙ МЕДІАМАРКЕТИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»	77
Ілля Литвинчук ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ м. ЯМПОЛЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	83
Мар'яна Мавдюк ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦ – ВИЗНАЧНА ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНИ	92
Валентин Пагор, Анна Кулішова БАШТА НА БРОДІ В СИСТЕМІ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО	94
Алла Перепелиця МОНУМЕНТ НА ОЗНАМЕНУВАННЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	100
Наталія Урсу ПАМ'ЯТКООХОРОННІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗОДЧЕСТВА ДОМІНІКАНСЬКОГО ЧИНУ В УКРАЇНІ	107
Анатолій Філінюк ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК НАПРЯМ І ЗАСІБ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	112
Відомості про авторів	119

ІСТОРІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

УДК 712.253(477.46)+908

Олександр Вєтров

САДИБНО-ПАРКОВЕ УТВОРЕННЯ ПОМІЩИКІВ ДАВИДОВИХ У КАМ'ЯНЦІ – ОСЕРЕДОК ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглянуто історію створення та функціонування садибно-паркового утворення поміщиків Давидових у Кам'янці в Черкаській області, як осередку художньої культури кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Ключові слова: садибно-паркове утворення, резиденція, палацово-парковий ансамбль, старовинний парк, кам'янський парк, дворянський парк.

Дворянські садибно-паркові утворення Середнього Подніпров'я кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. становлять інтерес не тільки як взірці характерної архітектури відповідного періоду та твори садово-паркового мистецтва, але і як історичні об'єкти, пов'язані з визначними історичними подіями в регіоні та життям відомих людей.

На жаль, тема історії садибно-паркового утворення у Кам'янці до цього часу належним чином дослідниками не вивчалася, тож і напрацювань на цю тему не було опубліковано, що підтверджується науковцями Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

Найбільш інформативним джерелом для автора даної статті виявилася відшукана ним «Доповідь про результати роботи проробленої архітектором В. М. Дюніним в період від квітня до листопаду 1969 р. по вивченню рукописних і графічних матеріалів, що стосуються парку «Імені Декабристів» в м. Кам'янка Черкаської обл., м. Київ. Листопад 1969 р. – березень 1970 р.». На жаль, вона невелика за об'ємом, підготовлена досить давно і специфічно, тож повною мірою не відображає історію садово-паркового утворення та не відповідає сучасним критеріям наукових досліджень. Цей робочий документ не був опублікований.

Деякі фрагменти інформації почерпнуто автором з невеликих статей у засобах масової інформації, а також з мемуарної літератури нащадків поміщиків Давидових, літературно-історичних, архівних та інших різноманітних матеріалів, де парк згадується побічно.

Застосовано і нові власні напрацювання, знахідки та дослідження. Новизною дослідження, наприклад, є твердження про те, що одним із попередніх власників Кам'янки, серед інших, був і польський князь Яблоновський. Досліджено, хто проживав у Кам'янці на момент розвитку садибно-паркового утворення, хто був керуючим маєтком, кого із садівників запрошували для догляду за парком і садом. Висвітлено, що представляли собою паркові оранжереї і що в них вирощувалося. Використано нові архівні знахідки і літературні описи, ряд інших матеріалів та джерел, серед яких і описи маєтку, саду, парку Олександром Давидовим, дружиною останнього власника Кам'янки Маріанною Давидовою та ін.

Вивчення і аналіз літературно-історичних та архівних матеріалів щодо історії садибно-паркового утворення дворянської садиби поміщиків Давидових на Правобережній Україні у м. Кам'янка на Черкащині. Дослідити історію парку, як осередку художньої культури кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

Невід'ємним елементом ландшафту м. Кам'янки на Черкащині є парк ім. Декабристів на правому березі р. Тясмин. Цей давній залишок вікових лісів, видозмінених людиною, несе подихи історії і древньої природи. Кам'янський старовинний парк – пам'ятка історії і архітектури. Відповідно до ст. 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Він охороняється законодавством, так як внесений до Державного реєстру Національного культурного надбання України.

Охоронний режим встановлено як об'єктові природно-заповідного фонду Постановою Ради Міністрів УРСР від 29.01.60 р. № 105, сучасний статус – з 1972 р. На сьогоднішній день – він

підпорядкований Кам'янському державному історико-культурному заповіднику [28]. Заповідна площа 4 га.

Зелені насадження кам'янського парку мають значне відновлювальне мікрокліматичне, санітарне, естетичне значення, формують своєрідне архітектурне лице древнього міста.

На території парку ростуть дерева й кущі, які належать до 59 видів та 3 культиварів (форм). Серед них найпоширеніші: звичайний та ясен зелений, клен польовий, в'язи [25, с. 259–260].

За функціональною ознакою парк належить до міських парків загального користування, а за характером побудови зелених насаджень – ландшафтним з елементами регулярного стилю. Паркові краєвиди складають закриті ландшафти (посадка каштана кінського, кленка, явору), напіввідкриті (зрізнені посадки дерев і кущів, окремі їх групи), відкриті ділянки – поляни з трав'янистою флорою.

Точної дати заснування парку не встановлено. Відомо, що на правій північній високій стороні р. Тясмин, на крутосхилі, який спадав до річки, поляками був збудований дерев'яний замок-«городова фортеця» (за підрахунками автора – приблизно в першій половині XVIII ст.). На цій незаселеній частині Кам'янки знаходився віковий ліс. Отож рік будівництва Кам'янського замку можна вважати початком освоєння і перетворення лісового масиву на горбу над річкою Тясмин в лісопарк. І тільки у кінці XVIII – на початку XIX ст., коли замок перейшов у володіння сім'ї російських поміщиків Давидових, володарі задумались над облаштуванням оточуючого лісопарку.

Кам'янка не була родовим маєтком Давидових. Власниками українських помість вони стали тоді, коли село Кам'янку і тридцять прилеглих до неї інших сіл (що складало 94 тис. десятин землі і 27429 душ селян) князь Г. Потьомкін подарував своїй племінниці Катерині Самойловій (за першим шлюбом – Раєвській, а за другим – Давидовій – О. В.). Сама вона проживала на той час у Москві [15, с. 5–6; 18, с. 3–4]. Вступивши на початку 1790-их рр. у володіння Кам'янкою, Катерина Миколаївна, до смерті свого другого чоловіка, не жила в ній постійно. Лише на початку XIX ст. вона тут оселилася остаточно та не залишала її до самої своєї смерті 1825 р. [1, с. 12].

Станом на 31 липня 1796 р. у Кам'янці по ревізії було записано у власності К. М. Давидової – 857 чоловіків і 778 жінок [2, с. 18–22].

У жовтні 1801 р. помер Лев Денисович – чоловік К. М. Давидової. Багата спадкоємиця, втомившись від гамірного московського життя, вирішила назавжди переселитися до українського маєтку. Обравши центром родових володінь особливо мальовниче місце – Кам'янку, вона переїжджає сюди на постійне проживання, забравши з собою єдиного, що залишився при ній сина – Василя Львовича. Тут вона засновує свою резиденцію.

Тоді ще існуючий великий двоповерховий дерев'яний будинок попередніх власників, у правій частині парку, наповнився життям. Залишаючи Москву назавжди, К. М. Давидова продала московський будинок і, за винятком рідкісних виїздів по сімейних справах, прожила двадцять чотири роки в Кам'янці, присвятивши себе вихованню Василька (майбутнього декабриста) [14, с. 5; 18, с. 3–4]. З її приїздом в тиху Кам'янку вторгся дух пишного світського життя. Знатні друзі і знайомі з Петербургу, Москви, Сміли та Білої Церкви, а також сусіди-поміщики стали постійними гостями маєтку [1, с. 12].

Під час тривалої відставки з армії у Кам'янці оселився і генерал-майор М. М. Раєвський зі своєю сім'єю, влаштувавши свій маєток в с. Бовтищі у перших числах січня 1807 р.

У метричному зошиті Кам'янської Миколаївської церкви за 1804 р. у розділі про народження дітей за цей рік під загальним порядковим номером 31 виявлено запис, зроблений рукою священика цієї церкви Маковського про те, що 22 липня 1804 р. «у Генерал-майора Николая Николаевича Раевского дочь наречена Марія, которую воспринимала Генерал-майорша Екатерина Николаева дочь Давыдова» [8, с. 15]. Це була майбутня дружина декабриста С. Волконського – Марія Волконська (Раєвська), яка згодом однією з перших послидує за чоловіком-декабристом в Сибір.

М. М. Раєвський запросив до Кам'янки керуючого маєтком, про що повідомляв О. М. Самойлова з Кам'янки 1806 р.: «Господин Гаевский согласен принять смотрение над матушкиным хозяйством» [4, с. 48]. Дім Давидових, що об'єднав дві знамениті сім'ї – Раєвських і Давидових, вважався одним з найбільш культурних у тогочасній Російській імперії. Глава сім'ї К. М. Давидова – була жінкою впливовою, з сильним характером. У своїх володіннях, які охоплювали майже весь Чигиринський повіт, вона була повновладною господинею [19, с. 35–36]. Слід відмітити, що у деяких давніх спогадах і статтях, парк називають – Раєвських-Давидових. Та й в історичному художньо-документальному романі Сергія Носаня «Голгофа любові» описано, як «...гуляла алеями тінистого старого парка «лялечка-паняночка» Маша Раєвська».

На час російсько-прусько-французької війни 1806–1807 рр. поселився з дружиною Софією Левівною і дітьми в будинку тещі в Кам'янці й генерал-лейтенант А. М. Бороздін, котрий був призначений

начальником Чигиринської повітової міліції [23]. У метричному зошиті Кам'янської Миколаївської церкви за 1804 р. під № 33 записано: «В сентябре у Генерал-майора Андрея Михайловича Бороздина дочь нареченна Мария, которую воспринимала Генерал-майорша Екатерина Николаева дочь Давыдова» [8, с. 15].

Олександр Давидов у своїх «Воспоминаниях» описав маєток: «По ту сторону моста велика дорога піднімається до містечка через великий поміщицький парк, в лівій стороні якого поміщаються невеликі будиночки, складаючи садибу, і посеред великого двору стоїть висока цегляна, незакінчена будівля в стилі середньовічного замку» [1, с. 10].

На жаль, поки що не вдалося виявити історичний план кам'янського парку. Але вивчення літературно-історичних та архівних матеріалів дозволяють скласти уявлення про цей парк в історичному аспекті. Виявлені архівні документи, рукописні і образотворчі матеріали, за якими можна судити про маєток Давидових, його забудови і стан парку, ніби підказують розглядати їх свідчення у такій хронологічній послідовності:

- 1) Остання чверть ХVІІІ ст. і перші роки ХІХ ст.;
- 2) Середина двадцятих років ХІХ ст.;
- 3) П'ятдесяті роки ХІХ ст.;
- 4) Кінець ХІХ і початок ХХ ст.

Як літературні, так і графічні матеріали, що збереглися, вказують на те, що основна садиба маєтку Давидових у Кам'янці була розташована на правому підвищеному березі р. Тясмин, і в значно більшій своїй частині покрита лісом. Вона здавна була поділена на частини східну і західну, відповідно праву та ліву дорогою, що проходить через населений пункт в меридіа льному напрямку. В одному з літературних джерел йдеться, що маєток мав два «фільварки», а той з них, що був розташований на схід від дороги, став місцем заснування резиденції Давидових.

Зрозуміло, що територія, покрита суцільним масивом багатівікового листяного лісу якнайкраще підходила для таких цілей, зокрема з розташуванням тут дворянського будинку, як головної будівлі. Втім, будинок міг існувати в своїй основі задовго до того, як відбувся обмін володіннями між Потьомкіним і Любомирським.

Що ж стосується лівої, тобто західної частини садиби, то, судячи з усього, вже при утворенні маєтку вона була, вочевидь, призначена для службових і господарських будівель. Часткові деревонасадження у цій садибі з боку північного сходу, судячи з малюнку 1853 р., були проведені на самому початку ХІХ ст. У всякому разі, у досліджених матеріалах не міститься ніяких ознак або натяків на те, що на тій же лісопарковій території, де знаходився дворянський будинок, розміщувалися і господарчі споруди.

Треба думати, що таке зонування, тобто розміщення головної будівлі, як основного парадного елемента резиденції, відокремлено в лісопарковій зоні, а всього, що стосується господарського обслуговування – на іншій території, на відшибі, цілком влаштовувало як попередніх власників Яблонівського і Любомирського (а вірніше їх керуючими маєтками – О. В.), так і Давидових з практичних міркувань. Адже непотрібно було рубати цінний масив лісу для допоміжних будівель, а також санітарно-гігієнічних і естетичних [18, с. 2–4]. У той час (1853 р.) велика центральна дорога розділяла Кам'янський маєток на маленький сад і великий [12].

Пишність катерининського століття переносилася знатними вельможами в свої родові садиби – це історичний факт. Тож реаліями тієї історичної епохи було створення поміщицьких садиб, які вміщали в собі тепло і душу дворянської родини. Не стала виключенням і казково багата Катерина Миколаївна Давидова, вдова Лева Денисовича Давидова і племінниця князя Потьомкіна.

Майже одночасно з розквітом садибного будівництва виникла і «садибна міфологія», в якій «ясно виразилися загальні уявлення російської культури про людські цінності, про долю особистості, про почуття природи як найважливіші властивості національного менталітету» [31, с. 51]. Тож в кінці ХVІІІ – на самому початку ХІХ ст. у Кам'янці розпочалася організація дворянського поміщицького маєтку К. М. Давидової і парку з листяних і хвойних дерев. Навколо двоповерхового будинку, що стояв на горі, до берега р. Тясмин і по всій західній частині гори розкинувся лісовий масив зі старезними дубами. Катерина Миколаївна розчистила площу у цьому масиві і приклала багато зусиль, щоб привести до порядку центральну його частину. Зокрема було розчищено та висипано доріжки. Ряд довгих тінистих алей з різними прикрасами та статуями спускалися до річки. То тут, то там серед густої зелені були розкидані білокамінні альтанки, огорожі видових майданчиків, тунелі з в'юнких рослин, сонячний годинник та інше [40, с. 16; 35; 37]. Алеї в центрі парку були вистелені червоною цеглою, а віддалені – жорстовою [34; 37].

Парк був розбитий у так званому «пейзажному стилі», тобто вільно спланованим з використанням природного ландшафту прибережних схилів р. Тясмин. Відомо, що в цей період встановлювався змішаний тип парків, де наймальовничіші місця залишались недоторканими.

Так, посеред села Кам'янки над річкою Тясмин розкинувся красивий дворянський парк. У ньому знаходився просторий двоповерховий поміщицький будинок, обставлений з усією розкішшю катерининських вельмож XVIII ст. У парку були вишукані оранжереї з рідкісними квітами і рослинами, чудові алеї троянд, парково-архітектурні прикраси – грот, альтанки, статуї [36, с. 57]. К. М. Давидова дуже любила квіти. В архівних документах Давидових за першу половину XIX ст. часто зустрічаються розпорядження про відпуск різних будівельних матеріалів для спорудження нових теплиць, або їх опалення: «3 декабря 1823 г. в господский сад для отопления здания теплиц отпустить дров 17 фур» [17].

Грот був вимурований на нижній алеї в крутій горі по моді XVIII ст., як архітектурна прикраса при закладенні парку. Він будувався добротно руками кріпосних селян Кам'янки і навколишніх сіл із граніту, привезеного з берегів Тясмину, і цегли власного виробництва. За переказами, грот будували два роки під наглядом запрошеного архітектора [37; 39]. Ця споруда досить складна по своїй архітектурній формі. Його правильність пропорцій і архітектурних ліній свідчить про неабиякий хист будівника. Гора неначе була зрізана і в середині вимурували цегляне приміщення у формі правильного циліндра і стеля на конус [40, с. 16–17]. У центрі купола знаходився круглий отвір, що виходив на поверхню землі. Над ним стояла альтанка [39]. Підлогу вистелили торцем цеглою. Зовнішня сторона гранітною стіною, вхід в рустовидній арці з цегли [40, с. 16–17]. Двері у вигляді металевих ґрат. Галявина при вході і сам вхід до гроту ховали високі дерева, крони яких створювали вгорі суцільне зелене шатро [39].

Зображення тогочасного гроту невідомі. Перша фотографія його була зроблена лише 1899 р. до столітнього пушкінського ювілею і надрукована у пушкінському збірнику «Памяти А.С. Пушкина», що вийшов у Києві того ж року.

Архітектурна форма пам'ятника залишилася без змін до наших днів. Альтанка над гротом у 20-их рр. XX ст. була побудована заново [12].

Праворуч від центральної алеї стояла дворова дерев'яна церква, побудована «в 1817 г. тщанием генерал-майорши Екатерины Давыдовой». (Пізніше в цій церкві бував П.І. Чайковський, який любив слухати хор, звучанню якого сприяла хороша акустика приміщення). Ландшафт парку і річка Тясмин, що вузькою стрічкою омивала його внизу, створювали мальовничий куточок Кам'янки [39].

В. Н. Іванов у книзі «Олександр Пушкін і його час» писав про кам'янський парк: «...За панським будинком димить, топиться скляна оранжерея. Перед будинком великий квітник, він в порядку, в клумбах – останні квіти, жалісно обпалені першим морозом. Серед квітника – фонтан зі статуєю Флори з оберемком плодів і квітів, листопадовий вітер крутить в басейні сухе листя» [22].

Статуї у тогочасних дворянських парках мали особливий сенс. У більшості своїй, вони зображували античних богів і героїв, іноді – власників і відвідувачів садиби. Поширена була також практика зведення обелісків – в пам'ять про предків, або в знак відвідування садиби високими особами. Глибокий алегоричний сенс, впроваджуваний в усю сутність садиби, диктував і набір персонажів, на честь яких зводилися статуї. Античні боги втрачали свої особистісні риси і ставали символами: Афін – мудрості, Сатурн – часу. Просвітництво додало і своїх героїв – алегоричні скульптури зображували Науку, Чесноту, Мистецтва, Почуття ...

Велике значення мали поетичні символи в житті садиби. Скульптурні статуї в будинку, мармурові статуї перед будинком і в саду чи парку представляли героїв давнини і міфологічні алегорії; садово-паркові павільйони сприймалися як античні храми – досить було асоціацій або згадок про історію та географію, модними були і псевдоготичні руїни. У дворянській садибі того часу можна було проникливо побачити «на десятину ... екстракт всесвіту всього» [9, с. 300], в тому числі, культуру тієї епохи, в якій вона існувала. Класицизм – «говорить» стиль, завжди щось розповідає, щось затверджує і проповідує. Почуття і здатність бачити в знаках зміст в той час були дуже розвинені. Класицизм створював не тільки високохудожній, гармонійний і зручний простір, але і особливу мову почуттів і образів [29].

У садибній архітектурі та побудові простору садиби протягом XVIII – початку XX ст. знайшли своє втілення всі архітектурні стилі і напрямки в російському мистецтві – від бароко (XVIII ст.) до модерну (початок XX ст.). Залежно від багатства і художніх смаків власників, будувалися то величезні палаци, то скромні дерев'яні будинки в два поверхи. В ансамбль садибного будинку входили – флігелі, стайні, лазні, будинки прислуги, вежі огорожі, «голландські» будиночки, альтанки, оранжереї, ротонди, штучні гроти і печери в парку ...

У книзі М. П. Цапенка «Архітектура Лівобережної України XVII і XVIII століть» приведена графічна репродукція акварельного малюнка будинку Давидових у Кам'янці, зробленого 1823 р.

[33, с. 89]. Його намалював службовець канцелярії генерал-губернатора Малоросії М.Г. Рєпніна – Райдаровський. Князь М. Г. Рєпнін – рідний брат декабриста С. Г. Волконського. У травні 1824 р. він послав Райдаровського з Полтави в Кам'янку довідатися про смерть батька. Перебуваючи декілька днів у Давидових, Райдаровський, напевно, і зробив малюнок будинку з натури [13]. Тут також можна прочитати коротке пояснення: «Будинок Давидових просторий, побудований різними зигзагами, деякі частини були в два поверхи і видно було, що його перебудовували і прибудовували декілька разів. Це було щось на зразок стародавнього лицарського замку. Не вистачало лише підйомного мосту при в'їзді та звуків рогу замкової стражі. Будинок був покритий черепицею темного кольору і обвитий в'юнкими рослинами. Зразу можна було помітити, що тут живуть аристократи. З відкритих вікон чулись звуки фортепіано, а по деяких стояли клітки з папугами» [33, с. 89].

Якими б будівлями не доповнювався протягом десятиліть, отриманий у спадок будинок, ясно одне, що первісний характер визначав і його пізніший вигляд, явно виражав відкладений у споруді вплив польсько-литовського панування з властивими йому рисами замкової архітектури.

Хаотичне нагромадження обсягів цієї споруди не може не свідчити і про випадковість його плану. На класичне рішення плану будівлі-палацу немає і найменшого натяку. Тому цілком ймовірно припустити, що і парк у Кам'янці не належав до числа історичних парків, подібних до тих, які створювалися, або існували, в епоху класицизму.

Він представляє собою пейзажний парк, створений шляхом відповідного планування і турботливого благоустрою меморіалу, давнього лісового масиву, відповідно до природної топографії місцевості, існуючими деревонасадженнями і смаками первинних і наступних власників, характер яких визначався історичними умовами краю [18, с. 4–5].

Архітектор, член громадської інспекції та науково-методичної ради по пам'ятках архітектури і будівництва при правлінні Українського товариства охорони пам'яток історії та культури В. М. Дюмін 1970 р. писав: «Планування парку, хоча і виглядає випадково, функціонально об'єднало три основних об'ємних споруди – старий будинок, грот і церкву, а також видовий майданчик в центрі південного схилу. Два напрямки, від центрального в'їзду на садибу і від місця церкви, а також дві паралельні алеї з району грота, ведуть до місця старого, головного будинку».

У часи декабристів парк зі східної сторони з'єднувався з великим фруктовим садом. Неповдалі від великого будинку стояла в парку невелика дерев'яна церква. Навколо неї – фамільні поховання Давидових. Життєве коло – від народження до смерті (з любов'ю і ненавистю, творенням і руйнуванням) – було укладене в культурі і повсякденності російської садиби. Це – таємничий і прекрасний сплав мистецтва і природи.

Звичайно, як і всі гості Давидових, декабристи зупинялись у великому двоповерховому будинку в центрі парку, але вечорами збиралися, у так званому, «Зеленому будиночку», де відокремившись від численного товариства гостей, декабристи могли вільно вести політичні бесіди. Під час одного зі своїх приїздів до Кам'янки, побував у їхньому товаристві і О.С. Пушкін. Значно пізніше, працюючи над 10 главою свого роману «Евгеній Онегин» він згадає Кам'янку:

«Не там, где ранняя весна
Блестит над Каменкой тенистой»...

На відомій картині київського художника К. Крилова «Пушкін і декабристи біля гроту в парку Давидових», оригінал якої знаходиться в Кам'янському державному літературно-меморіальному музеї О.С. Пушкіна та П.І. Чайковського, зображено Пушкіна у колі декабристів і друзів у Кам'янці.

Власне, можливо, Кам'янка єдине місце в Україні, де Пушкін міг почути колядки, українські народні пісні, навіть, мимохідь, просто прогулюючись парком чи берегами Тясмину. Єдине село на Україні, де він провів більш-менш тривалий час – це Кам'янка.

Так що, можливо, з українською народною культурою Пушкін вперше зіткнувся саме в Кам'янці, і саме звідси треба шукати витoki його інтересу до українського фольклору. А про те, що це його надзвичайно цікавило, свідчать книги з його бібліотеки, спогади сучасників [7, с. 12].

Перебуваючи часто у Кам'янці, декабристи відвідували парк Давидових, який від будинку господарів по крутому схилу спускався до р. Тясмин. Ці прогулянки часом змінювались відпочинком у гроті, розташованому над річкою [36, с. 60]. В середині гроту завжди було прохолодно, тихо, а своєрідна акустика приміщення викликала голосне, довго не стихаюче відлуння. У центрі гроту в пушкінські часи стояв круглий стіл і паркові стільці. Тут відпочивали Давидови і їх гості. Серед них О.С. Пушкін і Расвський, поет Денис Давидов і багато декабристів. Їм зручно було тут на самоті в гроті вести палкі дискусії. Всі страви, які приносили з великого будинку, спускали через люк гроту прямо на стіл [39].

Всі стіни були поцятковані написами і віршами Пушкіна і декабристів, але товстий шар штукатурки назавжди приховав від нас написи як великого поета Пушкіна, так і незабутніх декабристів... [21, с. 2]. Садибник також говорив, що були в гроті якісь знаки і цифри, але які саме – цього пояснити він не міг [27, с. 89].

Спочатку в сім'ї Давидових, а потім і літературі грот стали іменувати пушкінським. Зберігся навіть переказ, що біля нього Давидови поставили невеликий бюст Пушкіна. Ця назва гроту набула особливої популярності серед народу.

На початку 1821 р. Кам'янку і парк відвідав Микола Андрійович Маркевич (пізніше перший український енциклопедист). Він проходив військову службу в штабі 2-ї армії, до якої входив полк, що перебував у Тульчині, де він познайомився з майбутніми декабристами, спілкувався з Павлом Пестелем [10, с. 2].

Після смерті К. М. Давидової 1825 р. Кам'янка дісталася в спадок молодшому з її синів – Василю Львовичу Давидову.

1826 р. В. Л. Давидов був заарештований у справі декабристів, був засуджений до каторжних робіт і вічного заслання до Сибіру. Його маєток перейшов в руки опікунської ради [13].

З архівних документів відомо, що станом на червень 1827 р. у поміщицькому саду існували дві оранжереї. У першій у діжках вирощувалися дерева (кипариси, лимони, помаранцеві, апельсини, лаврові, маслинові, розини китайські, ананасові (в горщиках) і квіти в горщиках (герань, гризантуси, розмарини, ципраси, розини китайські, дабірюс, кропівки, ам'яндри та ін.). У другій оранжереї вирощувалися фруктові дерева (іспанські вишні в діжках, персики арабські і махорські в діжках і ґрунті, сливи французькі, венгерські, лангро, абрикоси прості в ґрунті, акації розові в діжках) [17].

1828 р. дружина декабриста О. І. Давидова подалася за чоловіком до Сибіру. З часом, Кам'янка стала власністю синів декабриста В. Л. Давидова, народжених до вироку – Петра і Миколи. За час малолітства власників, завдяки невдалому управлінню опікунів, господарство маєтку прийшло до повного занепаду, і чудова резиденція Катерини Миколаївни з декількома тисячами душ селян перетворилася в малоприбутковий маєток.

Після смерті декабриста В. Л. Давидова в Сибіру, його дружина Олександра Іванівна з дітьми повернулася до Кам'янки 1856 р. Після довгих років заслання вона з сумом відмічала, що «все здесь изменилось до неузнаваемости, даже парк. Исчезло много дорогих сердцу мест».

До того часу садиба втратила колишню чарівність. Сад і парк були сильно вирубані, оранжереї і скульптури зруйновані, великий поміщицький будинок занепадав і був розібраний та розтягнутий керуючими і місцевими жителями [6, с. 26, 28] у 40-их рр. XIX ст. [13]. На його місці пізніше був закладений фруктовий сад. Інші будівлі (у тому числі, ймовірно, і «Зелений будиночок» – О.В.) знаходилися у напівзруйнованому стані. Велика сім'я Давидових поступово з'їжджалася у своє родинне гніздо. Селилися, в основному, у флігелях. За відсутності житла доводилося нашвидкоруч переробляти старі службові приміщення [6, с. 26, 28].

Економічний опис містечка Кам'янки 1859 р.: «...Панський дерев'яний будинок з флігелями, фруктовим садом і оранжереями. ... Ліс дубовий і чорний стройовий, дров'яний. Сінокоси степові і лугові» [24].

У самому кінці 50-их рр., переконавшись у значних здібностях до агрономії у брата, Лева Васильовича, М. В. Давидов познайомив його зі справами, і 1860 р. передав йому повне управління Кам'янкою.

У цей період Кам'янка зовсім втратила характер розкішної резиденції багатих поміщиків початку століття. Від чудового будинку Катерини Миколаївни залишилися тільки купи сміття та хороший, тінистий сад, розташований на горі, що спускався до річки Тясмин. ...Керуючий маєтком старших братів, Лев Васильович Давидов з дружиною Олександрою Іллівною та дітьми жили у флігелі, що стояв через дорогу від колишнього головного будинку [32].

Так, як старий панський будинок був зруйнований, М. В. Давидов – власник Кам'янки, почав (на його місці в парку – О. В.) будівництво величезного двоповерхового з напівпідвальним третім поверхом будинку, але не добудував його, кам'яна громада перетворилася на притулок голубів. Сад був запущений... [20, с. 5].

Так, як сім'я Давидових розселилася в окремих флігелях, віддалених від парку, грот втратив своє значення і його стали використовувати, як великий погріб для зберігання фруктів і овочів. З цією метою грот всередині побілили вапном, а зовнішню стіну, яка стала розпадатись, скріпили цементним розчином [39].

Для догляду за парком і садом наймалися в різні роки дипломовані професіонали-садівники: «Колишній казеннокоштный вихованець Імператорського Нікітського саду і Магарацького училища виноробства Федір Овчаренко: По своєму виході з Училища в 1872 р. і по 1876 р. був в Київській губернії у М. М. Раєвського, платню отримував 30 руб., Стіл, квартира, опалення та освітлення. За своїм бажанням перейшов до Л. В. Давидова (в Кам'янку садівником – О. В.) – на таку ж платню і в тій же губернії пробув у нього весь 1876 р.» [3].

Цікавою інформацією поділився письменник Олександр Каневський: «З родинних переказів відомо, що наш дід працював садівником у кам'янській садибі Давидових». Його син Семен, батько знаменитих братів: письменника-гумориста Олександра Каневського і відомого популярного артиста – «знатока», телеведучого Леоніда Каневського [11].

Сільським юнаком кам'янчанин Кравченко Семен Михайлович, шукаючи заробітку, опинився в кримському маєтку Давидових, де був великий сад. Потім навчався у школі садоводів у Сімферополі. Повернувшись в Кам'янку, ще задовго до I-ї світової війни, працював садівником у Кам'янці у маєтку останнього власника – Лева Олексійовича Давидова. Опікувався парком і садами до 1917 р. і пізніше.

1899 р., у зв'язку зі сторіччям з дня народження О. С. Пушкіна, групою професорів і викладачів Київського університету був складений науково-літературний збірник «Пам'яті Пушкіна». Серед матеріалів цієї збірки є стаття приват-доцента А. М. Лободи «А. С. Пушкин в Кам'янці», кілька фотознімків у Кам'янці 1899 р., а також дуже цікава репродукція олівцем малюнку «Частина садиби Давидових у Кам'янці». Малюнок цей зроблений влітку 1853 р. одним із Давидових (можливо – сином декабриста, Петром Васильовичем – О. В.) і «представляє сучасний йому вид саме лівої частини садиби, а ця частина маєтку з 20-их рр. XIX ст. (коли тут бував О. С. Пушкин – О. В.) і до того часу, до якої відноситься малюнок, майже не змінилася, якщо не брати до уваги хат, намальованих на передньому плані малюнку і побудованих після 1825 р.» [27, с. 83].

З подальшого опису випливає, що у флігелі, що знаходився на височині праворуч, жили молоді члени сім'ї, зупинялися гості (мабуть, тут жив, в якості гостя, і Пушкин – О. В.). І сад: «Тоді був значно менше і доходив лише до обриву», а не до самої річки Тясмин, як це було 1899 р. та існує в даний час. Так характеризується ліва частина садиби періоду 1820–1850 рр.

Що ж стосується правої частини садиби, то там після 1825 р. знаходилася лише дерев'яна церква, Миколаївська, збудована 1817 р. К. М. Давидовою та грот – на південному схилі, зверненому до річки. Чималий інтерес представляє свідчення А. М. Лободи про стан парку правої частини садиби: «Колись сад був набагато більшим і доходив майже до самої річки; він був гордістю садиби, кращою її окрасою, про що тепер безмовно свідчать грандіозні пні зрубаних велетнів та кілька уцілілих, внизу проти грота, старих дерев; але і останні приречені вже на смерть, тому що серед них розвинувся шкідливий деревний паразит. Для боротьби з яким дійсно лише один засіб – знищення зараженого дерева».

Як бачимо, А. М. Лобода, спеціально відвідав Кам'янку на початку березня 1899 р. і говорить про парк, як про колишню гордість і кращу окрасу садиби, яку вбачав у багатовікових гігантах, що прикрашали парк, від яких до часу його відвідин залишилися тільки грандіозні пні. Саме це, а ні що інше привернуло його увагу. Ні про мальовничі алеї, ні про красу скульптурних і малих архітектурних форм, що прикрашали парк, автор нічого не сказав. І виникає питання – чи були ці елементи такими взагалі, якщо не привернули увагу небайдужого відвідувача?

У записках дружини останнього власника маєтку Л. А. Давидова, (Маріанни Давидової – О. В.), зберігся план маєтку, який складено в роки першого десятиліття ХХ ст. На жаль, цей план є аматорським і не може служити документом, що відображає планування парку. І швидше за все служить ситуаційним планом, який ілюструє забудову західної (лівої), східної (правої), що виникла у 40-их рр. у північній садибі маєтку. Упродовж 1865–1899 рр., у теплий період року тут проживав П. І. Чайковський у своєї сестри Олександри. Вона була одружена з сином декабриста Левом Васильовичем, керуючим маєтком старших братів [18, с. 5–6].

Весною у Кам'янці особливо добре дихалося і працювалося. Радували квіти – бузок, що заливав великий парк, конвалії – улюблені квіти композитора. Ще затишніше počував себе тут Петро Ілліч восени і взимку. У ті роки він писав дуже багато [26, с. 31].

Часто в листах до рідних і друзів Чайковський писав про те, що не спав до півночі. Сидів біля відчиненого вікна, милувався парком, залитим місячним сяйвом, на повні груди вдихав повітря, напоєне пахощами бузку, резеди і духмяного горошку.

Композитор любив бувати в парку і часто від спеки і мух знаходив відпочинок у гроті. В одному з листів до брата з Кам'янки він писав: «До обіда провожу своє время в гроте». А його племінник Ю. Л.

Давидов в своїх спогадах пише, що Петро Ілліч навіть працював у гроті: «Петро Ильич, любивший этот уголок, работал в гроте над второй симфонией и другими произведениями» [39].

У різні роки в парку бували: письменник Г. П. Данилевський (автор першого роману про Кам'янку «1825 год» – О. В.), видатний польський композитор Кароль Шимановський та багато інших видатних особистостей.

Маріанна Давидова частково описала сад станом вже на 1905–1906 рр.: «Сад мав 10–15 десятин весь майже на схилі до р. Тясмин. На верху була площадка, де стояв старий будинок, і де можна було ще крізь ліс трави знайти сліди фундаменту. Він стояв близько до великої дороги, також як і церква. На цьому майданчику були оранжерея. Парники, кілька фруктових дерев, і сад, власне кажучи, з доріжками, квітучими кущами. Такої кількості квітучого бузку я ніколи не бачила! Був всякий і простий, і породистий, махровий, перський, рожевий, словом все це можна вигадати! На початку квітня ми ходили, як зачаровані і не могли надивитися на цю оргію квітів, особливо, якщо їх змочить весняний теплий дощик».

1907 р.: «...Великі верби посеред великих галявин з високою соковитою травою. Ці галявини кінчалися тином, що відокремлює сад від великих заливних лук на самому березі Тясмину (Бакай). Заливало навесні частину саду і всі луки». «...Контора перебувала в самому верху великого саду. Дуже поетично розташований будинок, з крихітним двориком і хвірткою, що виходить в великий сад. ...Поруч панський сад з тінистими алеями, тисячами кущів бузку» [16].

1913 р. на цукровому заводі Давидових був організований духовий оркестр, до складу якого входило 25 чоловік, половина з них – підлітки віком 12–14 років. Керував оркестром досвідчений музикант Верба. Однак оркестр виступав перед робітниками всього один раз на рік у день відкриття заводу. А на весні і влітку в неділю або під час свят він розважав сім'ю Давидових і їх гостей у парку [5].

Влітку 1917 р. у парку Давидових відбувся мітинг. Сюди прийшли робітники цукроварні, гуральні та сірникової фабрики, які вимагали від Давидових розподілу землі, 8-ми годинного робочого дня тощо.

Кам'янка у той час була звичайним селом. Населення жило у невеликих хатах під солом'яними покрівлями. Лише на горі серед красивого парку височів розкішний поміщицький маєток. Крім прислуги біднякам туди доступ був заборонений [30]. Згодом Маріанна Давидова писала: ««Народний інспектор в Кам'янці просив у нас дозвіл влаштувати гуляння в великому саду ... На одному з невеликих майданчиків, проти Пушкінського гроту, влаштовували буфет, розташувалася музика і народ танцював. Інші снували по саду, купками сиділи під деревами, Лузали насіння, співали. Садівник Кравченко стурбовано ходив по саду в страху за свої квіти, але ніхто нетоптав квітів і не поламав кущів» [16].

У той час змінилася не тільки влада, а й право власності, все стало «народним». Парк був перетворений у «Центральний парк відпочинку і розваг трудящих». Дерев'яний флігель (де жив Чайковський – О. В.) згорів, тоді ж була спалена і пушкінська альтанка у парку декабристів [34, с. 221]. Не діюча сімейна церква Давидових у парку простояла до 1927 р.

У 1925–1926 рр. молода радянська країна вперше широко відзначала 100-річчя з дня повстання і страти декабристів. 1926 р. за постановою Кам'янської районної Ради депутатів трудящих парк, який відвідували декабристи, названо ім'ям Декабристів [38]. По-суті, сама назва повинна служити охоронною грамотою для історичного пам'ятника епохи декабристів.

Результати проведеного аналізу дозволяють зробити висновок про те, що окрім значної архітектурно-художньої цінності, садибно-паркове утворення поміщиків Давидових у м. Кам'янка кінця XVIII – початку XX ст. становить також інтерес, як історичний об'єкт, з яким пов'язане життя декабристів та багатьох відомих українських, польських, російських, єврейських письменників, поетів, вчених, істориків, композиторів та художників.

Джерела та література

1. Александр Давыдов. Воспоминания. Нью-Йорк. 1955.
2. Алфавіти поселень «Київських» повітів Вознесенського намісництва 1796 року / Авт.-упоряд. А. В. Пивовар. Київ: Академперіодика, 2011. 91 с.
3. Арбатская Ю., Вихляев К. Русский садовник: портрет на фоне истории. URL: <http://www.kajuta.net/node/2934>.
4. Архив Раевских. Ук. соч. (М. О. Гершензон. Василий Львович Давыдов (Декабрист) и попутная хроника семьи Давыдовых с 1792 по 1856 год. По материалам Отдела рукописей Российской Государственной библиотеки. Ф. 746. К. 3. Е. х. 37, 52 лл.; Ф. 746. К. 3. Е. х. 35, 28 лл.: URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rag/rag-589-.htm>.
5. Баранов Г. Підприємство – ветеран (3 історії Кам'янського цукрового заводу). Трудова слава.
6. Берлянд-Черная В. А. С. Пушкин и П. И. Чайковский. Москва: Музгиз, 1950. 141 с.
7. Бондаренко Л. Пушкін і Кам'янка. Кам'янка. Науково-художній альманах. Кам'янка, 2004. Випуск 1.

8. Бухаров В. Г. Усыпальница семьи Раевских, Мария Николаевна Волконская и Александр Сергеевич Пушкин. Декабристское кольцо. *Вестник Иркутского музея декабристов*. Иркутск: Иркутский музей декабристов, 2011. Вып. 1; ЦГИАУ. Ф. 127. Оп. 1012. Д. 1225. Л. 148 об.
9. В околицях Москвы: 3 історії російської садибної культури ХVІІ–ХІХ століть / Упоряд. М. А. Аникст, В. С. Турчин. Москва: Мистецтво, 1979.
10. Ветров О. Перший український енциклопедист відвідував Кам'янку. *Вісник рідного краю*. № 7. 15 лютого 2019 р.
11. Ветров О. Родовідні корені знаменитих братів Каневських – в Кам'янці. *Вісник рідного краю*. № 4. 26 січня 2018 р.
12. Грабовий І. Грот славних. *Трудова слава*. 1974.
13. Грабовий І. Старий будинок Давидових. *Трудова слава*.
14. Давыдов Ю. Л. Записки о П. И. Чайковском. Москва: Музгиз, 1962.
15. Давыдова К. Ю. После каторги... (Об Александре Ивановне Давыдовой) [машинопись]. Встреча потомков декабристов 14 марта 1983 г.
16. Давыдова М. Каменка. Дневник (Репринтне видання без вихідних даних). *Фонди КДІКЗ (інв. № 3097 н/д)*. 258 с.
17. Держархів Черкаської обл. Ф. 315. Оп.1. Од. зб. 3. Арк. 92.
18. Доклад о результатах работы, проделанной архитектором В. Н. Дюминым в период от апреля до ноября 1969 г. по изучению рукописных и графических материалов, касающихся парка «Имени Декабристов» в гор. Каменке, Черкасской обл. г. Киев. Ноябрь 1969 г. Март 1970 г.
19. Дюмін В. Будинок Давидових у Кам'янці. *Пам'ятники України*. Київ, 1970. № 4.
20. Задонский Н. Внук декабриста. *Молодая гвардия*. 1963.
21. Замечания Е. В. Переслени к воспоминаниям Юрия Львовича Давыдова о П. И. Чайковском. 4 февраля 1941 г. Машинопись. Архів Ветрова О.В.
22. Иванов В. Н. Олександр Пушкін і його час. Хабаровськ, 1985. Глава 8. Катеринин день : веб-сайт. URL: <https://coollib.com/b/210513/read#t8>
23. К биографии Василия Львовича Давыдова: веб-сайт. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rag/rag-589-.htm>.
24. Каменка: веб-сайт. URL: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/kamenka/#a>.
25. Клименко Ю. О. Декабристів парк. *Екологічна енциклопедія: У 3-х т.* / А. В. Толстоухов (гол. ред.). Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. Т. 1.
26. Майбутова К. В. Чайковський на Україні. Київ: «Знання», 1965.
27. Памяти Пушкина. Научно-исторический сборник / Составлен профессорами и преподавателями Императорского Университета Святого Владимира в Киеве. 1899. А. М. Лобода «А. С. Пушкин в Каменке».
28. Природно-заповідний фонд Черкаської області / Уклад.: Коноваленко О. С., Карастан І. М. Черкаси: Вертикаль, 2006. 196 с.
29. Русская усадьба в эпоху расцвета классицизма: веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-usadba-v-epohu-rastsveta-klassitsizma-konets-xviii-nachalo-xix-vv>.
30. Скляренко С. Місто моєї юності. *Трудова слава*. 27 грудня 1977 р.
31. Стернин Г. Ю. Садиба в поезії російської культури. *Російська садиба*: Зб. ТВРУ. Москва-Рибінськ, 1994. Вип. 1 (17).
32. Федоров І. Життя Чайковського. Частина ІІІ (1861–1865): веб-сайт. URL: <http://www.tchaikov.ru/modest087>.
33. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины ХVІІ–ХVІІІ веков. Москва: Стройиздат, 1967.
34. Шкаліберда М. Кам'янка. Машинопис. *Фонди Кам'янського ДІКЗ*.
35. Шкаліберда М. На схилах Тясмину. *Трудова слава*. № 132.
36. Шкаліберда М. Нарис з історії Кам'янки 1-ї половини ХІХ століття. *Кам'янка. Науково-художній альманах*. Кам'янка, 2004. Випуск 1.
37. Шкаліберда М. Парк імені Декабристів. *Трудова слава*. № 54. 6.07.1967 р.
38. Шкаліберда М. Першим провісникам свободи. *Трудова слава*. 1975. № 152.
39. Шкаліберда М. Пушкінський грот. *Трудова слава*. 1967.
40. Шкаліберда М. А. Кам'янка часів Пушкіна [машинопис]. 1970–1971.

Ірина Грузер

ЗОБРАЖЕННЯ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ 1960-1970-х РОКІВ З ФОНДІВ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ

У цій статті розглядається колекція поштових листівок 1960-1970-х рр. з фондів НІАЗ «Кам'янець» із зображеннями пам'яток архітектури та видів міста Кам'яця-Подільського, охарактеризовано їх за типами доставки адресату та за типом використання ілюстрації, подано їх джерелознавчий аналіз.

Ключові слова: поштова листівка, колекція, колекціонування, джерелознавство, філокартія, планувальна структура, містобудування.

Поштова листівка є цінним джерелознавчим документом, ще відомий філокартист Е.Б. Файнштейн зазначив, що «Поштова листівка є безперечним документом епохи. Деякі архітектурні споруди, будівлі пов'язані з пам'ятними подіями, зафіксовані лише на листівках» [2, с. 56-57]. Листівки є також цінними не лише в художньо-образотворчих аспектах, але і як іконографічне джерело в пам'яткоохоронній та реставраційній діяльності.

Зародження філокартії (колекціонування ілюстрованих поштових листівок, поштових карток) розпочалось в кінці ХІХ ст. у країнах Європи із збиранням видових і етнографічних листівок та зіграло значну роль в популяризації витворів образотворчого мистецтва. Листівки із зображеннями тоді існуючих історичних, географічних, архітектурних об'єктів, пам'яток культури та інші, набувають з часом характеру документальних джерел. У 1950–1960-х рр. посилюється увага в дослідженні документальних листівок зі сторони колекціонерів, архівістів, істориків. Зокрема Бугаєвич І. В. у своїй праці «Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера» здійснив поділ листівок на фотонатурні та художні види ілюстрованих листівок, та саме фотонатурні листівки автор відніс до документальних різновидів [1, с.13-15]. Е. Евграфов запропонував свою класифікацію документальних листівок за змістом та характером фіксованих об'єктів та поділивши їх в свою чергу на подієві, видові, портретні [3]. Велике значення також у дослідженнях джерелознавчих фотодокументів мали праці І. Ковальченка, А. Санцевича, В. Стрельського, С. Шмідта, Л. Пушкарьова та інші [4, с.11-12]. У монографії Копилова С. та Паур І. досліджено поштову листівку як зображальне джерело при вивченні історико-топографічної структури міста Кам'яця-Подільського кінця ХІХ-початку ХХ століття [4].

Основним джерелом для написання даної статі є колекція поштових листівок 1960-1970-х рр. з фондів НІАЗ «Кам'янець» з зображеннями пам'яток архітектури та видів міста Кам'яця-Подільського. Дана колекція нараховує 47 листівок.

Дані листівки можна поділити за типом доставки адресату: поштові і не поштові. Поштова листівка з лицьової сторони по усій площині мала зображення, а простір із зворотної сторони мав призначення для заповнення письмового тексту та місце для поштової марки. До не поштових листівок відносяться такі, що не мають спеціально відведеного місця для адресату та наклеювання марки, у них на зворотній стороні зазначено: «Пересилці поштою у відкритому вигляді не підлягає». До не поштових відноситься серія листівок «Кам'янець-Подільський» 1970-х рр., на яких зображено панораму, забудову міста та пам'ятки архітектури. Фото зображень на листівках є кольоровим та чітким, написи зазначені на українській, російській та англійській мовах. Не поштові листівки носили більше сувенірний характер. З початку 1960-х років листівка поступово втрачає значення поштового відправлення, перетворюючись на складову частину листівкових комплектів – їх колекціонують, зберігають, дарують, але рідко відправляють поштою.

За типом використання ілюстрації в свою чергу листівки з колекції можна поділити на художні та документальні.

Художні листівки в якості зображення на лицьовій поверхні використовують репродукції картин або авторські малюнки. Колекція художніх листівок з фондів НІАЗ «Кам'янець» представлена переважно 1960-ми роками випуску на яких зафіксовані роботи художників: С.К. Гайха, Д.І. Брика, Ю.І. Химича, К.О. Константиновича, С.Б. Отрошенка, Г.М. Вербицького.

Так на листівці з роботами С. Гайха зображено ліногравюру «Домініканський монастир у Старому місті (ХV – ХVІІІ ст.), 1964» на якій зображено Домініканський монастир з північної сторони [5]. А також

ліногравюра «Кам'янець-Подільський. Вірменський квартал. Оборонна башта дзвіниці Вірменської церкви (XVI ст.), 1965». На передньому плані листівки зображено Вірменську дзвіницю з південно-західної сторони [6]. Подані роботи С.Гайха виконані в чорно-білих кольорах.

Рис.1 Не поштова листівка

Художні роботи І. Брика представлені на листівках із зображенням Турецького мінарету з фрагментом західного фасаду Кафедрального костелу [7] та листівка на якій зафіксовані Турецькі бастіони та Кушнірська башта [8].

Поштові листівки із зарисовок Ю.Химича наявні у фондах із зображенням башт Польської брами [9], Кушнірської башти [10], Кафедрального костелу [11] та листівка з панорамою, на якій на передньому плані простежується Здвиженська церква позаду якої Стара фортеця [12].

Художнє зображення автора К. Константиновича наявне у листівці «Кам'янець-Подільський. Стара фортеця над Карвасарами. 1931» [13], на якій простежується передмістя Карвасари, та фрагмент Старої фортеці.

Вид Старої фортеці також зображений на поштових листівках таких художників як С.Отроценка та Г. Вербицького.

Листівки із художнім зображенням були виданні видавництвом «Мистецтво». На звороті кожної поштової листівки українською, російською, англійською, німецькою, французькою та іспанською мовами зазначено назву листівки, рік та матеріал виготовлення рисунка, автор.

Рис.2 Поштова листівка з художнім зображенням

Документальні або ж фотонатурні – це поштові листівки в основі яких лежить фотографія. Такі листівки можна виокремити в наступні групи: окремі пам'ятки архітектури та панорами міста. Фото які зображені на листівках були зроблені авторами: М. Фельдманом, В. Котецьким, І. Романовичем, Г. Хотюном, В. Кругловським, Г. Угриновичем, О. Мусіним. Виготовлені поштові картки під редакцією В. Суміна фабрикою «Укррекламфільм» у 1962 році.

Серед кількості документальних листівок з фондів НІАЗ «Кам'янець» із видами міста Кам'янця-Подільського складають панорамні види Старого міста, окремі пам'ятки архітектури та забудова Нового плану.

Однією з листівок, яка відображає панораму Старого міста, є листівка «Східна частина Старого міста», на якій зображено східну частину Старого міста. На передньому плані – р. Смотрич, зліва – Гончарна башта, позаду – будівлі Старого міста [14].

Рис. 3 Листівка з панорамним видом Старого міста

Прикладом зображення окремих пам'яток архітектури є листівка «Кам'янець-Подільськ. Міська ратуша XVI сторіччя» [15], що зображує будинок Польського магістрату з північно-західної сторони.

Рис. 4 Поштова листівка з зображенням пам'ятки архітектури

Цікавим зображенням забудови Нового плану є листівка «Кам'янець-Подільськ Готель «Україна»» [16], будівлю зафіксовано з східної сторони (на сьогодні будинок в стані реконструкції).

Рис.5 Поштова листівка з зображенням забудови Нового плану

Отже, листівка у 1960-х-1970-х роках використовувалась як кореспонденція так і мала характер сувенірної продукції. Художні та документальні листівки популяризували пам'ятки історико-культурної спадщини міста та фіксували стан їх збереження на середину ХХ ст. Окрім цього художня листівка слугувала так званим «промоушином» тогочасного мистецтва для звичайного споживача, який отримував культурний продукт поза виставковими залами та музеями. Цінними джерелами інформації про планувальну структуру Кам'янця-Подільського у 1960-х-70-х роках надають документальні листівки. На сьогодні сучасний Кам'янець зазнав ряд архітектурних змін та перебудов, а його «містобудівний паспорт» середини ХХ ст. збережено у зображальних джерелах, у тому числі поштових листівках.

Джерела та література

1. Бугаєвич І. В. Українські листівки та філокартія. Нотатки колекціонера. Київ: Мистецтво, 1971. 51 с.
2. Гуковский А.И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины. *Вопросы истории*. 1964. № 2. С. 42- 62.
3. Евграфов Е.М. Кинофотодокументы как исторический источник: учебное пособие. Москва: Моск. изд.-полигр. техникум, 1973. С.4
4. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2019. 204 с.
5. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 480.
6. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 479.
7. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 495.
8. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 497.
9. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 493.
10. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 502.
11. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 501.
12. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 498.
13. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 494.
14. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 458.
15. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 467.
16. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Група зберігання «Іконографічні матеріали». Ік. 470.

Олександр Завальнюк

ВЧЕНІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ: ВНЕСОК У ВИРОБЛЕННЯ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ПОЛІТИКИ УНР (1919 р.)

Висвітлюється питання про критичний стан в галузі охорони державних, громадських і приватних історичних пам'яток та, як наслідок, патріотична діяльність вчених Кам'янець-Подільського державного українського університету щодо вироблення ефективних заходів в галузі пам'яткоохоронної політики УНР у 1919 році – одному із найбільш драматичних в історії Української революції 1917-1921 рр. Йдеться про збереження для наступних поколінь українського народу нерухомих пам'яток історії та архітектури, а також документально-архівних джерел, книжкових раритетів і вироблення необхідної правової бази захисту історико-культурної спадщини.

Ключові слова: Поділля, пам'ятком історії та культури, культурна руїна, науковці Кам'янець-Подільського державного українського університету, законопроект про державну охорону пам'яток старовини й мистецтва, охорона церковно-історичної спадщини, Міністерство освіти, Міністерство ісповідань.

Незалежна Україна успадкувала більше 130 тис. цілісних чи фрагментарних пам'яток різних видів, які дійшли до нашого часу, ставши об'єктом державного захисту для живого пізнання теперішніми і майбутніми поколіннями. Великий масив припадає на історичні пам'ятки, які мають незаперечну цінність та ілюструють багато подій минулого як в Україні загалом, так і її регіонах, зокрема і на Поділлі. Про збереження цієї унікальної матеріальної спадщини, а також документальних пам'яток на початку ХХ ст. піклувалися на громадському рівні чимало знавців історії і культури, зокрема й вчені Кам'янець-Подільського державного українського університету (К-ПДУУ), які серйозно вболівали за стан культурно-історичної спадщини, підтверджуючи свою провідну місію у національному відродженні, яке у грізному 1919 році протікало в умовах кровопролитної війни, анархії, знецінення людського життя, безжалісного нищення нерухомих об'єктів вітчизняної і європейської культури, багатьох рухомих культурних пам'яток, зокрема великого комплексу архівно-документальних джерел з історії регіону.

Піднята тема частково привертала увагу О.Нестулі [8], О.Нестулі, С.Нестулі, Г.Рудого [10, с.4-60], І.Матяш [7], О. Завальнюка [3] [4, с.235-241] та інших, утім цілісно вона не з'ясована. До того ж поза увагою авторів залишилися окремі питання, зокрема, про роль учених вишу у виробленні механізму обліку усіх національних і місцевих пам'яток історії і культури, припинення в основному розбазарювання архівних документів тощо.

Метою статті є висвітлення діяльності науковців К-ПДУУ щодо привернення уваги держави до нищення і необхідності охорони історико-культурної спадщини українського народу, виробленні різних складових пам'яткоохоронної політики та механізмів її реалізації в умовах боротьби за незалежність країни.

Перша світова війна і наступні революційні події негативно вплинули на збереження культурно-історичної спадщини українського народу. Стихійне руйнування мешканцями подільських сіл і містечок та підрозділами російської армії Південно-Західного фронту, пов'язане, по-перше, з поглибленням економічної кризи і погіршенням матеріального становища соціальних низів, до яких належали і солдатські маси, а по-друге, намаганням безземельного і малоземельного селянства вирішити гостре аграрне питання революційним шляхом. З березня 1917 по січень 1918 рр. на Поділлі відбулося, за нашими підрахунками, 1796 аграрних виступів, значна частина яких мала на меті отримати земельні прирізки, живий і мертвий інвентар з поміщицьких господарств [3, с.20]. В низці повітів регіону восени 1917 р. було розгромлено більше 50% поміщицьких маєтків [14, с.170]. Солдати і селяни вдавалися до підпалу житлових і господарських будівель. Під час цих подій не тільки проганяли адміністрацію і орендарів приватновласницьких економій, захоплювали і розподіляли земельні угіддя, сільгоспремани, худобу, а й привласнювали негосподарські речі, зокрема картини, килими, старовинний посуд, унікальні музичні інструменти, літературу минулих століть, які можна було продати перекупникам-спекулянтам чи колекціонерам [6, с. 34, 38]. Правосвідомість більшості сільських мешканців була на дуже низькому рівні. За це ініціатори погромів та солідарні з ними учасники руйнівних дій поплатилися за гетьманщини, коли пограбовані власники намагалися покарати усіх, хто зазіхнув на їхнє майно і привласнив його частку.

Селяни вимушено повертали чуже, утім далеко не в усіх випадках. Коли ж піднялося антигетьманське повстання, анархія відновилася і на час приходу Директорії до влади чимало майна знову опинилося в руках хліборобів. Вони ж продовжували нищити уцілілі маєтки, забирати звідти цінності, на що влада реагувала вкрай негативно [8, с.63, 67]. В умовах російсько-української війни 1919 р. позбавлення прав на культурно-історичні, мистецькі цінності не припинялося.

Про загрозу своїм збіркам старовини наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. заявляли відомі подільські поміщики Козмінський, Мазаракі, Орловський, Чарнявський, Лукашевич та багато інших. Чимало колекцій вдалося врятувати і вивезти із зони руїни до безпечних місць, утім частина з них була втрачена через селянську стихію [8, с.70, 71, 73]. Взимку 1919 р. під загрозою знищення опинилися цінні колекції старовини і бібліотеки у маєтках, що знаходилися у с.с. Северинівка, Маківка, Качанівка, Літинці, Стара Синява та ін. Літинського, в деяких селах Ольгопільського повітів [10, с.44, 45, 231]. Земська діячка О.М.Пашенко згадувала, що у свідомості частини народних мас революційної доби сильно девальгувала книга як духовна цінність: «В той час книжка тільки нищилась, попросту палилась в печах, продавалась на вагу як із приватних рук, так і з закладів» для побутової утилізації [12, с.371]. До цього докладали зусиль і українські військовики, зокрема, розквартировані в палаці Собанського, що знаходився у м-ку Бершадь на Ольгопільщині. Взимку вони опалювали приміщення старовинними французькими і польськими книгами, не знаючи їхньої цінності [10, с.44].

Словом, через анархістські, протиправні дії значної частини населення щодо приватних книгозбірень і бібліотек колишніх місцевих органів російських імперських структур, можна було втратити цінні літературні колекції, бібліографічні раритети, які самі по собі мали неабияке культурне значення. Ситуація вимагала негайного реагування молодії, недосвідченої української держави, яка існувала в умовах збройної боротьби і не завжди могла вникнути у питання пам'яткоохоронної роботи. В ім'я порятунку багатії культурно-історичної спадщини українського народу на місцях потрібні були патріотично свідомі, фахово підготовлені, досвідчені діячі, які б взяли на себе обов'язок захистити її. На жаль таких людей було обмаль. До цієї почесної місії взялися вчені-гумантарії К-ПДУУ, основним завданням яких була щоденна навчальна, навчально-методична і науково-дослідна робота у виші.

Професори і приват-доценти були віддані своїй професії, вболівали за підготовку студентської молоді і разом з тим, як свідомі громадяни своєї країни, її патріоти, не мирилися з культурною руїною. В міру можливостей у їхнє поле зору потрапляли передусім нерухомі пам'ятки історії, архітектури та фортифікації, які концентровано знаходилися у Кам'янці-Подільському, інших населених пунктах регіону і зазнали значних ушкоджень під час воєнних дій і соціальних виступів. Приват-доценти К-ПДУУ Л.Б'ялковський, Ю.Сіцинський і Й.Пеленський (викладав у цьому виші як прикомандирований після від'їзду з Києва напередодні більшовицької окупації) у серпні 1919 р. увійшли до складу фахової комісії (10 осіб), яка зайнялася обміром Кам'янецької фортеці, унікальної пам'ятки європейського значення, що опинилася у жалюгідному технічному і санітарному стані. Держава виділила на проведення робіт цією авторитетною комісією усього 5 тис. крб. [8, с.214-215], суму, яка не могла покрити всіх видатків щодо обстеження цього унікального історико-фортифікаційного об'єкта. Пропозиція комісії щодо проведення реставраційних робіт і таким чином збереження пам'ятки виявилася передчасною, оскільки держава не мала необхідних фінансових ресурсів, витрачаючи левову частку свого бюджету на утримання війська, придбання для нього необхідне матеріально-технічне забезпечення, зброю, боєприпаси тощо. Наприкінці 1919 р., коли у місті господарював польський військовий контингент, професор історії і права К-ПДУУ П.Клименко, який очолював Подільське товариство охорони пам'яток мистецтва та національної старовини (ПТОПМНС), поставив перед українською владою питання про необхідність передачі фортеці в розпорядження очолюваної ним структури. Тут планували розмістити велике архівосховище (хотіли звести архівні фонди з різних подільських міст) і тимчасово поселити групу членів ПТОПМНСу, які б охороняли цю пам'ятку та наглядали за її станом [16]. Утім до реалізації цього, на перший погляд, прийняттого проекту справа не дійшла через низку причин (великий брак коштів, погана комунікація з повітовими містами, де знаходилися архівні фонди, тощо).

Конструктивною справою, до якої прилучилися вчені університету, стало ініціювання руху за збереження документальних пам'яток, які на той час використовувалися як папір, сировина чи паливо. Навесні 1919 р. група викладачів (декан історико-філологічного факультету П. Клименко, приват-доценти О.Неселовський, П.Клепатський, Ю. Сіцинський, Л.Б'ялковський та ін.) зініціювала архівну комісію, яка взяла на себе функцію громадського захисту місцевих архівосховищ, запропонувала заснувати в університеті свій навчально-науковий архів, до якого мали приймати на збереження цінні архівні колекції. У травні ця комісія, яка не була незареєстрована більшовицькою владою, запропонувала раді професорів звернутися до місцевого ревкому і отримати дозвіл на передачу закладові архіву колишнього

Подільського жандармського управління і Подільського окружного суду разом з бібліотечними фондами, що зберігалися при них, мотивуючи цей крок потребою вивчення громадських рухів XIX ст. [2]. Утім розраховувати на розуміння чужинців було безнадійно. Тим більше, як трохи згодом зазначалося в обіжнику Міністерства освіти УНР, руїна в Україні здійснюється «большевицькими бандами та їх прихильниками, гинуть неоцінені скарби нашої науки й культури, а саме: книгозбірні, архіви, музеї, колекції старовини і т.ін. [...] Большевики добре знають, що такою руїною вони остаточно обкрадують не тільки матеріальне добро народу, але й духовне, знищивши всякі ознаки і показники минулої української культури і науки» [10, с.234, 235]. На якийсь час комісія припинила діяльність.

Після визволення Кам'янця-Подільського українським військом вона відновила свою працю: 31 липня висловила протест проти нищення архівних скарбів України, через 3 дні звернулася до товариша міністра освіти Н.Григорієва з проханням припинити процес бездумного використання частини документів, що передаються у вжиток. Вчені запропонували утворити постійну комісію з числа архівістів та археографів (їх мали рекомендувати науковці історико-філологічного факультету К-ПДУУ), яка б контролювала використання архівних фондів і встановлювала цінність тих чи тих джерел, залишаючи, на їх думку, другорядні документи для використання в державних структурах. Крім того, запропоновано зайнятися підготовкою вчених-архіваріусів на короткотермінових архівних курсах. Це звернення вчених разом із листом ректора І.Огієнка, у якому він просив «вжити можливих заходів щодо упорядкування охорони пам'яток старовини», розглянув т.в.о. міністра освіти Н.Григорієв. 11 серпня він надіслав професору П.Клименку листа, у якому запропонував йому очолити структурний підрозділ Головного управління мистецтв Міністерства освіти УНР – відділ охорони пам'яток і національної культури та організувати міністерську архівну комісію, сформулювавши її повноваження [11, с.121, 122, 122-123].

Керівник освітнього відомства негайно відреагував на пропозиції науковців і направив «Обіжник до всіх установ підлеглих Міністерству Народньої Освіти і Мистецтва, до Мійських самоврядувань і Народніх Управ», у якому просив: «1)Вжити всіх відповідних заходів, аби захистити зазначені вище національні цінності [пам'ятки культури. – Авт.], які перебувають у небезпеці, повідомляючи кожен раз про вжиті заходи Міністерство Народньої Освіти. 2)При всяких можливих випадках роз'яснювати як громадянам, так і козакам Української Армії про ту шкоду, яка робиться національній справі Держави – нищення бібліотек і архівів. 3)Про всякий випадок небезпеки, яка загрожує тим чи іншим архівам, музеям, колекціям, бібліотекам і т.п. повідомляти негайно Міністерство Народньої Освіти» [10, с.234-235; 11, с.123]. Тож можна вважати, що завдяки науковцям керівництво МНО зайнялося виконанням своїх функцій щодо пам'яткоохоронної роботи. Щоправда, у той час ніхто не знав, скільки триватиме відносна політична стабільність УНР, а отже і здатність освітнього відомства організовувати в міру можливостей захист різних пам'яток.

Наступним громадським актом, до якого прилучилися й вчені К-ПДУУ (Й.Пеленський, Ю.Сіцинський, Л.Б'ялковський) з метою посилення уваги виконавчих органів держави до проблеми збереження пам'яток старовини, стало звернення 9 відомих представників місцевої інтелігенції. Вони критикували пасивність державних органів щодо охорони культурної спадщини, прийняття закону про її націоналізацію і таким чином «рятування згаданих скарбів». У майбутньому державному акті вони хотіли відобразити таке: 1)Реорганізувати Головне управління мистецтв і національної культури, перетворивши його в окреме міністерство. 2)На місцях утворити органи нового міністерства – комісаріати, а також музеї, архіви, бібліотеки. 3)Зобов'язати органи міського самоврядування неухильно виконувати зафіксовані у раніш прийнятому законі функції щодо опіки над пам'ятками старовини, заснування наукових архівів та музеїв. 4)У співпраці з органами міського і земського самоврядування виробити мережу державних музеїв, архівів і бібліотек. 5)Організувати і направити в різні регіони України спеціальні експедиції з метою збирання уцілілих культурних цінностей. 6)Головному управлінню мистецтв і національної культури взяти під свій контроль усі існуючі в країні державні, громадські, церковні (незалежно від конфесії) архіви, музеї та бібліотеки, надавати їм по змозі допомогу. Підписанти нагадали і про потребу зайнятися вирішенням питання про вивезені упродовж століть до Росії і Польщі «незмірені скарби української культури». Н.Григорієв, ознайомившись з цим зверненням, 25 серпня наклав резолюція: «Управлінню мистецтв. Взяти на увагу і по можливості перевести в життя» [11, с.127-128]. Було зрозуміло, що в цей момент знесиленій війною державі було не під силу виконувати накреслену довгострокову програму, навіть при підсиленні кадрового складу відповідного пам'яткоохоронного органу, але відверто про це ніхто не заявляв.

Перейшовши на державну службу, П.Клименко залишив за собою професорські обов'язки в університеті. Його активність на новому робочому місці буда незаперечною. Вже наприкінці серпня разом із Н.Григорієвим він підписав спільний наказ, яким зобов'язували губернських і повітових

комісарів освіти (більшість території країни у цей час не була підконтрольна українській владі) взяти під свій догляд і охорону усі пам'ятки, не допускаючи їх нищення і вивіз за кордон, а також «пильнувати, аби музеї і бібліотеки, закладені за часів старого ладу і під час українського і большевистського панування, не розбиралися, не продавалися, не розкрадалися ким би то не було» [19]. Тоді ж під головуванням П.Клименка було утворено офіційну архівну комісію в складі 17 осіб з оплатою праці її членів, четверо з яких викладали в університеті. Її завдання полягало в тому, щоб виробити інструкції «по охороні пам'яток старовини й мистецтва і керування справами охорони архівів, музеїв і великих збірок старовинних і мистецьких річей» [11, с.130]. З поставленим завданням комісія справилася і сформулювала низку таких невідкладних завдань: 1)Прийняти закон про захист пам'яток старовини й мистецтва з обов'язковою карною відповідальністю за його порушення. 2)Заснувати губернські архівні комісії. 3)Повернути з крамниць Кам'янця-Подільського архівні документи колишнього Подільського губернського правління. 4)Виробити порядок для аналізу архівних справ та повернення культурно-історичних речей з пограбованих поміщицьких маєтків. 5)Заснувати на Волині й Поділлі посади «особливого комісара в справах охорони пам'яток старовини й мистецтва». 6)Виділити під архівосховище вежі Стефана Баторія у Кам'янецькій фортеці. 7)Започаткувати профільний часопис «Українська старовина» для посилення роботи із охорони культурно-історичної спадщини, залучення до неї громадського активу [15, с.9]. Більшість цих пунктів виконати не вдалося через погіршення становища республіки на фронтах.

Не завершилася робота і з прийняття так потрібного суспільству пам'яткоохоронного закону. Відповідний законопроект (у першому варіанті це був проєкт постанови уряду) підготували оперативно. У пояснючій записці до нього, враховуючи отримані інформації і пропозиції, які надійшли до МНО УНР, вказувалось на те, що в «Україні нищення пам'яток старовини й мистецтва досягло нечуваних розмірів. [...] Потрібні негайні заходи аби охоронити все ще не знищене й зберегти для України всі культурно-історичні предмети, які ще мають на її території». У проєкті закону ст.1 врахували вимогу вчених: «Пам'ятки старовини й мистецтва на Україні архітектурні, археологічні, архивальні, бібліотечні, музейні, побутові та всі інші, маючі культурно-історичну цінність і значінне, знаходяться під охороною і доглядом держави». Робота зі збереження історико-культурних пам'яток (приватних, громадських, державних) покладалася на Головне управління мистецтв та національної культури (ст.4). Воно ж отримувало право «збирати в усіх залишених власниками у маєтках і помешканнях і перевозити в установи охорони пам'яток старовини й мистецтва всі речі...». Інші норми (ст.2, 3) забороняли нищити й псувати пам'ятки, приховувати чи вивозити за кордон окремі культурні речі і колекції, передбачали накладення за це великих штрафів (від 2 тис. до 200 тис. грн.) або ж тюремне ув'язнення на 4-24 місяці та конфіскацію контрабандних речей [10, с.235-236]. Законопроект вдосконалювався у вересні, утім на розгляд уряду його не винесли через затягнення бюрократичних узгоджень, перш за все щодо обмеження прав власників пам'яток розпоряджатися ними та введення карної відповідальності за порушення відповідних норм акту [8, с.214].

20 вересня товариш міністра освіти П.Холодний і в.о. голови відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва П. Клименко розповсюдили обіжник губернським і повітовим комісарам освіти, у якому запропонували провести через учителів відповідну пам'яткоохоронну роботу: роз'яснити мешканцям населених пунктів, що всі цінні старовинні речі (картини, книги, документи, посуд) треба зберігати, чекаючи доки їх не викупить держава. Крім того, у листі містилися і практичні завдання для комісарів. Щодо збереження уцілілих історико-культурних цінностей: поки що «не розграбовані збірки старовинних річей, бібліотеки, архіви мають бути, за допомогою місцевих самоврядувань та органів адміністраційного розпорядження, перевезені з власницьких помешкань, залишених без догляду, до громадських установ, переважно шкіл початкових або середніх, або громадських бібліотек та передані під розписку завідуючим цих установ». Про виконану роботу належало інформувати Міністерство освіти [11, с.133-134].

На жаль, джерела не зафіксували, як виконувалися ці доручення і яку кількість речей вдалося уберегти від розбазарювання. Щоправда, відомо про намір сформувати інститут фахівців із охорони пам'яток і відрядження їх на допомогу комісарам освіти. Ці працівники мали виконувати завдання Головного управління мистецтв та національної культури МНО УНР і організовувати на місцях експертизу і охорону конкретних пам'яток, дотримуючись вимог спеціально розробленої П. Клименком інструкції, що складалася з 11 пунктів [10, с.242-244]. Про діяльність фахівців нічого невідомо. Скоріш за все, їх не вдалося організувати.

Зважаючи на авторитет православних священників у церковних громадах, новий керівник освітнього відомства П.Холодний і П.Клименко звернулися до міністра ісповідань І. Огієнка (він зберігав за собою ректорську і професорську посади в університеті) з проханням залучити духовних отців до роз'яснення вірянам необхідності збереження «всяких книжок, документів, картин та інших старовинних річей, які

мають велику цінність», дбали про збереження «культурно-історичних пам'яток в залишених панських маєтках або розграбованих селянами» [11, с.135]. Очільник відомства відреагував швидко, і після його резолюції 3 жовтня з'явився лист віце-губернатора департаменту православної церкви Г.Левицького, у якому Подільській духовній консисторії було запропоновано «зробити через Благочинних розпорядження місцевому духовенству, аби ним було вжито заходів щодо охорони старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або не пограбованих селянами; між іншим пропонувати духовенству звернутися до селянства з відозвою про заховання в цілості всяких книжок, карток, документів і т. и.», простежила за тим, щоб місцеве духовенство вжило заходів щодо охорони старовинних речей і взагалі культурно-історичних пам'яток у залишених панських маєтках або пограбованих селянами».

Крім того, той же департамент з наказу І.Огієнка запропонував консисторії «вжити відповідних заходів, аби церковні бібліотеки та архіви Подільської Єпархії надіслали до Духовної Консисторії дублети своїх книжок, а також непотрібні їм книжки, видані до XIX ст. Всі отримані таким чином книжки Консисторія повинна пересилати до бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету. Про наслідки цього просимо повідомити Міністерство Ісповідань».[1, с.38-39; 9, с.131]. Як видно, науковці зуміли залучити до пам'яткоохоронної роботи і церкву, хоча результати її діяльності поки що не з'ясовано.

Попри те відомо, що робилися спроби розгорнути церковне пам'яткознавство. Пізньої осені комісар церковної старовини, приват-доцент Й. Пеленський (нещодавно призначений на цю посаду в Міністерстві сповідань) доповів І. Огієнку про потребу захисту старих церковно-архітектурних об'єктів як складової культурної спадщини народу. Він накреслив заходи, за яких лише державний виконавчий орган, що видав церковною політикою, мав відповідати за стан збереження усіх без винятку культових споруд, старих цвинтарів, надавати дозвіл на ремонт чи реставрацію існуючих та спорудження нових церковних об'єктів поблизу чи замість старих на їх фундаментах. Предмети церковної старовини передбачалось музеєфікувати [10, с.247-248]. З пропозиціями комісара міністр погодився, утім зайнятися цим щільно зовсім не було часу, оскільки в умовах польської окупації І. Огієнку було доручено виконувати обов'язки Головноуповноваженого уряду УНР і відповідати за стан українських інституцій та допомогу громадянам на окупованій території. Очевидно, з тієї ж причини не вийшов ілюстрований часопис «Церковна старовина», рішення про який ухвалив уряд [13, с.301].

Важкою справою було забезпечення належного технічного стану приміщень, які використовувалися під архіви. П.Клименко добивався проведення ремонту будинку архіву колишнього Подільського губернського правління, яке було історико-архітектурною пам'яткою XVIII ст. і опинилося в аварійному стані. Цим мало б зайнятися Міністерство внутрішніх справ, утім у нього були зовсім інші завдання. Як голова ПТОПМНСу, він в умовах польської окупації привертав увагу українських посадовців до недопущення нецивілізованого поводження з архівними колекціями, про що наводив відповідні факти [17; 18].

Уся ця робота могла продовжитись і набути більш реального значення, якби не драматичні воєнні події, після яких сфера дії української держави була звужена до мінімуму і основним питанням для неї став пошук союзника для продовження збройної боротьби з ворожим більшовицьким режимом. Словом, історія не відпустила часу для вдосконалення державної політики в галузі охорони пам'яток, поширення її на усю країну, хоча за тих обставин вона і заслуговує загалом задовільної оцінки.

Отже, завдяки ученим-гуманітаріям К-ПДУУ (І.Огієнку, П.Клименко, Й.Пеленський, Ю.Сіцінський, Л.Б'ялковський, О.Неселовський) на Поділлі у 1919 р. було розгорнуто значну пам'яткоохоронну роботу, яка із громадської перетворювалася на державну і спрямовувалася на збереження матеріальних і документальних об'єктів національного і місцевого значення. Велику роль у виробленні низки нормативних актів щодо охорони пам'яток відіграв П. Клименко, який поєднував посади державного службовця й університетського професора. Було окреслено суть, завдання і механізми збереження культурно-історичної спадщини українського народу, у т.ч. й церковної, які за сприятливих умов могли поширитись по всій країні. Чимало пропозицій від науковців, які увійшли до складу різних офіційних комісій, лягли в основу підсумкових документів, що, правда, не всі вони дійшли до практичної реалізації. Не запрацював і підготовлений законопроект про охорону пам'яток старовини й мистецтва в УНР. Навіть якби він і набув юридичної сили, то з середини листопада 1919 р., коли Поділля перейшло під польський військовий контроль, не існувало механізму дійового контролю за його виконанням. До охорони пам'яток доречно прилучилося й Міністерство ісповідань на чолі з професором І.Огієнком.

Джерела та література

1. Вістник Міністерства Ісповідань Української Народньої Республіки. 1920. 2 липня. Ч.3. 48 с.
2. Держархів Хмельницької обл. Ф.Р.-582. Оп.1. Спр.93. Арк.17.
3. Завальнюк А.М. Крестьянское аграрное движение на Правобережной Украине (март 1917-январь 1918 г.): Автореф. ... канд. дис. /07.00.02 – ист. СССР. Киев: Киев. гос ун-т им. Т.Г.Шевченко, 1980. 22 с.
4. Завальнюк О.М. Історик П.В.Клименко у національному відродженні на Поділлі (1919-1921 рр.). *Духовні витоки Поділля: науковці в історії краю: матеріали V всеукр. наук.- практ. конф. (Хмельницький, 23 квітня 2015 р.)*. Хмельницький: ХГПА, 2015. С.145-150.
5. Завальнюк О.М. Історія Кам'янець-Подільського державного українського університету в іменах (1918-1921 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2006. 632 с.
6. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917-1920 рр.: історичний аспект. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2011. 112 с.
7. Матяш І. Пилип Клименко: архівіст, учений, організатор науки. *Пам'ятки століть: історичний науковий та літературний журнал*. Київ, 2001. №1(27). С.123-124.
8. Нестуля О. О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії):[монографія]. Київ-Полтава, 1994. 238 с.
9. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятуння України / Упоряд., авт. перед. і комен. М.С.Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
10. Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917-1919 рр.): збірник док. і матеріалів / авт.-упор.: О.О.Нестуля, С.І. Нестуля, Г.Я.Рудий; від. ред. В.О.Горбик; НАН України, Ін-т іст. України. Київ, 2008. 320 с.
11. Пам'ятки. Monuments: [зб. док. і матеріалів] / Упоряд.: Климова К.І., Ляхоцький В.П., Матяш І.Б. та ін. Київ, 1998. Т.1. 280 с.
12. Пашенко О. Матеріали до життєпису / [упоряд., автор перед. В. Адамський]. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. 469 с.
13. Розовик Д.Ф. Культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. Київ: «Аквілон-Плюс», 2011. 544 с.
14. Рубач М.А. Селянські повстання на Україні проти Тимчасового уряду і української Центральної Ради. *Наукові записки Інституту історії АН УРСР*. Київ, 1957. №11. С.154-178.
15. Українська старовина. Кам'янець, 1919. №1. 11 с.
16. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.2. Арк.112-112зв.
17. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.6. Арк.26.
18. ЦДАВО України. Ф.1131. Оп.1. Спр.46. Арк.4.
19. ЦДАВО України. Ф.3689. Оп.1. Спр.6. Арк.22 зв.

УДК 725.945:355.425.4(=161.2)(450)

Юрій Клімчук

ПАМ'ЯТНІ МІСЦЯ ПРО ГЕРОЯ З УКРАЇНИ, ПОДОЛЯНИНА МИКОЛУ БУЯНОВА – УЧАСНИКА ІТАЛІЙСЬКОГО РУХУ ОПОРУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В статті автор, на підставі зібраних документів і матеріалів про подолянина Миколу Буянова доводить, що пам'ятні місця є важливим історичним джерелом і засобом наукового пошуку безпосередніх учасників Руху Опору Італії з України. Обґрунтовано, що вивчення конкретних пам'ятних місць в Італії не тільки є основою утвердження історичної правди про бойову співдружність українців із представниками інших європейських країн, які опинилися не зі своєї волі на італійській землі, у боротьбі з гітлерівськими окупантами в рамках Руху Опору, а також слугує ефективним засобом налагодження та поглиблення взаєморозуміння між народами й об'єднання зусиль у збереженні миру і безпеки на сучасному етапі.

Ключові слова: Рух Опору, Італія, українці, Микола Буянов, партизани, загін «К'ятті», пам'ятні місця, золота медаль «За військову Доблесть».

Не підлягає сумніву, що без збереження пам'яті та пам'ятних місць про героїв, які віддали своє життя за Батьківщину або за іншу країну в боротьбі зі спільним ворогом, без їх ушанування історія будь-якої країни буде неповноцінною, вихолощеною.

Сьогодні європейські дослідники Руху Опору на території Італії сходяться на думці, що «місцеві партизани боролися проти нацифашизму, за звільнення Італії від фашистської диктатури та німецьких окупантів пліч-о-пліч з «мігрантами» того часу, тобто людьми, які змушені були з різних причин покинути свою країну (наприклад, внаслідок воєнних дій)» [10]. Серед таких «мігрантів» були і наші співвітчизники, які вступаючи до лав «місцевих месників», не залишались осторонь військово-політичних подій того часу, а робили свій добровільний вибір – боротись проти спільного ворога – нацифашизму на італійській землі. Позиціонуючи себе захисниками рідної землі, вони, тим самим, намагались допомогти своїй далекій Батьківщині, окупованій гітлерівськими військами і їх союзниками.

У багатоетнічному, креольському, інтернаціональному, «мігрантському» Русі Опору в Італії брало участь близько 50 різних національностей, зокрема й українці [10]. Вони становили значну кількість радянських військовополонених та «остарбайтерів», яких нацисти примусово, починаючи з кінця 1942 р., доставляли на територію Італії для примусової праці. На сьогодні нам вдалось встановити імена близько двохсот вихідців з України, які боролись зі зброєю в руках проти нацифашистів. Близько півсотні з них залишилися лежати на італійській землі.

Найбільш відомим і шанованим з них в Італії є Микола Григорович Буянов з м. Могилів-Подільський Вінницької області. У свої дев'ятнадцять (в 1943 р. був примусово вивезений з рідного міста на будівництво залізничної колії Флоренція – Рим під егідою військово-будівельної німецької компанії «Тодта») він віддав своє життя за свободу Італії та далекої рідної землі. 8 липня 1944 р. біля селища Кастельнуово-деї-Саббїоні провінції Ареццо (Тоскана) подолянин, попри наказ командування відступити, пішов на самопожертву – самостійно прикривав безпечний відхід у гори свого підрозділу і цивільних, які потрапили у вороже оточення [4, с. 50-51; 6, с. 37].

20 травня 1985 р. указом президента Італійської Республіки було відзначено (посмертно) найвищою нагородою Італії – золотою медаллю «За військову доблесть» Миколу Буянова, бійця загону «К'ятті» 5-ї роти партизанської бригади «Сінігалья», за подвиг на полі бою [2]. За італійською військовою традицією, її кавалерові під час відвідання військових частин віддають такі самі почесті, як і президентові. Його також першими мають вітати найвищі чини збройних сил незалежно від звань і посад [3, с. 264].

На території Італії є декілька пам'ятних місць українцю, зокрема його могила на кладовищі м. Сан-Джованні-Вальдарно у провінції Ареццо, де біля його ніші завжди лежать свіжі квіти.

На місці загибелі М. Буянова біля містечка Кастельнуово-деї-Саббїоні встановлено пам'ятний обеліск. Це повністю мармуровий «артефакт», розташований в центрі огороженої території, розміщеної в лісі поряд із ґрунтовою дорогою. Сам пам'ятник (у формі усіченої колони), знаходиться на подвійній квадратній платформі, виготовлений з мармуру та каменю, на поверхні якої вигравіровано чорною фарбою ім'я Миколи Буянова та дату його смерті. Він схожий на дві усічені піраміди різної висоти (нижня менша), накладені одна на одну і мають спільну квадратну основу. По боках верхньої піраміди вигравіровано написи, заповнені чорною фарбою.

Також у Кастельнуово-деї-Саббїоні одна з площ носить ім'я Миколи Буянова [8].

Пам'ятний обеліск на місці загибелі М. Буянова біля містечка Кастельнуово-деї-Саббїоні (Італія)

Крім того, 1978 р. в м. Каврилья було відкрито парк, що носить ім'я подолянина, а на будинку місцевого муніципалітету ще в 1965 р. була встановлена меморіальна дошка в пам'ять про загиблих партизан, в т. ч. М. Буянова.

Меморіальна дошка на будівлі муніципалітету Каврилья, де зазначено ім'я М. Буянова

Пам'ятний камінь при вході в парк комуни Каврилья, на якому зазначено, що він присвячений учасникам Руху Опору і носить ім'я Миколи Буянова

На монументі в П'ян-делль'Альберо, присвяченому партизанам, де в битві проти нацифашистів загинули товариші Миколи по гарібальдійській бригаді «Вітторіо Сінігалья», також увічнено ім'я Миколи, хоча і з невеликою помилкою в прізвищі (написано Микола Бусанов) [1].

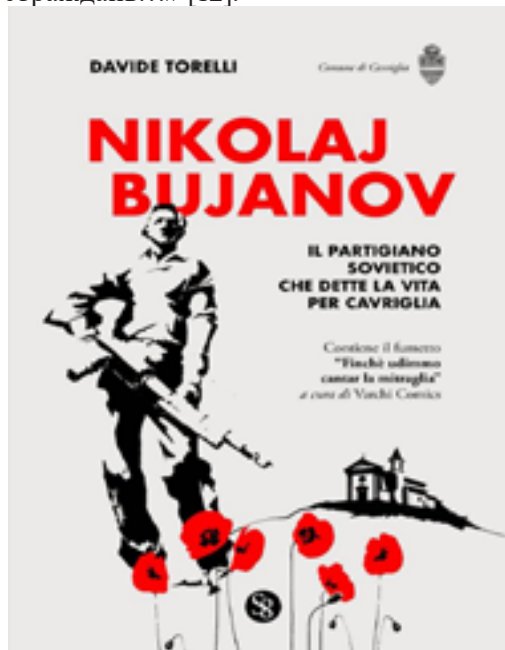
Примітною з огляду збереження пам'яті видається наступний факт – 40 років італійка Нікла Берті ді Бона (дівчина допомогла здійснити успішну втечу М. Буянову на станції Вальдарно) зберігала особисті речі Миколи – губну гармошку, листівки з видами Апеннін, особисту фотокартку та чорну стрічку з поховального вінка на могилі українця, і в середині 1980-х передала їх до Національної Асоціації партизан Італії (ANPI) [7].

Крім того, італійські кінематографісти на замовлення міланської секції ANPI ім. М. Буянова зняли про подолянина документальний фільм «Моя битва за Україну». А в СРСР у 1988 р. вийшла документальна стрічка «Микола Буянов: італійське капричіо» режисера Володимира Піка [5].

Потрібно також зазначити, що пам'ять про М. Буянова живе серед італійців і сьогодні. Наприкінці минулого року вийшло перше італомовне видання під назвою «Микола Буянов. Радянський партизан, який віддав своє життя за Каврилью». Автором і видавцем даного твору є італієць Д. Тореллі. Також книга має вставку у вигляді коміксу «Доки ми не почули спів кулемета», автором якої є Франческо Бенуччі [11].

У передмові Д. Тореллі зазначає: «...жертва Миколи – це той вчинок, який потрібно пам'ятати, не лише в муніципалітеті Каврилья і на Батьківщині, в його рідному місті – Могилеві-Подільському. Молодий українець, ув'язнений і вивезений до Італії, після вдалої втечі, став на захист цивільного населення, з яким він розділяв схожі страждання, мав той самий колір крові і навіть трохи більше: в екстремальній ситуації він віддав своє життя задля порятунку десятків невинних життів. Дивлячись на реальність, яка нас оточує, ми маємо усвідомити, наскільки історія Миколи нам близька. І сьогодні

під небом, яке одне для всіх, страждання та жах пригнічених виходять за межі будь-яких кордонів. Пожертвувати життям задля порятунку когось, кого ви не знаєте – той незворотний акт героїзму, який стає таким же природним, коли бачиш очі матері в очах принижених жінок, коли бачиш обличчя дітей, які занадто рано зазнали горя і страждань...» [12].

Книга Д. Тореллі «Микола Буянов». 2019 р.

На Батьківщині також не забувають про свого земляка, завдяки якому в 1990-х рр. м. Могилів-Подільський налагодило побратимські зв'язки з м. Каврилья. Неодноразово очільники міської влади, на запрошення італійської сторони, перебуваючи на місці загибелі М. Буянова в Італії, покладали квіти на могилу свого співвітчизника. В Могилів-Подільському встановлено йому пам'ятник, названо вулицю та школу, де він навчався тощо [3, с. 265].

Отже, як на Батьківщині, так і в Італії є ряд місць пам'яті про подвиг молодого подолянина, які з роками потребують догляду, а головне – розуміння молодим поколінням обох народів значення самого вчинку М. Буянова.

Ліберо Сантоні – політичний комісар загону «К'ятті» бригади «Вітторіо Сінігалья» писав: «Я назвав на честь Миколи свого сина. І не лише тому, що він був моїм другом і в такий спосіб я хотів, щоб він продовжив жити серед нас, – найбільше я хотів, щоб син завжди пам'ятав, кому ми зобов'язані своєю свободою...» [9, р. 114].

Джерела та література

1. Бабак О. Пам'ятник в нашом серце URL : <http://www.reggimentoimmortale.com/pamyatnik-v-nashem-serdce> (Дата звернення: 15.05.2020).
2. Валуєв Ю. Боець загону К'ятті. *Вісті з України*. 1986. № 20. С. 2.
3. Клімчук Ю. А. Подоляни в антифашистському русі Опору в Італії (1943-1945 рр.). *Матеріали П'ятої Могилів-Подільської науково-краєзнавчої конференції (16-17 жовт. 2015 г.)* / [редкол. Гальчак С. Д. (голова), Баженов Л. В. (співголова) та ін.]. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. С. 257-266.
4. Клімчук Ю. А. Видання «Вісті з України» як джерело дослідження проблеми участі українців у французькому та італійському Русі Опору в роки Другої світової війни. *Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал*. Вип. 4 (26) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2019. С. 41-54.
5. Николай Буянов. Итальянское каприччио. (1988) URL : <https://www.youtube.com/watch?v=GcJN9CoCCY> (Дата звернення: 17.05.2020)
6. XXII bis Brigata «V. Sinigaglia». *Archivio dell'Istituto Storico della Resistenza in Toscana*. Busta 3. Fascicolo 5. Doc. 5. 44 cc.
7. Bujanov Nicolaj. URL : <https://www.quirinale.it/onorificenze/insigniti/311641> (Дата звернення: 15.05.2020).
8. Cippo a Bujanov. URL : http://resistenzatoscana.org/monumenti/cavriglia/cippo_a_bujanov/ (Дата звернення: 12.05.2020).
9. Gracci A. Brigata Sinigaglia. Napoli: Laboratorio Politico, 1995. 206 p.
10. Ming W. Partigiani migranti. La Resistenza internazionalista contro il fascismo italiano. URL : <https://www.wumingfoundation.com/giap/2019/01/partigiani-migranti/> (Дата звернення: 12.05.2020).

11. Torelli D. La storia di Nikolaj Bujanov. URL : <https://davidetorelli.com/2018/07/07/la-storia-di-nikolaj-bujanov/> (Дата звернення: 15.05.2020).
12. Torelli D. Nikolaj Bujanov. Il Partigiano Sovietico che dette la vita per Caviglia. URL: <https://davidetorelli.com/2019/12/06/nikolaj-bujanov-il-partigiano-sovietico-che-dette-la-vita-per-caviglia/> (Дата звернення: 15.05.2020).

УДК 001.89:377.8-057.87(477)«192/193»

Олександр Комарніцький

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ УКРАЇНИ У ДОСЛІДЖЕННІ АРХЕОЛОГІЧНИХ, АРХІВНИХ ТА ЕТНОГРАФІЧНИХ ПАМ'ЯТОК (20-30-ті рр. ХХ ст.)

У статті йдеться про участь студентства педагогічних навчальних закладів УСРР у дослідженні археологічних, архівних та етнографічних пам'яток, про залучення молоді до збору українського фольклору. Зазначається, що основною формою наукового пошуку студентів була їхня робота у складі наукових гуртків і семінарів. Звертається увага на те, що значне місце питанням археології та етнографії відводилося також в освітньому процесі, насамперед, під час проведення екскурсій краєзнавчого і науково-дослідного характеру.

Ключові слова: студенти, інститут, археологія, етнографія, фольклор, гурток.

Частина студентства педагогічних навчальних закладів радянської України у 20-30-х рр. ХХ ст. займалася науковою діяльністю, зокрема брали участь у дослідженні археологічних, архівних та етнографічних пам'яток.

Ця робота концентрувалася переважно у краєзнавчих гуртках. Сучасник тих подій М. Зотін у своїй праці спробував окреслити місце археології та етнографії у системі краєзнавства: «Краєзнавство визнається, як комплекс звичаїв, що зосереджує в собі не лише природу даної місцевості й різноманітну діяльність людини, а також вивчає минуле населення в його різних пам'ятках, техніку, побут, культурний стан. Територія, що мається на увазі в даному випадкові, це – район, округа, в крайньому разі – губернія, або-ж одиниця не адміністративна, а історична (Волинь, Слобідська Україна й т. ін.). Колишнє краєзнавство, коли вивчалось переважно археологічний і етнографічний бік, мусить дати місце краєзнавству, що зв'язане з життям. Від збирання черепків, лаптів, вишиванок, від вивчення минулого (хоч це вивчати можна й треба), треба перейти до вивчення сучасного, що допоможе підняти виробничі сили» [11, с. 146]. Загалом, краєзнавчі гуртки мали на меті «втягти студентство в дослідницьку роботу, в процесові роботи вивчити методи дослідження та встановити зв'язки з вищими науково-дослідницькими установами, з метою підготувати кадри майбутніх масових дослідників, кореспондентів загальноукраїнських наукових дослідницьких закладів» [32, арк. 48].

Один з таких гуртків діяв у Київському ІНО. Він поділявся на окремі секції, наприклад, етнографічну [10, с. 69; 30, арк. 642зв.]. Студентів до краєзнавчої практики, підготовки краєзнавчих доповідей, статей залучали відомі дослідники і організатори краєзнавства. Так, найактивніші студенти Кам'янець-Подільського ІНО працювали під керівництвом В. Гериновича. Вони готували наукові роботи, у яких широко використовували матеріали історичних, географічних та археологічних розвідок Поділля [21, с. 130].

Заняття у гуртках проходили переважно у формі лекцій, доповідей, написання і читання рефератів. Крім того, студенти Ніжинського ІНО працювали у етнографічному напрямку. Вони зібрала понад 500 пісень та інші фольклорно-етнографічні матеріали [33, арк. 18зв.]. Молодь Київського ІНО під час канікул збирала відомості з «ріжних закутків» про географію, побут і культурно-освітнє життя рідного краю [30, арк. 605зв.]. Подібну роботу проводили також студенти Бердянського педтехнікуму [12, с. 66]. 9 грудня 1926 р. керівництво закладу інформувало НКО про те, що планувалося видати збірку народних пісень, зібраних силами студентів [1, с. 54].

Проводилися науково-дослідні екскурсії краєзнавчого характеру. Так, восени 1927 р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО побували у селах Мукша Колибаївська, Довжок, Верхні Панівці, де вивчали

топографію цих поселень, етнографію, мовні особливості та інші елементи краєзнавства. 23 жовтня 1927 р. спільно з членами і аспірантами секції культури Науково-дослідної кафедри ІНО, учителями місцевих трудових шкіл вони здійснили екскурсію по Товтрах. Екскурсанти побували в районі сіл Маків і Привороття, після чого професори В. Гериневич та І. Любарський прочитали відповідні лекції [18].

Студенти-краєзнавці налагоджували контакти з місцевими музеями, науково-дослідними закладами тощо. Так, студенти Проскурівського педтехнікуму, досліджуючи аграрно-виробничі сили, культурну та археологічну спадщину краю, налагодили активну співпрацю з місцевим сільськогосподарським музеєм та окружною виставковою комісією [2, с. 259].

Керівники гуртків ініціювали та заохочували дослідницький пошук молоді. Наприклад, гуртківці Волинського ІНО під керівництвом В. Кравченка випускали рукописний журнал «Етнограф», вивчали культуру й побут нацменшин Волині, Биківський та Мар'янівський гутні промисли, фаянсовий завод у Кам'яному Броді, гончарні промисли у Троянові, деревообробне виробництво в Барашівці [4, с. 82]. Літературний гурток цього ж вишу випускали рукописний журнал «Червона грань», який виходив у 1920-ті рр. Видання окрім іншого публікували фольклорно-етнографічні дослідження Волині та інших регіонів [3, с. 138-140; 13, с. 33; 14, с. 308].

Питання, винесені у назву доповіді, піднімалися і в інших гуртках. У Полтавському ІНО започаткували етнографічний гурток, членами якого у 1927-1928 н.р. були 24 студенти [34, арк. 35]. У 1934-1935 н.р. такий же гурток діяв в Одеському німецькому педінституті [8, арк. 81зв.]. У Чернігівському ІНО працював історико-архівний гурток (керівник – П. Федоренко) [27, арк. 13; 15, с. 230]. Восени 1923 р. у Катеринославському ІНО виник соціально-історичний гурток, керівником якого був М. Злотников. Гурток складався з 5 секцій, зокрема, археології (керівник – Д. Яворницький) [22, с. 318].

Студенти працювали у складі наукових тематичних семінарів. Наприклад, у Харківському ІНО функціонував семінар з етнографії (керівник – професор О. Ветухов), члени якого опрацьовували літературу з етнографії, складали картотеку, працювали в музеях міста, проводили краєзнавчі дослідження Харкова [25, с. 345]. В Одеському ІНО працював семінар з мови, літератури та етнографії (керівник – О. Томсон; секцію етнографії очолював Р. Волков) [17, с. 236]. У 1925 р. було запроваджено окремий семінар і гурток з краєзнавства у Проскурівському педтехнікумі, які користувалися великою популярністю в місті. Програма семінару охоплювала, зокрема, проблеми археології, історії, культурно-освітнього життя, побуту, мови, пісні, приказки Проскурівщини і т.п. [24, с. 260].

Значне місце питанням археології та етнографії відводилося в освітньому процесі. Так, під час літнього триместру проводилися екскурсії краєзнавчого і науково-дослідного характеру. Наприклад, у 1924-1925 н.р. студенти Кам'янець-Подільського ІНО відвідали села Колубаївська Мікша, Довжок, Верхні Панівці. Екскурсії мали за мету «топографічне вивчення [населеного пункту], [дослідження того], що приваблювало населення на певне місце, етнографічне визначення перших і теперішніх поселенців, які є залишки старих мешканців, характер місцевості, будови хат, одягу, хатньої обстановки, язика тощо; збирання місцевих переказів про перших мешканців, місцевий героїчний етнос, місця одвертої революційної боротьби з її героями; визначення місцевих шляхів сполучення та їх ролі в життю країни тощо» [9, арк. 43]. В Одеському ІНО виконували дипломні роботи на краєзнавчу тематику («Музеї м. Одеси, як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл», «Відділ старо-грецької культури Одеського краєвого історично-археологічного музею як матеріал для екскурсії з учнями профшкіл» та ін.). Крім того, гуртківці самостійно розробили мапу Одещини, яку видрукували на шапірографі і реалізовували серед населення по 8 коп. Вона користувалася попитом і витримала 2 видання [16, с. 63, 65]. У 1923-1924 н.р. студенти історичного і археологічного відділень того ж вишу працювали над 18 темами, серед яких практичне значення мали такі роботи: «Музеї м. Одеси як місце для історичних екскурсій учнів профшкіл» (Ф. Співак), «Екскурсійний метод у справі викладання археології» (В. Пора-Леонівич), «Одеський археологічний музей у зв'язку з історією археологічної науки північного побережжя Чорного моря» (Г. Цомакін) та ін. [17, с. 335].

Студентів широко залучили до збору українського фольклору. Так, у Нероновицькому педтехнікумі функціонував гурток із збирання матеріалів для словника «живої української мови», у складі якого працювали 11 студентів. У 1925-1926 н.р. молодь обробила і надіслала до ВУАН 1250 слів [31, арк. 60-60зв.]. У 1925-1927 рр. збирали фольклор і студенти Глухівського педтехнікуму. Два студенти вишу були кореспондентами-дописувачами ВУАН [28, арк. 313]. В Одеському єврейському педтехнікумі над збиранням фольклору і обробкою цього матеріалу в 1926-1927 н.р. працювали члени гуртка рідної мови [29, арк. 71зв.].

Робота активізувалася у 1935 р., коли вийшов наказ НКО УСРР «Про збирання фольклорних матеріалів студентами під час літніх канікул», відповідно до якого молодь зобов'язали збирати пісні,

частівки, легенди тощо [19, с. 124]. На виконання цього акту розроблялися плани роботи щодо збирання фольклору, наприклад, у Запорізькому педінституті. У цьому виші 25 червня 1935 р. оприлюднили наказ про введення в курс української літератури фольклорного практикуму, зобов'язавши кожного студента мовно-літературного відділу впродовж літніх канікул зробити не менше трьох записів усних творів. При літературній студії передбачалося створення секції збирання і вивчення фольклору, а в літературному кабінеті мали організувати фольклорний куток [5, арк. 105-106]. Студенти Мелітопольського педінституту влітку 1937 р. збирали фольклорні матеріали у районі Каховка – Асканія-Нова [20, с. 60].

Студенти-історики брали участь в археологічних дослідженнях, а також у систематизації архівних документів. Наприклад, у 1921 р. студенти гуманітарного факультету Волинського ІНО А.Пашковський, О.Теодорович, Е.Лагодовська, Е.Малюшкевич, В.Мерижевський були учасниками археологічних розкопок [7, арк. 10; 26, арк. 9]. В Одеському ІНО професори Є. Трифільєв і М. Слабченко залучали студентів до участі в археологічних експедиціях. Зокрема, у 1923 р. вони проводили розкопки курганів поблизу Одеси [16, с. 64]. Студенти Кам'янець-Подільського ІНО під керівництвом професорів П. Клепатського та П. Клименка упорядковували державний архів, систематизували документи та матеріали [23, с. 99]. Таку ж роботу в 1930-1931 н.р. проводили студенти Житомирського ІСВ. Результати своєї роботи вони оприлюднювали в окружній газеті «Радянська Волинь», а також у деяких центральних газетах [6, арк. 7].

Таким чином, у 20-30-х рр. ХХ ст. важливим чинником у дослідженні археологічних, архівних та етнографічних пам'яток було студентство педагогічних навчальних закладів. Молодь широко залучили до збору українського фольклору. Основною формою наукового пошуку студентів була їхня робота у складі наукових гуртків і семінарів. Значне місце питанням археології та етнографії відводилося також в освітньому процесі, насамперед, під час проведення екскурсій краєзнавчого і науково-дослідного характеру.

Джерела та література

1. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / [упоряд.: І. І. Лиман, В. М. Константінова]. *Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету*. Київ: Знання України, 2008. Т. III. 596 с.
2. Берковський В. Г. До історії Проскурівського педагогічного технікуму (1921-1926 рр.). *Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України»* / [редкол.: Л. В. Баженов (гол.), Ю. І. Блажевич, С. М. Єсюнін та ін.]. Хмельницький: Мельник А. А., 2011. С. 256–263.
3. Білобровець В. «Червона грань» – студентський журнал Волинського ІНО. *Волинь-Житомирщина: іст.-філологіч. зб.* / [редкол.: В. Єршов, В. Мойсієнко]. Житомир, 1998. Вип.2. С. 138–143.
4. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи. Житомирська область / [ред. рада вид.: В. Г. Кремень (гол.) [та ін.]; редкол. тому: П. Ю. Саух (гол.) [та ін.]. Київ: Знання України, 2009. 491 с.
5. Відомчий архів Запорізького національного університету. Ф. Р. 2054. Оп. 3. Спр. 13.
6. Держархів Житомирської обл. Ф. П. 211. Оп. 1. Спр. 35.
7. Держархів Житомирської обл. Ф. Р. 31. Оп. 1. Спр. 153.
8. Держархів Одеської обл. Ф. Р. 1561. Оп. 1. Спр. 1.
9. Держархів Хмельницької обл. Ф. Р. 302. Оп. 1. Спр. 400.
10. Довгань К. Г. Наукове студентське товариство у відновленому Київському університеті (1933-1941). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: історія: зб. наук. пр.* / [редкол.: В. Ф. Колесник (відп. ред.), М. В. Гримич, Б. М. Гончар та ін.]. Київ: ВПЦ «Київ. ун-т», 2005. Вип. 80-81. С. 68–70.
11. Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. 216 с.
12. Кардаш Г. Бердянський педтехнікум. *Студент революції*. Харків, 1927. №4. С. 65–66.
13. Коляда Т. Система розвитку освіти на Житомирщині в 20-х рр. ХХ ст. *Молодь в історії Житомирщини: наук. зб. за матеріалами студ. наук. конф., м. Житомир, 27 вересня 2007 р.* / [редкол.: П. Ю. Саух (співгол.), І. В. Орлов (співгол.), О. М. Швидак та ін.]. Житомир: Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, 2007. С. 29–34.
14. Костриця М. Ю. Житомир: підруч. книга з краєзнавства / 2-е вид., випр. й доп. Житомир: М. Г. Косенко, 2007. 464 с.
15. Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII-XX ст.): монографія. Київ: Обрії, 2012. 342 с.
16. Левченко В. Становлення та розвиток напрямів освітянського краєзнавства в вищій школі Одеси в 1920-30-х роках. *Краєзнавство: наук. журн.* / [редкол.: П. Тронько (гол. ред.), О. Бажан, Л. Баженов та ін.]. Київ: ТОВ НВП «Ферокол», 2011. Вип. 3. С. 61–66.
17. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту: монографія / відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса: ТЕС, 2010. 428 с.
18. М. Наукова екскурсія в Товтри. *Червоний кордон*. Кам'янець-Подільський, 1927. 26 жовт. Ч. 83 (352). С. 2.

19. Мельничук С. Рацул А. Діяльність Народного комісаріату освіти з реалізації завдань естетичної підготовки та естетичного виховання майбутніх учителів. *Історико-педагогічний альманах: зб. наук. пр.* / [редкол.: О. Сухомлинська (гол. ред.), Л. Березівська, О. Біда та ін.]. Умань: Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2012. Вип. 2. С. 121–124.
20. Орлянский С. Ф., Ткаченко В. Г. Материалы к истории Запорожского государственного университета. Запорожье: Запорож. гос. ун-т, 1998. Вип. 1. 76 с.
21. Островий В. М. В. О. Геринович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти (1923-1928 рр.). *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. Т. 6. С. 122–133.
22. Падун С. П. Викладання історичних дисциплін у Катеринославському інституті народної освіти (1921-1933 рр.). *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: історія і археологія* / [редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.), А. Г. Болебрух, В. В. Іваненко та ін.]. Дніпропетровськ: Дніпропетр. нац. ун-т, 2002. Вип. 10. С. 314–319.
23. Прокопчук В. С. Під егідою Українського Комітету краєзнавства. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. 312 с.
24. Суровий А. Ф. Технікуми Поділля в 1920-х роках. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* / [редкол.: П. Т. Тронько (гол.), О. М. Завальнюк (відп. ред.), Л. В. Баженов та ін.]. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. Т. 14. С. 147–171.
25. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духоплянников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
26. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 291.
27. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149.
28. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 263.
29. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 264.
30. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 289.
31. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 206.
32. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 6. Спр. 415.
33. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 9.
34. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 306.
35. Юдасо. Краєзнавчий гурток. *Кузня освіти*. Київ, 1929. 7 груд. №4. С. 3.

УДК 94 (477. 84)

Ірина Майба

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК БУЧАЧЧИНИ, ЗОКРЕМА ФОРТЕЦІ У с. ПІДЗАМОЧОК

Здійснено огляд літератури про дослідження пам'яток архітектури Бучаччини, зокрема виділено три групи літературних праць про історію регіону та нерухомі пам'ятки історії та культури. Досліджено проблематику у працях зарубіжних та вітчизняних істориків.

Ключові слова: історіографія, джерельна база, історики, літературні дослідження, Бучаччина, Підзамочка фортеця, нерухомі пам'ятки.

Поряд з поняттям історичного джерела в історичному джерелознавстві важливе місце займає поняття джерельної бази, під якою розуміють сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Одним із перших термін «джерельна база» (на противагу термінові «джерелознавча база») запровадив С. Шмідт у 60-ті роки ХХ ст. За визначенням М. Ковальського та Ю. Святця, джерельна база – це сукупність (система) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію. Довідник з джерелознавства історії України розглядає джерельну базу як сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання. Вона включає в себе джерела, що є продуктом людської діяльності, а також ті, що не залежать від неї: природничі, географічні та ін.

За своєю структурою джерельна база нагадує компоненти джерельної інформації. Вона має два основних рівня: а) первісна, або початкова, джерельна база, що сформувалася паралельно з подіями чи невдовзі після них. Ця початкова база внаслідок стихійних лих, соціальних катаклізмів, революцій, воєнних подій, недбайливого зберігання або цілеспрямованих акцій частково, а інколи й повністю, могла

бути втраченою; б) реальна джерельна база – джерельний корпус або комплекс джерел, що зберігся до наших днів.

Реальна джерельна база ділиться на дві великі підгрупи: 1) актуалізована джерельна база, тобто історіографічно засвоєна шляхом публікацій археографічного характеру, аналізу або цитування в наукових дослідженнях; 2) потенційна джерельна база, що реально існує, але невідома історикам. Вона може бути виявленою, дослідженою і оприлюдненою. Реальна база неухильно збагачується в результаті пошуку, виявлення існуючих, але ще не відомих і не залучених до наукового обігу джерел, поповнення за рахунок створення нових пам'яток, що відкладаються у процесі діяльності людей. Ідеться про величезний масив сучасної інформації, документообігу, періодичної преси, службового і приватного листування, кінофотофоновідеодокументів, мемуарів та спогадів, матеріалів конкретно-соціологічних досліджень тощо.

Межі джерельної бази, її склад і характер завжди визначаються проблематикою і характером дослідження. Вона має хронологічні й географічні ознаки. Наприклад, джерельна база середньовіччя залежно від теми дослідження може включати всю сукупність пам'яток, створених людством у середні віки і збагачених у наступні епохи, а також у відповідних географічних межах, коли ведеться узагальнююче дослідження або вивчаються окремі регіони чи країни, наприклад, опрацьовується історія середньовічної Західної Європи, Польщі чи України.

Багату і різноманітну джерельну базу має історія українського народу, яка у хронологічному вимірі охоплює джерела з часів палеоліту і до наших днів, а в географічних межах включає як етнічні землі, на яких безпосередньо формувався український етнос, так і країни, в яких проживали чи проживають українці, в яких зберігаються документальні та інші пам'ятки з історії України. При цьому слід мати на увазі, що історія України це не лише історія українців, а й тих етнічних груп і народів, які мешкали або мешкають на її території. Це означає, що до джерельної бази історії України відноситься увесь комплекс історичних джерел, що містять будь-які відомості як про праукраїнців, так і про етнічних поляків, євреїв, росіян, німців, кримських татар, греків, болгар, вірмен, караїмів, угорців, білорусів, молдаван, інших етнічних груп, які з найдавніших часів проживають на українських землях.

Основою етносоціальної самосвідомості, як відомо, є уявлення про історичну долю свого народу, його історичні традиції. В умовах зростання національної самосвідомості почуття причетності до свого народу активізується. Зростає інтерес до історичного минулого, до витоків національної культури. Саме це, на нашу думку, зумовлює потребу у регіональних і краєзнавчих дослідженнях. Вони важливі і як один із засобів побудови цілісної концепції розвитку національної культури – все ще актуальної проблеми, яка й досі розглядається переважно без врахування її регіональних та етнічних проявів так само, як і історичне минуле окремих народів – у відриві від історії інших, зокрема сусідніх, народів. Тому дослідження історико-етнографічного регіону і краю дає можливість об'єднати усі компоненти проблеми – і регіональну своєрідність, і етнічну специфіку.

Не тільки в мистецтві, музиці та літературі для створення чогось нового, великого потрібно звернутися до старовини, до минулого. Та й у нашому повсякденному житті – у побуті, звичаях, які є постійною, незмінною основою історії людини, села, міста, країни – потрібно оглянутись позад себе на пройдений шлях. На цьому шляху минулого ми побачимо події веселі і ясні, сумні чи понурі, трагічні, сповнені драматичності особи, села, міста, країни. Хто не знає минулого, той не може його пережити, тим самим не може творити майбутнього. В умовах національного і культурного піднесення України дослідження історії “малої Батьківщини” стає могутнім засобом відродження духовності і культури, джерелом національної гідності і самоствердження.

Взагалі, у даний час, якщо і відомі широким масам населення хоча б віхи історії нашої країни, то історію поселень – міст і сіл, де вони проживають, мало хто знає. Досить багато міст, містечок і сіл мають славу і цікаву історію. Ось чому одним із завдань істориків є дослідження історії цих, хай невеликих, але дуже цікавих в історичному плані поселень. Адже охорона пам'яток історії якраз і є одним із найдавніших ланцюжків, що єднають минувшину із сьогоденням, та ще й перекидають надійний місток мудрості як у найближчу, так і неосяжно далеку прийдешність.

Дана проблема знайшла своє відображення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Як відомо, в минулі десятиліття в радянській історіографії досить тенденційно висвітлювалося історичне минуле України, особливо, яке стосується історії окремих земель і регіонів країни. Тим не менше, українськими істориками було підготовлено ряд праць, які висвітлюють історію і культуру Бучача та околиць. Серед них слід назвати фундаментальну “Історію міст і сіл Української РСР” (том, присвячений Тернопільській області вийшов у 1973 році), низку історико-краєзнавчих досліджень. Зрозуміло, однак, що рівень висвітлення саме місцевих пам'яток є явно недостатнім [1].

Розробка даної проблеми передбачає залучення літератури, яку умовно можна розподілити на декілька груп. Перш за все це роботи, які пов'язані безпосередньо з історією Бучача, його архітектурою. Найбільшою за обсягом працею по історії Бучацького повіту є книга “Бучач і Бучаччина”. Це регіональний збірник про Бучач і його околицю, складений із спогадів, дослідницьких історичних та фольклорних статей бучачан під редакцією уродженця Бучача Михайла Островерха (Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1972). Він зберіг для сучасних і майбутніх поколінь документальну історію своєї рідної околиці на основі правдивих подій давноминулого, закріпленого в публікаціях джерел, та недалекого минулого, записаних очевидцями, уродженцями чи довголітніми жителями Бучаччини. Вони були свідками цих подій, або чули їх з достовірних переказів рідних та знайомих. В деяких спогадах й фольклорних матеріалах при їх літературному оформленні, збережено місцеву мову бучачан. Це робить матеріали більш доступними для читача. Автори книги не мали змоги, перебуваючи за кордоном, користуватись місцевим матеріалом сучасного періоду. Тому їх розповіді доводяться лише до другої світової війни і зовсім не зачіпають сьогодення [2].

Найбільш значні відомості з історії Бучача знаходяться в праці Модеста Гнатевича “Бучач”, яка опублікована в 1864 році у Львівському часописі “Слово”. Автор подає найбільш конкретний матеріал, який не можна знайти в працях інших істориків [3].

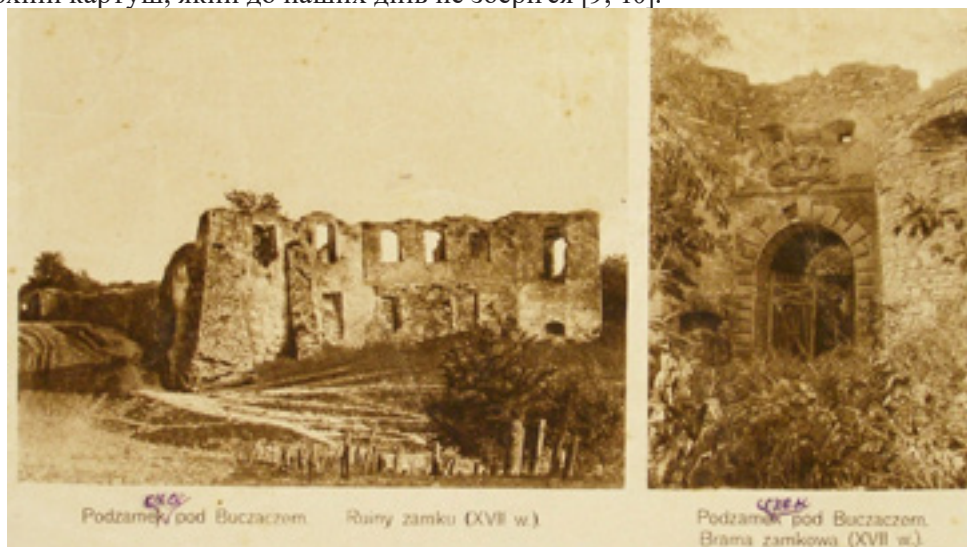
Науковим доробком історика-мистецтвознавця Ігоря Дуди є книга “Бучач”. Ця праця являє собою путівник до міста і описує найбільш характерні архітектурні пам'ятки Бучача [4].

Другу групу складають дослідження вітчизняних істориків, пов'язані з історією України, українською культурою, архітектурою, мистецтвом. Цією проблематикою займалась частина істориків. Серед них слід відмітити Логвина, Марченко, Овсійчук [5-6].

Праця Г.Н.Логвина “По Україні” цікава в тому плані, що в ній зроблено спробу дати характеристику найбільш визначним архітектурним пам'яткам України. Не залишається поза увагою і Бучач, тут найбільш детально описується найбільша споруда міста – “Ратуша”. На основі вищезгаданих праць маємо змогу прослідкувати процес розвитку архітектурного будівництва по всій Україні взагалі, і в Бучачі зокрема [7].

Такі загальні праці, як “Історія Українського мистецтва”, “Всеобщая история искусств”, “Галиция в ее старине” дають змогу зрозуміти особливості архітектури міста в контексті розвитку європейського мистецтва [8].

До третьої групи слід віднести праці відомих польських істориків кінця XIX – поч. XX ст., зокрема це роботи Баронча С., Урбанського В., Несецького, Чоловського А., Кунжек Т., Ортовіч М., Беловські А. Саме цінне в цих працях те, що автори мали змогу користуватися широким документальним матеріалом, який надав їм можливість досить детально описувати події. Чоловський і Баронч подають найбільше інформації про історію Підзамочку, його власників, загальний опис архітектури фортеці, детально описують монументальну в'їздову браму з гербами засновників і слідами написів. Причому дослідники описують верхній картуш, який до наших днів не зберігся [9; 10].

Зі статті Баронча відомо, що у 1866 р. селянин на своєму городі, розташованому на південному схилі коло замку, викопав білокам'яну надгробну плиту з тесаного каменю 1604 р., на якій був вирізьблений напис. У цьому ж році другий селянин знайшов тут великий мурований гробівець, об'ємом від чотирьох

до п'яти сажнів, оточений окремою мурованою стіною. Можливо, тут були поховані колишні володарі замку [11].

У 1929 р. польські дослідники О.Чоловський і Б.Януш видають книжку, в якій описують Тернопільське воєводство [12]. У ній, зокрема, є коротко описаний замок у Підзамочку і його тодішній стан. Автори подають також дві фотографії замку: загальний вигляд і в'їздову браму.

Словник географічний, за 1887 р. вказує, що у Підзамочку знаходяться руїни давнього замку, у якого збереглося давнє розташування кімнат і розписи стін «al fresco» [13].

Праця С. Баронча характеризує найбільш значні історичні пам'ятки Бучача і прилеглих до нього територій. Тут зібрано ряд легенд про проходження самого міста, подій, які передували зруйнуванню Бучацького замку, історії виникнення маленького містечка Язловець.

Слід згадати роботи ряду польських мистецтвознавців, спираючись на які, можна встановити автора тих чи інших архітектурних споруд. Саме тут подано унікальний опис пам'яток архітектури як Бучача, так й інших населених пунктів Західної України. Унікальність цих праць полягає в тому, вони що створювалися в період, коли архітектурні пам'ятки ще не зазнали значних руйнувань, а знаходились в тому вигляді, в якому були створені. Проаналізувавши роботи Хорнунга, Майковського, Озловіча, Лози можна відтворити ці будівлі і повернути їм первісний вигляд.

Історичне дослідження багато в чому залежить від стану та рівня джерел. В роботі використані деякі архівні матеріали. Проте їх небагато, одні з них знищені в місті під час сильної пожежі в 1865 р., інші зникли в період Першої та Другої світових війн. Архів, який свого часу зберігався у Бучацькому костьолі Успіння Богородиці зник невідомо куди напередодні Другої світової війни. Невідома також доля архіву сім'ї Потоцьких, які були власниками Бучача і мали власний архів, про що згадують польські історики.

Але все-таки певну інформацію про минуле Бучаччини можна почерпнути з Центрального історичного державного архіву міста Львова. Саме тут містяться конкретні матеріали і факти, які характеризують перебіг історичних подій на Бучаччині в період XII-XIX ст., а також висвітлюють діяльність тодішніх володарів магнатів Бучацьких і Потоцьких. (Центральний державний історичний архів. Ф.178. Оп.3. Спр.17)

Що стосується документальних даних щодо будівництва фортифікаційних та культових споруд, то їх можна знайти в збірнику нормативних актів “Законодавство про пам'ятники історії та культури” [14]. Окремі документальні матеріали містяться в уже згадуваних роботах польських істориків. Зокрема, праця С.Баронча містить копії вірчих грамот і листів власників Бучача Потоцьких [15; 16].

Цілком зрозуміло, що значна частина історичних джерел по даній темі, ймовірно, знаходиться в польських архівах.

Актуальним питанням є реставрація замку. Дипломант НУ «Львівська політехніка» Андрій Поліщук під керівництвом М.Бевза і М.Гайди розробив у 1955 р. проект реставрації замку в с.Підзамочок. Цей проект був нагороджений на Міжнародному конкурсі дипломних проектів з реставрації ім.Я.Захватовича у Варшаві.

У 1992 році архітектори інституту «Укрзахідпроектреставрація» М.Гайда та Л.Горницька провели натурні обстеження і фотофіксацію пам'ятки.

У 1995 р. А.Поліщук розробив проект реконструкції та пристосування замку у с.Підзамочок, яким запропоновано відтворити фортифікації, палацовий корпус, надбрамну вежу, південно-західний бастион, замковий парк.

Підзамоцька фортеця – фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури національного значення. Розташована на плоскогір'ї на стрімкому лівому березі р. Стрипа на західній околиці с. Підзамочок Бучацького району, на північ від м. Бучач. Закладений 1600 за сприяння власника навколишніх сіл Яна Кшиштофа Бучацького (Творовського) – сина Миколи Бучацького і Анни Магдалени . Замок мав служити сільською панською садибою.

Замок в селі Підзамочку, або як його ще називають Підзамче, належав до Бучацьких маєтків. Він входив, як і неіснуючий тепер домініканський монастир, до оборонних елементів Бучацької фортеці. Замок простояв цілісно недовго, менше, ніж століття. Під час облоги Бучача п'ятсоттисячним турецьким військом під проводом султана Магомета IV вже у 1672 р. частково постраждали мури замку у Підзамочку. У 1676 р. його знищено турецьким військом під командуванням паші Ібрагіма Шейтана.

Коли дощенту знищено замок, у джерелах є розбіжності: Кунжек Т., Ортовіч М. фіксують 1672 р.; Чоловський А., Беловський А., Баренч виділяють 1676 р.

По смерті одного з Бучацьких – Івана, його сестра одружується з Андрієм Потоцьким і Бучач зі своїми околицями стає власністю роду Потоцьких. Вся подальша доля села була нерозривно пов'язана вже з Потоцькими.

З літературних джерел відомо, що приблизно до 1780 р. замок був житловим [17]. Тоді він належала Миколі Потоцькому, який можливо, відбудовував його. Про це немає згадок у літературі, але можна висловити таке припущення, бо саме у першій половині ХУІІІ ст. граф Потоцький частково відбудовує Бучацький замок, котрий у середині ХУІІІ ст. мав ще непоганий вигляд. У 1807-1869 рр. при споруді діяла паперова мануфактура, що працювала на енергії води.

Пізніше замок у Підзамочку поволі занепадає і перетворюється у руїну. Власники втрачають до нього інтерес і на поч. ХІХ ст. Каetan і Павло Потоцькі вирішують розібрати мури замку і продати каміння як будівельний матеріал. Саме так вони поступили і з Бучацьким замком. Тоді дуже постраждали обидві пам'ятки.

Наведені дослідження не розкривають всіх цікавих та унікальних сторін життя пам'ятки у Підзамочку.

Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» ведуться науково-дослідні та проектні роботи, пов'язані з опрацюванням проекту реставрації та використання замку.

Джерела та література

1. Історія міст і сіл Української РСР в 26 томах: Тернопільська область / [Тронько П. Т. та ін.]. Київ: Головна редакція УРЕАН УРСР, 1973. 640 с.
2. Островерх М. Бучач і Бучаччина. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Наукове т-во ім.Т.Г.Шевченка, 1972. 943 с.
3. Гнатевич М. Бучач. *Слово*. 1954. №47. С. 4.
4. Дуда І. Бучач і Бучаччина. Львів: Каменярь, 1985. 64 с.
5. Логвин Г. Н. Бучач. Київ: Мистецтво, 1966. 98 с.
6. Марченко М. І., Логвин Г. Н. Історія української культури. Київ: Радянська школа, 1961. 286 с.
7. Логвин Г. Н. По Україні. Київ: Мистецтво, 1963. 463 с.
8. Бажан М. П. Історія українського мистецтва. Київ, 1968. 513 с.
9. Чоловський А. Давні замки і фортеці на Русі Галицькій. Львів, 1892. 10 с.
10. Баронч С. Пам'ятки Бучацькі. Львів, 1882. 12 с.
11. Баронч С. Руїни замку в Падзамочку. Варшава, 1881. 227 с.
12. Чоловський А., Януш В. Історія і пам'ятки воеводства Тернопільського. Тернопіль, 1926. С.97.
13. Сулімерський Ф. Хлебовський Б., Валевський В. Словник географічний королівства польського. 1887. С. 434, 492.
14. Законодавство про пам'ятники історії та культури. Збірник нормативних актів. Київ, 1970.
15. Баронч С. Пам'ятки Бучацькі. Львів, 1882. 12 с.
16. Баронч С. Руїни замку в Падзамочку. Варшава, 1881. 227 с.
17. Чоловський А., Януш В. Історія і пам'ятки воеводства Тернопільського. Тернопіль, 1926. С.11.

УДК 930.2(477.43-21)«18/19»

Ірина Паур

ВИДИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ПОШТОВИХ ЛИСТІВКАХ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО КОМПЛЕКСУ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядаються види культових споруд міста Кам'янця-Подільського зображені на поштових листівках кінця ХІХ – початку ХХ ст. Подано коротку історичну довідку їх заснування та побутування. Відзначено цінність поштових листівок, як джерела, для цілісного відтворення історико-архітектурного комплексу Старого міста та архітекторів-реставраторів.

Ключові слова: м. Кам'янець-Подільський, поштова листівка, сакральна архітектура, джерело.

Документальні листівки з видами Кам'янця-Подільського кінця ХІХ – початку ХХ ст., на яких зображено різні частини міста є важливим джерелом для вивчення топографії губерньського центру. У цей період був загальноприйнятий “канонічний” набір листівок, присвячених великим європейським містам: панорамні зображення, види вулиць і площ, центральних частин міста, бульварів, собори,

церкви, громадські будівлі, навчальні заклади тощо. Обираючи в Кам'янці-Подільському об'єкти для фіксації, фотографи та видавці зупинялися на архітектурних пам'ятках чи місцевостях, що були добре відомі й користувалися незмінною увагою містян і гостей міста.

Так, при систематизації документальних листівок із видами Кам'янця-Подільського ми їх згрупували за тематичним принципом, що дозволило охопити весь масив поштівків кінця XIX – початку XX ст. У їх складі можемо виділити тематичні групи: 1) загальні види; 2) передмістя; 3) Кам'янецька фортеця; 4) навчальні заклади; 5) культові споруди; 6) громадські споруди; 7) об'єкти інфраструктури; 8) архітектурні пам'ятки; 9) річка Смотрич; 10) площі, бульвари, вулиці.

Особливе значення в історико-топографічній структурі й релігійному житті Кам'янця-Подільського відігравали культові споруди, які неодноразово ставали сюжетною основою поштових листівок: Олександро-Невський собор – 3 види, собор ікони Казанської Божої Матері – 3 види, Архієрейська церква – 2 види, Миколаївська – 1, Троїцька – 2, Хрестовоздвиженська – 1, Кафедральний костел – 7 видів, Вірменський, Домініканський – 2, Тринітарський – 5, Турецький мінарет – 6 видів, Лютеранська кірха – 2, єврейська Синагога – 1 вид. Вони видавалися на замовлення кам'янецьких видавців: В. Варгафтінга, В. Вінарського, М. Грейма, Р. Кнопінга, Д. Лахмановича, К. Розенберга, Г. Шпізман, фототипії “Шерера, Набгольца і К” (Москва) та фірми Б. Боржиковського (Варшава).

Аналіз виявлених поштових листівок засвідчив, що важливе значення на початку XX ст. в житті кам'янчан мали культові споруди, види яких ніби “оживлялися” постатями священиків, прихожан або ж звичайних перехожих [2, с. 196-200]. До початку 1900-х рр. одним із найвеличніших православних храмів Кам'янця-Подільського був собор Ікони Казанської Божої Матері, збудований у стилі бароко та розвернутий презбітеріумом до вулиці Кармелітської [2, с. 196]. Видавці документальних листівок використовували його зображення після перебудови, проведеної під керівництвом архітектора Д. Освальда упродовж 1867–1878 рр. На поштівках видно два яруси Собору, в надбудові якого над бічними навами розмістилося засноване у 1889–1890 рр. церковне давньосховище Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. На початку XX ст. Казанський собор зазнав чергової реконструкції: над центральною навою звели великий купол, а також зняли барокові завершення з бічних веж і замінили їх нижчими дахами, декорованими в стилі московської архітектури [2, с. 103].

Окрасою і духовним центром Нового плану став собор Св. Олександра Невського, відкритий під час святкування у 1893 р. 100-річчя приєднання Поділля до Російської імперії. На одній з поштівків, собор продилявся серед зеленого масиву зі сторони міського бульвару, а на іншій використано його західний вид [4]. Якщо автор зображення першої поштівки підкреслив велич собору в порівнянні з людиною, то другого – його монументальність у порівнянні з іншими архітектурними одиницями Нового плану. На цих поштівках бачимо, що Собор Олександра Невського був збудований у візантійському стилі, мав велику головну баню і чотири напівбані з боків, над західним входом була невелика дзвіниця. Значно прикрашали будівлю прозорі аркади купольних бань і дрібна пластика декору [3, с.103].

На декількох поштівках відтворено зображення церкви Св. Трійці, що упродовж XVI–XVII ст. була домінантою в архітектурному ансамблі східної частини Старого міста. Л. Варгафтіг на поштівці «Троїцька церква і монастир (XIV ст)» зафіксував церкву й прибудовані до неї споруди-келії [4].

На початку 1900-х рр. видавці почали залучати для сюжетів нових листівок відомих художників, імена яких зазначалися на зображенні чи на звороті листівок. В. Вінарський не став винятком і у співпраці з художником М. Тшебінським видав серію з 12 кольорових листівок із видами м. Кам'янця-Подільського за акварельними редуками останнього, п'ять з яких зображали культові споруди. Так, на одній з листівок В. Вінарського було відтворено окрасу передмістя Карвасари – Хрестовоздвиженську церкву. На листівці зображено північну частину фасаду центрального зрубу – ганок на чотирьох фігурних дерев'яних стовпчиках під навісом. Доповнював композицію зображення листівки чернець, який йшов до церкви, й зеленолисті дерева [2, с. 168]. На іншій листівці видавця було відтворено малюнок Тринітарського костелу [2, с. 166]. Автор обрав композицію із видом Замкової вулиці, що простягнулася від Замкового мосту до центру Старого міста. Праворуч вулиці проглядалася мурована кам'яна стіна садиби Тринітарського костелу, а ліворуч – стіна батареї Святої Терези. Не оминув увагою М. Тшебінський й Домініканський костел [2, с.169]. Він знаходився на південний схід від Центрального майдану, від якого відмежовувався Ремісничою вулицею та окремим рядом житлової забудови. Вигляд на цю вулицю, яку формували дво- та триповерхові будівлі кінця XVII–XIX ст., художник подав зі сходу. На поштівці між пілястрами проглядається видовжене вікно, над ним овальне заглиблення, котре з боків і позаду містить герб Потоцьких, а у фронтальній частині колись знаходився міський годинник, котрий після скасування монастиря перенесено на вежу архієрейської церкви (колишнього францисканського костелу). Третій ярус містить пілястри корінфського ордера і завершується балюстрадою, що як корона,

увінчує вежу. На кутах балюстради чотири великих вази. Всі компоненти вежі мають чітко визначені спільні риси: мотив арки в різній інтерпретації, відсутність канелюр на всіх колонах та пілястрах, споріднене рельєфне та скульптурне оздоблення [2, с. 104]. Інші видавці подавали вид Домініканського костелу з Губернського майдану, включаючи у ракурс триповерхову будівлю Окружного суду [2, с. 199; 4].

Найзначнішим католицьким храмом не лише у Кам'янці, але й на Поділлі була катедра св. апостолів Петра і Павла. Тому не дивно, що вид даного комплексу неодноразово ставав об'єктом документальних поштів (Рис. 1, 3). На виданій у 1900 р. варшавською фірмою Б. Боржиковського поштової листівці під назвою «Wielki Ołtarz w Kościele katedralnym w Kamieńcu-Podolskim» зафіксовано вид центрального входу та головного вівтаря Кафедрального костелу (Рис. 2). Подив та зацікавлення у численних гостей міста завжди викликало поєднання католицького Кафедрального костелу та пам'ятки східної архітектури – мінарету, тому вид останнього неодноразово перевидавався на поштових листівках. Зокрема, М. Грейм відтворив мінарет з південного боку (Рис. 4), решта видавців (Д. Лахманович, Г. Шпірман, В. Вінарський (малюнок М. Тшебінського), фототипія «Шерер, Набгольц и К^о» – північного (Рис. 5).

Листівка із зображенням виду кафедральних воріт була виготовлена на замовлення художнього об'єднання «Світ мистецтва». У якості сюжету для листівки було використано малюнок «Кафедральні ворота» художника-графіка Г. Лукомського. Визнаючи художній хист і талант художника, висловимо припущення, що його картина була написана на підставі відомої фотографії М. Грейма [2, с. 53]. Митці Кам'янець-Подільська художньо-промислова профшколи і технікум імені Г. Сковороди під керівництвом Володимира Гагенмейстера в 1920-х рр. популяризували архітектурну пам'ятку на поштівках: «Ворота кафедрального костелу» (1923), «Кафедральний костел» (1927), «Турецький мінарет» (1927) [1]. Літографічне зображення Турецького мінарету було змальоване ними з фотографії М. Грейма початку 1900-х рр. [4].

Центральне місце на листівці Л. Варгафтіга з видом східної частини Старого міста поруч з Гончарською баштою займала школа ремісників, що на початку 1900-х рр. називалася Великою ремісничою синагогою [2, с. 178]. Вона була збудована в другій половині XIX ст. в електичному стилі. На зображенні листівки чітко видно східний чотирьохповерховий фасад будівлі, в архітектурі якого поєднано елементи ренесансу і бароко. На задньому плані поштівки проглядаються дахи будівель великої старої синагоги, молитовної школи юнаків-гробарів і їх притулок. У цей час молитовні школи, синагоги й інші громадські єврейські заклади почали будуватися на території Польських і Руських філварок, Карвасар та Нового плану, тому період до початку Першої світової війни вважали своєрідним апогеєм у житті єврейської громади міста [3, с. 187].

Після проведення у 1930-х рр. на Кам'янеччині антирелігійної компанії поштові листівки стали безцінним іконографічним джерелом дослідження зруйнованих радянською владою культових споруд: Казанського собору, Іоанно-Предтеченської і Свято-Троїцької церкви, Вірменського католицького костелу Святого Миколая та собору Олександра Невського. У цей же час у релігійних громад для «державних потреб» було відібрано Архієрейську і Петропавлівську церкви, Кафедральний костел та Велику Стару синагогу [5, с. 399-401].

Отже, документальні листівки з видами культових споруд Кам'янця-Подільського дозволяють з детальною точністю відтворити зовнішній вигляд архітектурних об'єктів католицьких та православних сакральних споруд, що формувалися упродовж багатьох століть і в основному збереглися до початку XX ст. Зображальний ряд документальних листівок, виданих у цей час, є не лише творами українських, польських фотомитців і художників, але й цінним візуальним джерелом для архітекторів-реставраторів. Пошуки і виявлення нових джерел про кожен міську будівлю дозволяють з'ясувати об'єктивні підстави для реконструкції фасадів будівель соборів, церков, костелів, їх локалізації в планувальній структурі Кам'янця-Подільського, цілісно відтворити історико-архітектурний комплекс Старого та Нового міста.

Джерела та література

1. Владимир Николаевич Гагенмейстер (1887–1938). Путеводитель по выставке. Хмельницкий: Облполиграфиздат, 1987.
2. Копилов С., Паур І. Кам'янець-Подільський на поштових листівках кінця XIX – початку XX ст.: історико-іконографічне дослідження. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2019. 204 с.
3. Паур І.В. Види сакральної архітектури Кам'янця-Подільського на поштових листівках початку XX ст. *Хмельниччина: історія та сучасність: зб. матер. наук. істор.-краєзн. конф. з міжнар. участю* / редкол. Баженов Л.В. (голова), Єсюнін С.М. (співголова, відп.ред.). Хмельницький, 2017. С. 182-187.
4. Приватна колекція поштівки І. Паур (м. Кам'янець-Подільський).

5. Старенький І.О. Репресії проти церкви на Кам'яниччині в 30-х рр. ХХ ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб.наук.праць* / редкол.: П.Т. Тронько (голова), О.М. Завальнюк (відп.ред.). Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. Т. 17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. С. 396-403.

Рис. 1 Триумфальна брама Кафедрального костелу (Л. Варгафтіг)

Рис. 2 Головний вівтар Кафедрального костелу (фірма Б. Борковського)

Рис. 3 Кафедральний костел і Турацький мінарет (фототипія Шерер, Набгольц і К°)

Рис. 4 Турецький мінарет з південного боку
(М. Грейм)

Рис. 5 Турецький мінарет з північного боку
(Г. Шпірман)

УДК 93.908 (477/84)

Оксана Пришляк

ДЗВІНИЦЯ КОСТЕЛУ СВЯТОГО АНТОНІЯ У м. ЗБАРАЖ

У статті висвітлюється історія та етапи будівництва однієї із пам'яток у місті Збаражі – комплексу монастиря Святого Антонія, і дзвіниці зокрема. Розглянуто особливості архітектурних форм та інтер'єру монастирського комплексу і дзвіниці.

Ключові слова: дзвіниця, костел, монастир, культурна спадщина, Збараж.

Комплекс споруд монастиря бернардинів у Збаражі – одна з найяскравіших ознак панорами міста. Розміщений у низинній частині, на правому березі річки Гнізни, що огинає пам'ятку з півдня, комплекс займає територію 2,15 га [4].

Близько 400 років тому у Збаражі розпочав свою діяльність чернечий орден Отців Бернардинів (заснований у 1209 році Святим Франциском; францисканські монахи названі були в Польщі бернардинами, від їхнього першого костелу Святого Бернарда, який був побудований у Кракові в 1453 році). Тогочасний власник Збаража князь Юрій Збаразький, краківський каштелян, протягом декількох років мав в своїх військових загонах бернардинів, як капеланів. І для більш довготривалого зв'язку з ними в 1627 році поселив декілька священників у невеликому, побудованому для них, дерев'яному монастирі. І одночасно почав спорудження мурованого костелу і монастиря. Будівництво велося на болотистій місцевості, на якій, як переповідають легенди, було два об'явлення Святого Антонія. Тому князь і заснував там монастирський комплекс під заступництвом Святого Антонія з Падуї [1].

На сьогодні невідомо, хто був автором проекту першого мурованого костелу, а також його будівничих, але той факт, що монастирський комплекс зводився одночасно із замком і був з'єднаний з ним підземним ходом, наводить на думку про можливість зведення і монастиря тими ж самими будівничими.

Після смерті Юрія Збараського будівництво комплексу продовжив його наступник князь Януш Вишневецький, який помер 13 січня 1637 року і був похований в новозбудованому костелі. 7 травня 1637 року дружина князя Євгенія Вишневецька видала акт заснування монастиря і визначила оплату для монахів. Монастир отримав ранг конвенту формального, був невеликим, призначений для кільканадцятьох монахів, рівно як і костел, який був однонавовий, обладнаний бійницею і оглядовою вежею.

На північ від костелу була двохярусна дзвіниця, перший ярус якої служив в'їздом на територію монастиря, на другому ярусі знаходилися дзвони. Дзвіниця з костелом з'єднувалися дерев'яним містком [4].

Костел, монастир і дзвіниця були покриті високим двосхилим гонтовим дахом, а весь монастирський комплекс оточений кам'яним муром.

В 1648 році костел і монастир були частково пошкоджені селянсько-козацькими загонами під проводом Максима Кривоноса, а в 1649 році, в часи Збараської облоги, як твердять польські хроністи – чудом Божим уцілів [1].

В 1675 році турки під проводом Ібрагіма Шишмана вщент руйнують монастирський комплекс, після чого «він довго не міг прийти до себе», тобто не відбудовувався. Генеральний візитатор Андрій Пашинський у 1687 році «застав там пусті поля та убогу резиденцію», де проживало два священики і брат.

Відбудова монастирського комплексу розпочалася в 1723 році старанням Йосифа Потоцького, який виділив для цього фонди. Комісія у 1725 році визначила, що монастир і костел знаходяться в стані, придатному для життя і відправ. Проте з часом розпочинається їх ґрунтовна розбудова. В 1729 році був побудований новий дерев'яний монастир для розміщення у ньому більшої кількості монахів [2]. У 1731 розпочато реконструкцію храму. Однак вже у 1745 році недобудованій споруді загрожувало завалення, роботи були перервані. Однак син Юзефа Потоцького, Станіслав, воєвода київський та познанський, вирішив розпочати нове будівництво «від фундаментів». Крім нього, фундаторами нового мурованого костелу і монастиря стали дружина Станіслава Потоцького Єлена із Замойських, підчаший черницький Франциск Іговський, Олександр Галецький та Анна з Писарських Ліпінська [4].

В цей час був також розібраний старий мурований костел, який пройшов в упадок, і 21 травня 1746 року був освячений наріжний камінь сучасного костелу луцьким каноніком ксьондзом Ігнатієм Струтинським в присутності Станіслава Потоцького і його дружини, а також численного духовенства і шляхти. В цьому ж році розпочалося будівництво сучасного костелу, набагато більшого, ніж був попередній. Роботами керував архітектор з Сілезії Йоган Ґанц. Повністю закінчений і обладнаний костел освятив 2 серпня 1755 року луцький єпископ Антоній Еразм Воллович. Протягом 1756-1759 рр. костел оздобили пишними різьбленими і позолоченими вівтарями, виконаними Львівським скульптором Антоном Осінським [1]. Він був автором декору дев'яти вівтарів та цілого ряду статуй, що знаходилися в головному вівтарі. Крім головного вівтаря, в костелі було ще дванадцять бокових, що давало змогу відправляти Богослужіння священикам одночасно біля тринадцяти вівтарів [3]. Підчас повоєнної руйнації чимало творів загинуло. Зараз у храмі представлено тільки шість вівтарів, що потребують реставрації. Однак майже всі вони позбавлені скульптурного декору. Частина робіт Антона Осінського знаходиться в музеях Львова (Одеський замок), Тернополя, Збаража [4].

Костел збудований в 1746-1755 роках, мурований з каменю в стилі бароко, трьохнавовий, з видовженим на схід прямокутним в плані вівтарем і увігнутою конфігурацією. Середня нава вища від бокових, перекрита навіциркульним склепінням, бокові – хрестовим. Головний фасад костелу має вгнуту конфігурацію між двома боковими вежами. Вежі чотириярусні, закінчуються дерев'яними куполами, які покриті бляхою і увінчані металевими хрестами. Третя декоративна вежа над абсидою згоріла під час пожежі 1941 року і на сьогодні не відновлена. Дах костелу високий, двосхилий, оформлений фронтонами, покритий бляхою. В інтер'єрі простір розкривається вглиб об'єму. Перекриття – хрещаті та напівциркулярні з розпалубками на підпружних арках, що спочивають на потужних широких стовпах. До західної сторони примикають півкруглі в плані хори.

Келії муровані в 1746-1755 роках, двоповерхові. Внутрішнє планування – коридорне одностороннє. Келії примикають до костелу з лівої сторони притвору, тягнуться навколо його лівої нави і, з'єднуючись торцем з торцем правої нави костелу, утворюють замкнутий внутрішній дворик. Декілька вікон

північного фасаду келій оформлені ліпним орнаментом. Дах монастиря високий, двосхилий, покритий бляхою.

Дзвіниця мурована з каменю, двоярусна, має прямокутну форму в плані. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастиря. На верхньому ярусі дзвіниці до закриття костелу в 1946 році знаходилися дзвони.

Датування побудови дзвіниці в 1627-1630 роках співпадає з будівництвом першого костелу і входить в період пізнього ренесансу. Однак архітектурні форми сучасної дзвіниці вказують на її появу в першій половині XVIII століття, тобто в період бароко. Вивчення співвідношень архітектурних деталей споруд дає змогу стверджувати, що перший та другий яруси були збудовані одночасно. Отже, дзвіниця не є бароковою реконструкцією старої ренесансної споруди. Очевидно, вказана назва говорить про існування дзвіниці, форма та місце розміщення якої нам не відомі.

Можна припустити, що нову дзвіницю, як невід'ємну частину комплексу монастиря отців бернардинів було зведено на фундаменті старої в час побудови нового монастиря та костелу, тобто з 1746 по 1755 рр. В такому випадку стає зрозумілим гармонійне співзвуччя барокової архітектури споруд монастирського комплексу [2].

Дзвіниця реконструйована у XVIII столітті, зокрема віконні отвори і завершення (аттик). Верхній ярус дзвіниці, на якому до 1946 року знаходилися дзвони, розчленований пілястрами і прорізаний зверху півкруглими, а знизу прямокутними вікнами, по одному на коротших і по три на довгих стінах. Нижній ярус служив в'їздом на територію монастирського комплексу і з'єднувався з костелом дерев'яним переходом.

Костел, згідно тодішніх будівельних традицій, знаходився на одній осі із дзвіницею і був зорієнтований по периметру північ-південь. Місце знаходження монастиря через відсутність архівного матеріалу залишається невідомим. Дзвіниця була покрита високим двосхилим черепичним дахом.

Коротшими боковими стінами дзвіниця примикає до оборонної стіни, якою був оточений монастирський комплекс, що був оборонним пунктом в середині міста. Міцно укріплені мури навколо монастиря облаштовані бійницями (не збереглися до наших днів), які будувалися за всіма вимогами тогочасного фортифікаційного мистецтва і були тотожні замковим.

На південній стіні дзвіниці, очевидно, з часу будівництва її знаходився сонячний годинник, затинькований на початку 70-х років XX століття.

В 1754 році південна сторона дзвіниці була оформлена кам'яною вазою, а північна фігурою святого Флоріана з глечиком води (ця скульптура святого Флоріана охороняла від пожеж, які так часто бували під час різних нападів і воєн у місті і особливо нищили святиню).

З 1790 року монастирський костел виконує функції парафіяльного.

1 вересня 1939 року розпочалася Друга світова війна. Збаразький монастир став на певний час місцем притулку для багатьох біженців. 2 липня 1941 року під час боїв за місто на горищі костелу розпочалася пожежа. Згоріли вежі і дах, які були відновлені з деякими змінами, над абсидою не була відновлена сигнатурка, вежі перекриті низьким шатровим дахом (конвертом; куполи з 1975 року) [1].

У 1946 році костел був закритий і використовувався як склад. В монастирі розміщувалася лікарня, а з 1970 року – службові та виробничі приміщення заводу «Квантор».

25 серпня 1990 року відбулося урочисте посвячення тимчасової каплиці (в минулому червоний куток заводу «Квантор»). Чин освячення каплиці здійснив священик із міста Кременця, отець Марціян Трофім'як, у співслужінні численного духовенства.

З 1995 року комплекс монастиря входить до числа пам'яток Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збаражі (з 2005 року – Національного заповідника «Замки Тернопілля»). Дзвіниці присвоєно охоронний номер 662/3 і надано статус пам'ятки архітектури Державного значення. Того ж року розпочалася реставрація костелу: перекриття новою бляхою даху костелу і монастиря, тиньк екстерну костелу, тощо. На даний час у дзвіниці розпочато реставраційні роботи по проекту розробленому архітектурною майстернею ФОП Вербовецького Юрія та відділом ОЕРПіК Національного заповідника, перекрито дах. Після реставрації у дзвіниці заплановано створення «Музею трьох культур» міста Збаража.

Джерела та література

1. Мандрик О. Є. Римо-католицький костел і монастир святого Антонія у м. Збаражі. «ВІК». 1998. С. 5.
2. Мандрик О. Є. Храми міста Збараж. *Місто в Медоборах*. 1996. С. 15-17.
3. Михалюньо Б., Сьомочкін І. Містобудівельна історія Збаража. *Галицька брама*. 2004. № 1-3 (109-111). С. 11-15.
4. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. *Галицька брама*. 2004. № 1-3 (109-111). С. 24-25.

УДК 726:2-523.4(477.43-21):7.071.1Прехтль

Лариса Рудюк

ТРИНІТАРСЬКИЙ КОСТЕЛ І ХУДОЖНЯ СПАДЩИНА ЙОЗЕФА ПРЕХТЛЯ

У статті висвітлюється історія тринітарського костелу Святої Трійці – пам'ятки архітектури XVIII ст. та питання збереження в його інтер'єрі монументального живопису авторства Йозефа Прехтля.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, тринітарії, пам'ятка архітектури, монументальний живопис, ілюзіоністичний напрям, бароко, Йозеф Прехтль.

Серед пам'яток Заповідника заслуговує на особливу увагу архітектурний ансамбль монастиря тринітаріїв, який сформувався впродовж 1725-1780 рр. До нашого часу він дійшов у складі костелу

Св. Трійці, дзвіниці, вхідної групи зі скульптурами та огорожі. На жаль, у буремні 1920-і роки була втрачена будівля келій і трапезної.

Костел височить над вул. Замковою, яка веде до фортеці, і вирізняється вишуканим силуетом та чудовим бароковим оздобленням головного фасаду. Інтер'єр пам'ятки є не менш вражаючим: світлий, повітряний простір наві під напівциркульними склепіннями з розпалубками. Площини стін розчленовані спареними пілястрами композитного ордеру, які несуть розкрепований антаблемент, і оздоблені багатою ліпниною барокового й рококового характеру: рокайлеві композиції, картуші, рослинні орнаменти, до яких включені зображення ланцюгів та кайданків як символів неволі, адже однією із місій ордену тринітаріїв був викуп християн з неволі.

Вперше у Кам'янці-Подільському монахи-тринітарії з'явилися у лютому 1688 р., коли організували викуп невольників-християн у зайнятому турками місті [14, с. 1; 16, с. 137; 18, с. 32]. Але тільки після повернення міста від Османської імперії до Польщі тринітарії облаштувались тут постійно, адже для успішного виконання своєї місії по визволенню бранців їм був необхідний осередок на пограниччі з тодішньою Туреччиною. Актом від 24 вересня 1699 р., через два дні після звільнення Кам'янця-Подільського, їм була призначена для створення монастиря будівля мечеті біля Польської брами, від якої вони відмовилися через її незадовільний стан та загрозу повені через близьке розташування річки Невдовзі монахи отримали двір з садом, записаний їм у заповіті колишнім мешканцем міста Домініком Хочимірським. Хоча рідні померлого оскаржували цей запис, він був підтверджений 07 березня 1707 р. Марціном Контським, тодішнім комісаром міста. Також Контський передав з майна міста тринітаріям кам'яницю, звану Калиновського, у якій була влаштована каплиця. Вже у тому ж році розпочалося зведення дерев'яного костелу, який був освячений у листопаді 1712 р. [16, с. 138-140; 18, с. 47; 20, с. 74-75; 23, с. 78-79; 25, с. 53-54].

Будівництво кам'яного костелу було розпочато настоятелем монастиря о. Вавринцем від св. Матвія Роєм у 1753 р., після розбирання старої дерев'яної будівлі костелу. 11 вересня був урочисто закладений наріжний камінь храму у присутності декана і генерального вікарія кам'янецької катедри Олександра Дуніна-Лабецького. По смерті о. Вавринця будівництво костелу продовжили його наступники – о. Тадеуш від Св. Трійці та о. Альбін від св. Йозефа. 24 листопада 1765 р. збудований костел освятив на честь Святої Трійці декан Дунін-Лабецький. Наступне освячення храму після його перебудови – видовження в північному напрямку, прибудови захристій по обидва боки від апсиди і оформлення в пізньобарочних формах – здійснив кам'янецький єпископ Адам Станіслав Красінський у 1780 р. [5; 23, с. 79-80].

У 1842 р. (за іншими відомостями у 1843 р.) монастир був скасований, а костел став парафіяльним. 1907 р. на пожертви вірних костел був ґрунтовно відремонтований із встановленням нового головного вівтаря з місцевого каменю замість «...декоративно намальованого на стіні» [6; 20, с. 75; 23, с. 215]. Після революції 1917 р. він деякий час був діючим, але користуючись тим, що релігійна громада не пройшла перереєстрацію, у 1923 р. радянська влада його закрила [10]. Під час Другої Світової війни частину даху костелу була зруйнована. В повоєнний час тут знаходилось фондосховище Хмельницького обласного державного архіву, завдяки чому вцілів інтер'єр з пізньобароковим вирішенням. У квітні 1992 р. костел був переданий греко-католицькій громаді і на сьогоднішній день використовується як церква св. Йосафата [5; 6]. Впродовж 1975-1979, 1983-1988 рр. на пам'ятці були проведені ремонтно-реставраційні роботи – знесені прибудови, здійснена гідроізоляція склепінь, відреставровані фасади та дах (з відновленням сигнатурки), встановлений блискавкозахист і здійснений благоустрій території. В 1995 р. влаштовані огороження емпори і вхід в крипту із західного фасаду, а у 1999 р. здійснено пофарбування фасадів [9].

На думку науковців Єжи Ковальчика і Ольги Пламєницької, автором перебудови, художньої концепції головного фасаду та архітектурно-декоративного вирішення інтер'єру пам'ятки є видатний архітектор, військовий інженер і комендант фортеці Ян де Вітте, під керівництвом якого відбудовувалось місто після турецької окупації [3, с. 105; 7, с. 303]. Проте, польська дослідниця архітектури тринітаріїв на землях давньої Речі Посполитої Мирослава Собчинська-Щепанська не виключає, що тринітарії, дотримуючись положень свого закону, доручили справу перебудови святині одному з двох архітекторів зі своїх рядів: о. Олександрові від Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці Венцлавському або о. Хризостому від Вознесіння Орловському, що був родом з Кам'янця-Подільського [23, с. 145, 154, 162].

Але ця пам'ятка також пов'язана з ім'ям відомого художника-монументаліста, тринітарського ченця Йозефа Прехтля (інш. Прахтль, Прагтль, Precht, Prächt, Prestl), що виконав розпис костелу і написав для нього ікони перед його освяченням у 1780 р. [6; 7, с. 303; 16, с. 140; 21, с. 372; 23, с. 214]. Саме в цей час у сакральному будівництві втілюється ідея цілісного оздоблення інтер'єрів засобами так званої малої архітектури, доповненої живописом і скульптурою для збагачення переживання літургії.

За визначенням сучасників, Йозеф Прехтль був одним із найвизначніших художників Речі Посполитої, який здобув неабияку майстерність в ілюзіоністичному напрямку, що панував у польському монументальному живописі XVIII ст. і досяг свого розквіту в його другій половині. Він вільно створював на великих площинах складні динамічні композиції з архітектурних мотивів і багатофігурних груп персонажів, що відкривали інтер'єри до небес завдяки поєднанню реальності та ілюзії. Його роботи вирізнялись досконалою передачею відчуття простору і перспективи, виразною світлотінню, вишуканим колоритом та промовистими рухами і жестами персонажів.

Біографічні відомості про митця досить скупі, а іноді й помилкові. Багато українських і польських дослідників услід за Єжи Хоппеном, який опирався на опубліковані кз. Інокентієм Кжишковським у 1834 р. відомості, подають ім'я митця як Ян [11, с. 86; 17, с. 246; 19, с. 140; 22]. Проте, за інформацією М. Собчинської-Щепанської, Прехтль народився 1737 р. у Відні, в сім'ї скульптора Стефана та його дружини Марії-Анни і 13 лютого того ж року був охрещений у віденському парафіяльному костелі Матері Божої Шотландської як «Josephus Rechtl (Prechtl), austriacus, Viennensis». Його хрещеними батьками стали двоє міських скульпторів Йозеф Пляйнен і Міхаель Ігнац Гунст та їх дружини – Катаріна та Ана-Марія. Художню освіту він отримав у Віденській академії мистецтв, де був учнем видатного барокового художника Якоба ван Шуппена [16, с. 140; 24, с. 51].

У 1754 р. разом з ченцем-тринітарієм, поляком за походженням, приїздить до Речі Посполитої і 20 вересня вступає до монастиря тринітаріїв у Львові, де у 1756-1757 рр. допомагає в оздобленні фресковими розписами костелу Святої Трійці визначному художнику-монументалісту Станіславу Строїнському, який на той час фактично очолив львівську школу ілюзіоністичного живопису. Під його керівництвом Йозеф Прехтль удосконалює свій мистецький фах. На початку березня 1757 р. він стає послушником у Берестецькому монастирі тринітаріїв, а через рік, 4 березня 1758 р. складає чернечу обітницю та отримує ім'я Йозеф від св. Терези [16, с. 140; 24, с. 51-52]. Мистецтвознавець Дарія Фесенко висловлює здогад, що в цей період він разом з італійським художником Кормароні виконував стінописи та ікони для даного монастиря [13, с. 1275]. На думку М. Собчинської-Щепанської, невдовзі по прийнятті чернечого сану, Йозеф Прехтль був відісланий до Кракова, де разом з іншими живописцями допомагав знайомому моравському майстру Йозефу Францу Пільцу виконувати поліхромію інтер'єрів тринітарського костелу. Над скульптурним оздобленням цього костелу працював скульптор Ігнацій Прехтль, який також походив із Відня, і був, ймовірно, молодшим на півтора року братом митця. Після пожежі даху краківського костелу у 1765 р. Прехтль відновлював пошкоджену поліхромію, а також виконав розписи у захристії і трапезній. [19, с. 140; 24, с. 52-53, 59.]

Обравши служіння Богові через мистецтво, він, як живописець-монументаліст, працював для храмів і монастирів свого ордену, проте виконував замовлення інших римо-католицьких орденів, а також магнатів та шляхти. Найбільш продуктивним у професійній діяльності Йозефа Прехтля був період другої пол. 1760-х – поч. 1780-х років. В цей час на українських теренах він виконав фрески та написав ікони для костелів і монастирів у Берестечку, Луцьку, Дубно, Станіславі, Браїлові, Кам'янці-Подільському, Шарівці, Городку та інших, які, на жаль, були знищені або у великій мірі пошкоджені під час військових дій і у радянський період. Відомо, що у Прехтля було декілька світських учнів. Схил свого життя митець провів у монастирі тринітаріїв в Браїлові, де помер 17 червня 1799 р. [2, с. 156; 12, с. 86-87; 16, с. 140-141; 19, с. 140-143].

У Кам'янці-Подільському Йозеф Прехтль провів п'ять насичених творчістю років, впродовж яких працював над оформленням інтер'єрів кафедрального костелу св.св. апп. Петра і Павла, домініканського костелу св. Миколая і, безперечно, тринітарського костелу Святої Трійці [11, с. 147; 16, с. 141; 20, с. 38,40; 24, с. 79]. У згадках про тринітарський костел повідомляється, що Прехтль розписав костел в цілому, без виокремлення окремих ікон та стінописів.

За візитаційними описами тринітарійського костелу 1826 р., 1844 р. відомо, що в ньому було сім вівтарів. Головний вівтар був присвячений Пресвятій Трійці та Ісусу Христу Назаренському. Біля східної стіни розташовувались три бічні вівтари: у першому знаходились ікони Діви Марії, святих Михайла і Шимона; у другому – ікони Матері Божої і св. Йосипа; у третьому – святих Каєтана, Агнеси і Антонія Падуанського. Біля західної стіни також містились три вівтари: у першому – ікона св. Еразма, вище якої знаходилось розп'яття, а нижче – ікона св. Миколая; у другому – ікони засновників ордену тринітаріїв святих Яна з Мати і Фелікса Валуа, а також св. Йоакима; у третьому – св. Катерини і св. Яна Непомуцена. В описах вказані вівтарні ікони написані на полотні, а саме: святих Миколая, Йоакима, Яна Непомуцена, Йосипа і Діви Марії, а тому можна стверджувати, що решта ікон були настінними розписами [4, с. 2,3; 6]. Питання авторства Прехтля для вівтарних ікон на полотні є дискусійним, в той же час для настінних образів є цілком вірогідним.

В описах костелу за 1824, 1826 і 1827 роки відзначалась необхідність поновлення стінописів. Хоча їх ремонт був проведений у 1830, 1858 роках, проте незадовільний стан став однією із причин їх зафарбування під час ремонту храму у 1907 р. [4, с. 2; 8, с. 21].

Єдиним зображенням втрачених розписів у костелі Святої Трійці є фотографія Міхала Грейма з колекції Польської академії мистецтв і наук, що датована 3 серпня 1878 р. (іл. 1). На ній зафіксовано унікальний інтер'єр по-тринітарійського костелу у Кам'янці-Подільському і його головний вівтар, який, на думку польської дослідниці Яніни Дзік, є твором визначного художника-монументаліста Йозефа Прехтля [17, с. 245]. З нею погоджується М. Собчинська-Щепанська [24, с. 67].

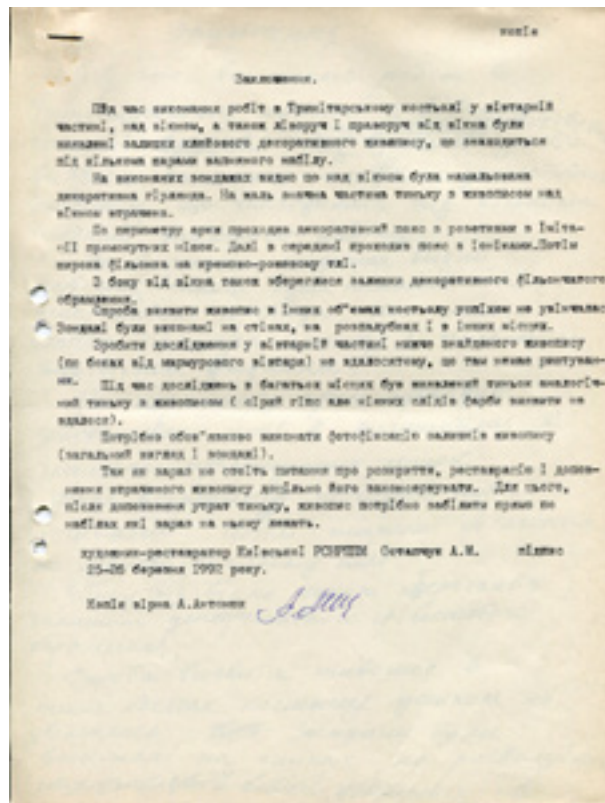

Іл. 1. Вівтар головний у по-тринітарійському костелі в Кам'янці-Подільському.
Фотографія М.Грейма. 1878 р.

На тильній стіні вівтарної частини храму зображена ілюзійністська архітектонічна композиція. Перед глядачем постає химерно вигнута вперед колонада: коринфські колони на високих п'єдесталах несуть потужний, розкрепований антаблемент, що увитий гірляндою. На п'єдесталах розміщені постаті Івана Хрестителя з агнцем, Авраама з Ісааком та чотирьох інших невстановлених біблійних персонажів і святих, а на кінцях антаблементу – фігурки янголят (?). По центру, у прямокутній ніші встановлена скульптура Сина Божого як Ісуса Назарянина Відкупителя, що мала символічне значення, оскільки орден тринітарів займався викупом невільників. Ісус Назарянин Відкупитель – це іконографічний тип, коли постать Христа зображувалась у положенні стоячи в повний зріст, із схрещеними руками, одягнена у підперезаний габіт з тринітарським скапулярієм на грудях і з терновим вінком на голові. Над скульптурою намальований Бог-Отець, котрий сидить на розбурханих хмарах, що підтримують путті. Ще вище, на тлі овального вікна, правдоподібно, зображено голуба Святого Духа. Вікно обрамлене декоративною лиштвою з мотивом рустів або фільонів. Арка склепіння підкреслена орнаментованою смугою і ритмічно розташованими розетками у фільонках. Така композиційна схема головного вівтаря, коли зображення Божественних осіб утворюють вертикаль, була широко розповсюджена у польсько-литовській провінції ордену тринітаріїв [23, с. 173].

У 1974 р. під час проведених Науково-дослідним реставраційним відділом №6 УСНРВУ (кер. Є.М.Пламницька) натурних досліджень були розчищені фрагменти розписів у задовільному стані на рівні південно-східної п'яти склепіння у вітварній частині [8, с. 23].

Інший документ про настінні розписи у костелі Святої Трійці виявлено у матеріалах по даній пам'ятці архітектури, які зберігаються у відділі реставрації та реабілітації пам'яток НІАЗ «Кам'янець». Це додаток до Акту обстеження інтер'єру пам'ятки архітектури XVIII ст. Тринітарійського костьолу від 25 березня 1992 р. (іл. 2). У ньому художник-реставратор Київської РСНРППМ Остапчук А.М. зафіксував факт виявлення у вітварній частині залишків клейового декоративного живопису під кількома шарами вапняного набілу. На виконаних зондажах знайдені декоративний пояс з розетками в імітації прямокутних нішок по периметру арки, далі в середині проходив пояс з іоніками, потім – фільонка на кремово-рожевому тлі. Також над вікном була намальована декоративна гірлянда, а збоку від вікна збереглись залишки декоративного фільончастого обрамлення. На жаль, провести дослідження нижче знайденого живопису (по боках існуючого мармурового вітваря) не вдалось через відсутність там риштування. З метою збереження знайдених залишків настінних розписів реставратором було рекомендовано їх законсервувати шляхом вапняного пофарбування [1].

Іл. 2. Додаток до Акту від обстеження інтер'єру пам'ятки архітектури XVIII ст. Тринітарійського костьолу від 25 березня 1992 р.

Порівнюючи зображення головного вітваря на фотографії М. Грейма з описом залишків живопису, можна відмітити співпадіння, зокрема, в оформленні вікна, арки склепіння і у використанні мотиву гірлянди. Це дає надію, що під пофарбуванням збереглись розписи видатного художника-монументаліста Йозефа Прехтля і подальші натурні дослідження відкриють їх.

Отже, костел Святої Трійці як пам'ятка епохи пізнього бароко потребує продовження всебічних досліджень для заповнення «білих плям» в його історії щодо авторства проекту первісного і перебудованого храму; встановлення митців, які працювали над його художнім та скульптурним оздобленням, а також виявлення в максимально повному обсязі стінописів та їх реставрація для найбільш повного відтворення первісного вигляду пам'ятки.

Джерела та література

1. Додаток до Акту обстеження інтер'єру пам'ятки архітектури XVIII ст. Тринітарійського костьолу від 25 березня 1992 р. *Архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток НІАЗ «Кам'янець»*. Спр. Тринітарський костел.
2. Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI- XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1983. 177 с.: іл.

3. Ковальчик Є. Пізньобарокові костели Кам'янецької дієцезії : (закінчення; початок в АСУ, вип. 4, с.59-72). *Архітектурна спадщина України: збірник Держ. НДІ теорії та історії архіт.і містобудування [та ін.]*. Київ: НДІТІАМ-ГоловКиївархітектура, 2002. Вип. 5: Традиції та новаторство у містобудуванні України. С. 104-115: рис.
4. Осетрова Г.О. Інтер'єр Тринітарського костелу. Фонди НІАЗ «Кам'янець». Науково-технічний архів. Докум. Ш 73/128.
5. Осетрова Г.О. Доля святини в мінливому світі (історія Тринітарського костьолу в м. Кам'янці-Подільському). Фонди НІАЗ «Кам'янець». *Науковий архів. Авторський доробок наукового працівника Осетрової Г.О.*
6. Осетрова Галина. Тринітарський костьол. *Кам'янець-Подільський вісник*. 1994. 5 травня.
7. Пламаницька О. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. Кам.-Под.: Абетка, 2005. 388 с.
8. Проектная документація. Том II. Историческая справка. Ансамбль костела тринитаров – памятник архитектуры XVIII вв. / разр. НИРО-6 УСНПУ. К., 1974. Архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток НІАЗ «Кам'янець».
9. Реєстр виконання ремонтно-реставраційних робіт НІАЗ «Кам'янець» з 1969 р. *Архів відділу реставрації та реабілітації пам'яток НІАЗ «Кам'янець»*.
10. Тищенко А. Культові споруди Кам'янця-Подільського в 20-х рр. XX ст. *Гілея: науковий вісник*. Київ, 2013. №75. С. 73-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_33 (дата звернення 22.05.2018).
11. Урсу Н.О. Живописна діяльність іноземних митців на землях Кам'янеччини у XVIII-XIX ст. *Культура і сучасність: альманах*. Київ: Міленіум, 2010. №2. С. 146-150.
12. Урсу Н.О. Подомініканський костел св. Миколая в Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017 116 с.
13. Фесенко Д. Італійці в монументальному малярстві XVIII ст. в Україні. Народознавчі зошити: часопис Ін-ту народознавства Нац. акад. наук України. Львів, 2014. №5. С. 1272-1280. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NazMiste_2014_6_19 (дата звернення 18.10.2019).
14. Adam od Trójcy Świętej (Orłowski). Zebranie wszystkich redempcyi ktore prowincya polska Zakonu Nayswię: Troycy od wykupienia niewolnikow w kraich tureckich y tatarskich od roku 1688 do roku 1783 czyniła podane przez Adama od Nayswiętszey Troycy. W.: Druk. Nadworna J. K. Mci, 1783. s. 95.
15. Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie. Zbiory Specjalne. BZS.RKPS.12219.k.37. Greim Michał. Ołtarz główny w kościele potrynitarским w Kamięncu Podolskim. 1878. URL: http://www.pauart.pl/app/artwork?id=BZS_RKPS_12219_k_37 (дата звернення 16.05.2018)
16. Dr. A.J. Zgromadzenia zakonne i kościoły w Kamięncu, zniesione w ciągu ostatniego stulecia Przegląd Polski. Rok VII. Zeszyt VII. Październik 1872. Kr., 1872. S. 89-141.
17. Dzik Janina. Kilka uwag o twórczości malarza trynitarского Johanna Prechtla. Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN. Kraków, 2015. S. 245-258. URL: <http://www.ejournals.eu/RBN/2015/2015/art/7161/> (дата звернення 26.04.2017)
18. Józef Białynia Chłodecki. Trynitarzy. Lwów., 1911. 100 s.
19. Kondraciuk Piotr. Malarz trynitarский Józef Prechtl i jego dzieła w Polsce i na Ukrainie. Минуле і сучасне Волині та Полісся. З історії національних меншин на Волині. Науковий збірник. Вип. 49. Матеріали Міжнародної наукової історико-краєзнавчої конференції «Минуле і сучасне єврейської громади на Волині», 20-21 серпня 2013 року, смт. Маневичі та Міжнародної наукової конференції «Польська культура в контексті волинського тексту», 3-4 квітня 2014 року. Луцьк, 2014. С. 140-145.
20. Prusiewicz Aleksander. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijow; Warszawa: Leon Idzikowski, 1915. 130 s.
21. Rastawiecki Edward. Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających. T. III. W., 1857. 536 s.
22. Ryszkiewicz Andrzej. Jan Prechtel (Prächtel, Prestl). Internetowy Polski Słownik Biograficzny. URL: <http://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-prechtel-prachtel-prestl#tabs-1> (дата звернення 18.10.2019).
23. Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. Architektura trynitarzy na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2017 410 s.
24. Sobczyńska-Szczepańska Mirosława. Malarz Joseph Prechtel. Przyczynek do monografii artysty. Biuletyn Historii Sztuki, LXXX, z. 1, 2018, S. 49-86. URL: https://www.academia.edu/37517946/Malarz_Joseph_Prechtel_Przyczynek_do_monografii_artysty_Biuletyn_Historii_Sztuki_LXXX_z_1_2018_s_49_86 (дата звернення 19.09.2019).
25. Wołyniak (Giżycki J.M.). Wspomnienie o Trynitarzach na Wołyniu, Podolu i Ukrainie. Kraków, 1909. 112 s.

Андрій Чуткий

КОМПЛЕКС СПОРУД КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ: ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

Досліджено особливості створення комплексу споруд Київського комерційного інституту. Встановлюється етапність забудови садиби цього вишу, вартість основних будівельних робіт. Доводиться, що визначальна роль у цій справі належала засновнику та першому директору Київського комерційного інституту Митрофану Вікторовичу Довнар-Запольському.

Ключові слова: історія вищої освіти, історія Києва початку ХХ ст., Київський комерційний інститут, мікроісторія, урбаністика.

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. в історії Києва мав таку складову як «містобудівна лихоманка» – явище, що потім час від часу повторювалось і характеризувало й інші міста України. На нього звертали увагу дослідники історії архітектури як доволі показове [29, с. 44]. Засвідчується воно й загальними працями з історії Києва цього періоду [28, с. 296 – 297, 406]. Так само, як і тими спорудами початку ХХ ст., що вціліли у місті попри всі пертурбації подальших буремних часів. Водночас у цих дослідженнях лишилась невиділеною в самостійну тему справа постановня у тогочасному центрі міста – по вул. Володимирській – цілого комплексу споруд Київського комерційного інституту. Враховуючи ж той факт, що вишив в Україні на той час було небагато [30, с. 140-146, 148-151, 167-168], а комерційний інститут став першим в Україні вишем економічного профілю [33; 35], то це актуалізує дане дослідження.

Ця подія цікава і з огляду на те, що споруда Київського комерційного інституту (точніше – наповнення навчального процесу та наукової діяльності в ній) поєднала два взаємопов'язані явища: 1) «будівельну лихоманку», що водночас є індикатором економічного піднесення 2) розвиток вищої економічної освіти, що й обумовило потребу в розбудові цього вишу і що водночас слугує індикатором все того ж економічного піднесення та зростання ваги економічної сфери в житті суспільства.

Враховуючи «нерозкрученість» теми, вона досліджувалася виключно на документах, що відклались в архіві Київського комерційного інституту і що забезпечує їй, так би мовити тверде документальне підтвердження. Також використовувались і дані опубліковані самим комерційним інститутом у 1911 р. [26], але вони доведені лише до часу цієї публікації і тому не охоплюють всього масиву інформації.

Київський комерційний інститут був заснований у 1906 р. (до 1908 р. мав назву вищі комерційні курси) [34, с. 76 – 86, 108 – 112]. Від початків своєї діяльності і до 1909 р. цьому вишу довелося працювати в орендованих приміщеннях, що суттєво ускладнювало навчальний процес (складно було орендувати відповідно обладнані приміщення і в одному місці) та тягло додаткові витрати на оренду приміщень. Так, у 1906 – 1907 навчальному році надходження від плати за навчання склали 25289 руб., з яких 4295 руб. 27 коп. (тобто 1/6 від доходів) були витрачені на оплату оренди приміщень [25, арк. 75].

Все це й активізувало процес пошуку власного приміщення для інституту, хоча це й була вкрай складна справа: в Києві із завершенням економічної кризи саме починало інтенсифікуватись будівництво й ціна на землю незмірно зростає. До того ж цей навчальний заклад до затвердження свого статуту (у 1912 р.) не мав юридичних прав на придбання нерухомості. А як щойно створений виш до того ж просто не мав потрібних коштів.

Вихід було знайдено блискуче й швидко його засновником М.В. Довнар-Запольським.

Для отримання необхідних коштів він звернувся по допомогу до місцевих бізнесових кіл. Серед останніх помітним було представництво єврейського капіталу. На той час євреї зазнавали дискримінаційної політики влади Російської імперії [32], зокрема і в справі здобуття вищої освіти: влада обмежувала їх вступ до вишів 9 % від кількості студентів [27]. Як зазначав Н. Дейвіс: «Якщо в давній Речі Посполитій діти Ізраїлю інколи почувалися невільниками в землі Єгипетській, у Росії вони напевне знали, що їх погнали у вавилонський полон» [3, с. 627]. Фактично: «Виник тоді антисемітизм нового типу, народжений на перехресті реакції та модернізації, ініціатив держав та діяльності церков, народних заворушень та національних конфліктів» [2, с. 149]. За такої ситуації єврейська громада в Україні використовувала всі канали для вирішення своїх потреб. І Київський комерційний інститут став найкращим для задоволення попиту на вищу освіту, до того ж тієї спрямованості, що найбільше відповідала інтересам бізнесових кіл. Дійсно, аж до 1912 р. понад половина його студентського

контингенту складалася з осіб єврейської національності [25, арк. 59, 72 – 73; 14, арк. 11 зв., 15; 26, с. 42]. Тож не дивно, що лише Л. Бродський пожертвував на цей виш 100 тис. руб. [31, с. 101]] і загалом серед бізнесових кіл міста переважало позитивне ставлення до цього вишу [26, с. 6]. Тож кошти, зусиллями Довнар-Запольського, були знайдені.

А для придбання приміщення на акумульовані кошти при інституті (який не мав права купувати нерухомість) було створено «дочірнє підприємство» – Товариство сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві, головою якого також був М.В.Довнар-Запольський. На цю організацію (відповідно до її статуту) покладался обов'язок «підтримувати відкритий у Києві комерційний інститут» [24, арк. 18]. А в звітах цього товариства зазначалось, що головним завданням товариства ... було забезпечення Київського комерційного інституту приміщенням» [24, арк. 28]. Для ще більшого пов'язання цього товариства з Київським комерційним інститутом в його статуті було передбачено, що всі члени ради Київського комерційного інституту можуть бути неодмінними членами товариства і без сплати членських внесків [24, арк. 18]. Окрім цього, заключні положення статуту Товариства сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві передбачали, що у разі припинення ним діяльності «всі його капітали та майно передаються ... Київському комерційному інституту» [24, арк. 21 зв.].

Саме Товариству сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві було доручено здійснити пошук і придбання найбільш підходящого приміщення для розміщення Київського комерційного інституту, що й було здійснено.

Першу будівлю цим товариством було придбано перед початком 1909-1910 навчального року на розі Бібіковського бульвару та Пироговської вулиці під № 24. А вже 30 травня 1910 р. Товариством сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві було прийнято рішення про добудову четвертого поверху в цьому будинку, на що було витрачено понад 34 тис. руб. [24, арк. 28; 5].

4 грудня 1910 р. від імені Товариства сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві двома професорами Київського комерційного інституту було укладено акт купівлі у дворянина В. М. Білогорського будинку на розі Бібіковському бульвару і Нестерівської вулиці № 22-46 [24, арк. 3]. Вартість цієї угоди склала 153540 тис. руб. (з яких понад 90 тис. складав борг попереднього власника Полтавському земельному банку) [24, арк. 4]. При цьому борг банку підлягав погашенню протягом 38 років, а решта грошей власнику сплачувались до і після укладання угоди. Також у купчій зазначено, що з боку Бібіковського бульвару до цієї ділянки примикала вже придбана Товариством земля (із вище згаданою спорудою) [24, арк. 3 зв. – 4].

Отже, Київський комерційний інститут (під вивіскою Товариства сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві) фактично здійснював розширення своєї нерухомості в Києві для потреб розбудови навчальних корпусів.

Про те, що справа виглядала саме так довідуємось із того, що вже 25 листопада 1912 р. Товариство сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві передало «все нерухоме майно Товариства Київському комерційному інституту» [13, арк. 49]. Ці дії пояснювались тим, що вступив у силу новий статут Київського комерційного інституту, параграфами 7 і 47 якого інституту надавалось право на придбання нерухомості [7, арк. 55, 65].

Зазначу, що в Державному архіві м. Києва збереглися матеріали, що висвітлюють справу побудови цих споруд у другій половині XIX ст., зокрема, вміщують їх початкові креслення та замальовки фасадів, при цьому зазначається причетність до їх розбудови архітектора Ніколаєва [21 – 23].

Також, зі складеної у 1912 р. закладної довідуємось, що придбана споруда була цегляною, мала 3 поверхи (на 1-му знаходились адміністративні приміщення, а на 2 і 3 – аудиторії), оцинкований дах [24, арк. 13]. До цієї споруди примикала ще одна триповерхова, що була поділена на квартири, які здавались в оренду [24, арк. 13 зв.]. Зазначу, що це ускладнило передання цих приміщень інституту, оскільки довелось вести судові тяжби з орендарями [24, арк. 29]. Третя споруда мала 4 поверхи: у 1-му знаходились квартири співробітників лабораторій інституту, на 2-му – велика аудиторія, кабінет для професорів і хімічна лабораторія, а 3 і 4 поверхи – «повністю відведені під хімічні лабораторії» [24, арк. 13 зв.].

Повертаючись до справи розбудови корпусів Київського комерційного інституту зазначу, що в засіданні Товариства сприяння вищій комерційній освіті в м. Києві від 24 квітня 1911 р. було прийнято рішення про побудову двох будівель «однієї по Нестерівській вулиці навпроти Володимирського собору та іншої – на Бібіковському бульварі, що поєднає собою два придбаних будинки» [24, арк. 28 зв.]. При цьому було відзвітовано, що вже 7 червня 1911 р. відбулась закладка цих споруд [24, арк. 28 зв.]. Отже, справи робились дуже швидко, що вимагалось і гострою потребою у нових приміщеннях у зв'язку з постійним збільшенням притоку абітурієнтів. Відповідно до наданої архітектором Обремським оцінки вартість робіт із добудови корпусів склала 80 тис. руб. [9, арк. 1], з яких понад 53 тис. руб. призначалось

на побудову нового чотириповерхового корпусу і ще понад 20 тис. руб. – на триповерховий корпус [10, арк. 22]. Цікавим є той факт, що помічником цього архітектора на будівництві корпусів комерційного інституту працював один зі студентів [9, арк. 5].

Виконавцем цих будівельних робіт значився Колмачевський. І як слідує з доповідних, останній не завжди старанно виконував роботи, що викликало різні дефекти та потребу їх усунення [9, арк. 30] та навіть не завжди з'являвся на випробувальні роботи [9, арк. 23].

Зрештою, 9 та 13 квітня 1912 р. було складено протокол приймання виконаних будівельних робіт на садибі Київського комерційного інституту: 9-го приймали чотириповерховий корпус, а 13-го – триповерховий. Приймання цих споруд здійснювали будівельна комісія, правління та два представники від ради інституту (професори Чехович та Сльозкін) [10, арк. 22]. Ця комісія знайшла недоліки (часом суттєві) практично в усіх будівельних роботах виконаних Колмачевським: «усі столярні роботи виконані неохайно», «штукатурні роботи місцями незадовільні», «асфальтові роботи потребують незначних виправлень», «перила кам'яних сходів погано монтовані», цегляні кладки стін «посередньої якості», «маллярні роботи незавершені» тощо [10, арк. 1, 3]. Загальний розмір робіт, що потребували виправлення оцінено у понад 1600 руб. [10, арк. 23]. У січні 1913 р. завершилось прийняття споруджених Колмачевським трубо- та газопроводу [11]. У цій справі знову були задіяні професори комерційного інституту, котрі мали відповідний фах і закономірно – були так само зацікавлені в належному функціонуванні цих систем у місці своєї праці.

Окрім власне добудови корпусів і спорудження нових, велика увага приділялась їх оснащенню різноманітними зручностями: підключення до водогону та каналізації, покращення системи опалення (враховуючі збільшення площ приміщень), створення системи вентиляції (роботи завершені до початку 1913 р.) та навіть забезпечення телефонним зв'язком [9]. Було передбачено побудову окремих приміщень для студентської роздягальні («шинельна»), кухні, туалетів тощо. Тобто, враховувались усі нюанси. Паралельно відбувалась закупівля меблів для новобудов [6, арк. 109].

Для зручності в розбудованих приміщеннях Київського комерційного інституту було розміщено квартири частини його викладачів і службовців, включно з квартирою директора.

Протягом 1913 р. відбулось придбання будинку Г.Т. Корчак-Новицького по Бібіковському бульвару № 28, тобто знову ж таки – на прилеглій до вже належної Київському комерційному інституту земельній ділянці. З документів слідує, що ця будівля оцінювалась у 173 тис. руб. (з яких більшу частина знову становили борги, що лежали на цьому майні) і вона була придбана за дорученням двома членами піклувальної ради інституту (скарбником інституту Сергієм Бояршиновим та відомим київським банкіром Абрамом Добрим [13, арк. 2]), оскільки за статутом 1912 р. інститут вже набув права самостійно здійснювати так операції. Останній факт був спеціально повідомлений нотаріусу, що вів цю справу і додатково підтверджений спеціальною телеграмою від Міністерства торгівлі та промисловості, якому підпорядковувався цей виш [13, арк. 24, 31].

Цікаво, що з подальших документів довідуємось про те, що посередником у справі придбання цього будинку виступала студентка комерційного інституту Фільштинська [13, арк. 6]. Це проливає світло на активну участь тогочасного студентства у різних сферах життя, що пояснює і їх особливу роль у подальших революційних подіях.

Сама операція купівлі цього будинку завершилась 28 січня 1914 р. і він був придбаний разом із наявними у ньому меблями [13, арк. 15 – 18]. А вище згадана Фільштинська прохала сплатити за надані нею послуги з укладання цієї угоди 2 % від суми угоди, тобто 3460 руб. [13, арк. 35]. При цьому з її подання директору інституту у цьому питанні довідуємось, що вона брала участь і в укладанні угоди з придбання будинку Білогорського, за що отримала 1,5 % від суми тієї угоди [13, арк. 36].

Спеціально потрібно зазначити, що й частина цього будинку (по Бібіковському бульвару № 28) становили квартири, які здавалися в оренду – під вивіскою готель «Київ».

У справі розбудови корпусів Київського комерційного інституту потрібно зазначити, що інституту складно було акумулювати такі значні кошти, оскільки значна частина прибутків йшла на оплату праці викладачів, службовців та придбання аудиторного обладнання й науково-навчальної літератури. М. В. Довнар-Запольський вийшов із цієї ситуації закладаючи вже належну інституту нерухомість у банківських установах з метою отримання кредитів на придбання нової. Це був єдино можливий спосіб продовження справи будівництва корпусів вишу за умови відсутності державної підтримки.

З початку 1914 р. процес розширення будівель Київського комерційного інституту продовжився. Так, вже в березні 1914 р. відновилась справа розширення корпусу по Бібіковському бульвару № 22, для чого був залучений архітектор Кобелєв [12, арк. 1 – 3]. Тут планувалось звести підвальний поверх та добудувати нові приміщення, зокрема читальну залу, розширити котельню тощо. Також планувалось

звести чотириповерховий флігель аби поєднати корпуси по Бібковському бульвару № 22 і № 24 [12, арк. 6] – саме в цей час завершилось об'єднання окремих раніше придбаних і розбудованих споруд в єдиний комплекс інституту. Останнє помітно на фасаді цієї (тепер єдиної) будівлі й зараз – оскільки наочною є різниця фасадів тих будівель, що її утворили.

26 травня 1914 р. відбувся урочистий молебень «з нагоди закладки нових споруд», а 2 червня 1914 р. відбувся й урочистий початок будівництва (виконавець робіт – будівельна контора Гінзбурга) [16]. В архіві інституту збереглась окрема справа, в якій міститься детальний перелік запланованих будівельних робіт, із зазначенням кількості та розмірів різних будівельних матеріалів, а також і переліком виконаних робіт та зазначенням їх вартості [18]. Вміщена тут інформація є цінним матеріалом для дослідників з історії архітектури, містобудування, проливає вона світло й на динаміку цін в умовах початку Першої світової війни.

Початок війни ускладнив варіанти з підбором оздоблювальних матеріалів [12, арк. 8]. Проте будівельні роботи тривали і так само щомісяця відбувались засідання будівельної комісії інституту, аж до весни 1915 р. [12, арк. 34 – 49, 85 – 86]. Зокрема, наприкінці 1914 р. почалось внутрішнє оздоблення актових залів [12, арк. 7], тривало проведення електричної проводки [12, арк. 9, 31]. Навіть відбувалась заміна у двориках інституту бруківки на асфальтове покриття [12, арк. 39]. У 1915 р. було збудовано 7-поверховий флігель по вул. Нестерівській [18, арк. 86 – 93]. А в травні 1915 р. планувалось «облаштування ліфта на чотири місця в одному з 4-поверхових корпусів» інституту) [17, арк. 141].

Проте по мірі продовження війни ситуація все більше ускладнювалась: мобілізувались студенти та співробітники. Наростав дефіцит найрізноманітніших товарів на ринку, що збільшувало ціни [1, с. 378-465]. Складнощі додавала інфляція та потреба збільшувати витрати за різними видатковими статтями. Наприклад, лише на виплату заробітної платні (викладачам та різному адміністративному персоналу) у 1914-1915 навчальному році Київський комерційний інститут витратив майже 320 тис. руб., тож на будівельні роботи за цей період було витрачено близько 100 тис. руб. (включно з облаштуванням восьми нових аудиторій та книгосховища) [15, арк. 2, 27 зв. – 28]. При цьому дохідна частина бюджету інституту в 1914-1915 навчальному році склала 370 тис. руб., тоді як за попередній навчальний рік – понад 411 тис. [15, арк. 2 зв.]. Тобто, відбулось зменшення доходів інституту (ще більш значне, якщо врахувати інфляцію).

Зрештою, край цій справі поклала примусова евакуація Київського комерційного інституту до Саратова восени 1915 р., яка тривала до осені 1916 р. [34, с. 277 – 301]. Натомість у цей час в його приміщеннях розміщувались військові. Тож після реєвакуації інститут займався відновленням пошкодженого військовими наповнення своїх корпусів і ремонтом їх самих. А подальші політичні події остаточно унеможливили справу продовження будівництва нових корпусів. При цьому його приміщення займали найрізноманітніші організації та установи – хто самочинно, а хто за договорами, на що керівництво вишу йшло аби якось заробити кошти на подальше функціонування інституту. Зокрема, у часи Української революції 1917-1921 рр. в приміщеннях Київського комерційного інституту працювали установи Української Академії Наук, низки міністерств часів УНР і Української Держави та інші виші, що в той час створювались у Києві (наприклад, Близькосхідний інститут) або установчі збори з відкриття Народного університету та Народного політехнікуму» [20, арк. 28]. Проте розбудова корпусів Київського комерційного інституту припинилась.

Роблячи загальні висновки дослідженої теми потрібно наголосити на факті визначальної ролі М.В. Довнар-Запольського у справі забезпечення Київського комерційного інституту власними приміщеннями, що було успішно здійснено протягом 1909-1914 рр. Наслідком цього (прямо скажемо, блискавичного процесу) стало створення у самому серці тогочасного Києва потужної навчально-дослідної бази, що цілком задовольняла сучасним на той час вимогам до спеціалізованої вищої освіти: великі аудиторії, спеціалізовані кабінети, лабораторії, бібліотека, музей товарознавства тощо. При цьому справа придбання та розбудови комплексу споруд комерційного інституту є одним із взірців вмілого використання обмежених ресурсів, що дозволило створити неможливе – звести справді фундаментальні споруди у центрі міста, що стрімко забудовувалось і тому обумовлювало особливу складність такого завдання. Все це – свідчення надзвичайної підприємливості та організаторських здібностей М. В. Довнар-Запольського. При цьому збудований ним комплекс споруд, об'єднаних в одну будівлю, виявився настільки фундаментально збудованим, що зміг витримати лихоліття боротьби за владу в Києві під час Української революції 1917-1921 рр., а потому і під час німецько-радянської війни. Попри всі пертурбації, ця споруда вціліла і стоїть у центрі міста й досі та продовжує виконувати роль приміщення для одного з київських вишів, що є кращим підтвердженням успішності діяльності М. В. Довнар-Запольського.

У більш широкому контексті історичних студій важливим є висновок про особливу активність студентів у всіх сферах тогочасного життя.

Так само засвідчується й зростання ваги економічної сфери, а отже й економічної освіти, що й обумовило гостру потребу у постанні та розбудові аудиторного фонду першого в Україні вишу економічного профілю.

Відповідно, через такі мікро-історичні теми можливо поповнення більш широких напрямів історичних реконструкцій. А це вкотре доводить важливість мікро-історії.

Джерела та література

1. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. Кн. 1. Київ: ТОВ «Видавництво „КЛІО”», 2014. 784 с.
2. Граціозі А. Війна і революція, 1905–1956 рр. / Пер. з іт. Київ: Основи, 2005. 350 с.
3. Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / Пер. з англ. Київ: Основи, 2008. 1080 с.
4. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 612, 26 арк.
5. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 287, 162 арк.
6. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 434, 117 арк.
7. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 464, 119 арк.
8. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 435, 18 арк.
9. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 437, 31 арк.
10. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 612, 26 арк.
11. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 840, 39 арк.
12. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 841, 86 арк.
13. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 843, 54 арк.
14. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 891, 98 арк.
15. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1084, 45 арк.
16. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1086, 10 арк.
17. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1087, 141 арк.
18. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1089, 107 арк.
19. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1595, 152 арк.
20. Державний архів м. Києва. Ф. 153. Оп. 8. Спр. 1596, 209 арк.
21. Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 152, 10 арк.
22. Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 1713, 12 арк.
23. Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 2790, 6 арк.
24. Державний архів м. Києва. Ф. 227. Оп. 1. Спр. 1, арк. 81.
25. Державний архів м. Києва. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 19, арк.
26. Записка о Киевском коммерческом институте. Киев: Тип. Чоколова, 1910. 62 с.
27. Иванов А.Е. Студенчество России конца XIX – начала XX века. Социально-историческая судьба. Москва: Росспэн, 1999. 394 с.
28. История Киева. Киев: Наукова думка, 1984. 464 с.
29. Малаков Д. В. Архітектор Городецький. Київ: Кий, 1999. 240 с.
30. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
31. Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (кінець XIX – початок XX ст. Київ: КНЕУ, 2010. 208 с.
32. Примост В. Євреї – це фах: нариси історії євреїв в Україні. Київ: Темпора, 2013. 616 с.
33. Чуткий А.І. Історія становлення економічної освіти у Києві в контексті соціально-економічної та інтелектуальної історії України кінця XIX – початку XX ст.. *Часопис української історії*. Вип. 21. С. 10-17.
34. Чуткий А. І. Київський комерційний інститут: витоки та історичний поступ (1906–1920 рр.). Ніжин: ПП Лисенко ММ, 2013. 524 с.
35. Чуткий А.І. До сторіччя першого економічного вузу України. *Література та культура Полісся*. 2007. Вип. 37. С. 246-256.

Головний корпус Київського комерційного інституту (з поштової листівки початку XX ст.)

Корпус хімічних лабораторій Київського комерційного інституту (з поштової листівки, вгорі зазначено дату будівництва)

УДК 72(438):725.96+726(477.43-21)

Barbara Januszkiewicz

POLSKI KOMPONENT ZESPOŁU ARCHITEKTONICZNEGO MIASTA KAMIEŃC PODOLSKI

У статті розглядається історія архітектури міста Кам'янець-Подільський, перипетії якої такі ж бурхливі і складні як і міста в цілому. Описані найважливіші пам'ятки світського будівництва, серед яких особливе місце належить фортеці, що охоплює Старе Місто, Турецький міст, Старий і Новий замки. Особливе значення належить сакральним будовам. Відповідно до плану 1693 року зазначено 22 святині, а інші виникли після турецької навали. На жаль, більшість з них не дочекалися нашого часу. З існуючих сьогодні варто відзначити: кафедральний костел святих Петра і Павла, костел святого

Миколая і монастир отців домініканців, Тринітарський костел Святої Трійці – діюча греко-католицька церква святого Йосафата, костел святого Михайла і монастир сестер Домініканок.

Ключові слова: *польська архітектура, сакральні об'єкти, фортеця, урбаністика.*

Architektura Kamieńca Podolskiego przyciągała od wieków wielu badaczy urbanistyki, kartografów i podróżników. W wielokulturowym Kamieńcu możemy bez trudu odnaleźć pozostałości polskiej architektury. Bezsprzecznie najcenniejszym zabytkiem Kamieńca jest zespół urbanistyczno-architektoniczny Starego Miasta i twierdzy, a najwięcej uwagi polscy badacze poświęcili fortyfikacji miasta i planom forticy. Dawna polska warownia obejmowała Stare Miasto, tzw. most turecki, Stary i Nowy Zamek oraz szereg rzecznych budowli hydrotechnicznych.

Niewątpliwie przełomowe znaczenie dla ukształtowania się umocnień miasta, miało uzyskanie prawa magdeburskiego w 1374 r. Nie wiadomo dokładnie, kiedy ukształtowany został system baszt wzmacniających obronność grodu, prawdopodobnie na przełomie XIV i XV wieku. Baszta Batorego, będąca formą bastii, powstała przypuszczalnie na początku XVI w., a rozbudowana została w czasach króla Stefana [1, s.16].

Bastion przez wieki miał istotne znaczenie militarne, a o jego rozwój i utrzymanie dbali kolejni władcy. Feliks Koneczny w „Geografii historycznej” opisał twierdzę następująco: „główny gród Podola, Kamieniec Podolski, jest prastarą osadą, znaną już w starożytności jako stacja handlowa. [...] Kazimierz Jagiellończyk rozpoczął rozszerzać tutejsze fortyfikacje, aż z czasem uczyniono z Kamieńca pierwszorzędną fortecę; papież XV i XVI stulecia przeznaczyli nawet część świętopietrza na kamienieckie fortyfikacje, uznając ich doniosłość wobec tureckiego naporu.[...] Forteca tak była urządzona, że wiodące do niej bramy, Lacka i Ruska, same były już osobnymi warowniami, a choćby je zdobyto, wpadłyby tylko przedmieścia w ręce nieprzyjaciela, który, chcąc dostać się do właściwego miasta, w którym była główna forteca, musiał jeszcze oblegać okrągłą siedmiopiętrową budowlę.” [3, s. 83-84].

Na skalistym cyplu, z urwistymi brzegami z trzech stron powstał Stary Zamek, który w XVII w. składał się z zespołu baszt połączonych murami i wyodrębniającymi obszerny, podłużny dziedziniec z zabudowaniami. Dostępu na podzamecze od strony mostu broniła okrągła, trzykondygnacyjna baszta (zwana w XVIII w. Mostową) z bramą. W narożniku północnym skrzydła zamkowego od strony miasta znajdowała się Baszta Czarna, która wzmacniała przylegającą do niej Bramę Zamkową. Na początku lat czterdziestych XVI w. z rozkazu Zygmunta Starego zamek poddany został gruntownej renowacji i wzmocnieniu, pod kierunkiem znakomitego architekta i fortyfikatora królewskiego Joba Praeta (Bretfusa). Praet wymurował od podstaw Basztę Nową Zachodnią, przystosował Basztę Papieską do strzelania z dział, ponadto sporządził dokładny opis forticy. W ramach swojej działalności architekt również wzmocnił i unowocześnił mury. Po klęsce cecorskiej dla wzmocnienia czoła Starego zamku wzniesiono bastionową fortyfikację, nazywaną Nowym Zamkiem. Projektantem budowanej od 1621 r. twierdzy był Teofil Schomberg (Schonberg). Na znacznie wyniesionym terenie powstały półbastiony św. Michała (północny) i św. Jerzego (południowy), dwa nadszańce oraz tzw. Róg św. Maurycego. Obronnym murem zamknięto dzieło wzdłuż skarpy od strony zachodniej, wschodniej oraz Starego Zamku. Już po ustąpieniu Turków w 1699 r., w czasach panowania Augusta II Mocnego rozpoczęły się prace przy umacnianiu fortyfikacji. Na podstawie dotychczasowych badań wiadomo, że w tym czasie działało tam kilku fortyfikatorów, m. in. major artylerii koronnej P. Stubitz (Sztubicz), któremu pomagał Holender Karol Maksymilian Kreuzer i kapitan artylerii koronnej Archibald Andrzej Glover de Gleyden. W kolejnych latach rozbudowywano zamek, powstały m. in. kazamaty według projektu Stanisława Zawadzkiego.

Interesującym zagadnieniem jest historia tzw. mostu tureckiego, łączącego twierdzę ze Starym Miastem. W literaturze przedmiotu pojawiła się nawet teoria, że pierwszy kamienny most został wzniesiony przez Rzymian w II w. n. e., a jego pozostałością są kamienne podpory, na których nadbudowano w połowie XIII w. sklepienia konstrukcji nośnej. Remont mostu, obejmujący zasklepienie przęseł łukami oraz utworzenie kanału przez przebicie w skałach, przeprowadzony został w 1544 r. przez Joba Praeta. Most zawdzięcza swoją nazwę Turkom, którzy podczas obecności w mieście, zburzyli dwa kościoły i z ich gruzów wzmocnili konstrukcję, zamurując otwarte arkady. W drugiej połowie XIX w. most zmodernizowano, na całym murze groblowym ułożono równy i szeroki pomost, opatrzony chodnikami i balustradami [1, s. 16,18; 5, s. 538].

W zakolach Smotrycza, na północny i południowy zachód od Starego Miasta, po przeciwnej stronie rzeki, istniały dawniej przedmieścia z folwarkami należącymi do różnych wspólnot miejskich. Obecnie w ich miejscu znajduje się zabudowa jednorodzinna. Są to tzw. Polskie Folwarki i Ruskie Folwarki. Nowsze dzielnice miasta, począwszy od dziewiętnastowiecznego Nowego Planu, rozciągają się głównie na wschód i północ od Starego Miasta, z którym zostały połączone Nowym Mostem w 1874 roku [4, s. 74].

Do nie mniej ważnych polskich pamiątek architektury należy zaliczyć obiekty sakralne.

Na planie z 1693 roku zaznaczono 22 świątynie, reszta budowli sakralnych powstała po ustąpieniu Turków z miasta. Według autorów „Wielkiej Encyklopedii Powszechnej Ilustrowanej” domów bożych w Kamieńcu było 27, z czego 12 kościołów katolickich.

Większość budowli sakralnych nie przetrwała do naszych czasów z powodu zniszczeń wojennych, polityki Cesarstwa Rosyjskiego i sowieckiego programu walki z religią. W 1795 r., dwa lata po tym, jak Kamieniec znalazł się w granicach Imperium Rosyjskiego, wszystkie cerkwie unickie zamieniono na prawosławne, a także tymczasowo zniesiono rzymskokatolicką diecezję kamieniecką (do 1798 r.). Od 1799 r. rezydował tu biskup Kościoła prawosławnego. W ciągu XIX w. zamknięto wszystkie klasztory katolickie, skasowano też ponownie rzymskokatolicką diecezję kamieniecką, a większość budynków mieszkalnych zajęli Żydzi [4, s. 75]. Wśród budowli, które straciły status świątyń rzymskokatolickich, w tym czasie znalazły się m. in.: nowy kościół i klasztor karmelitów z roku 1717, który w 1867 r. został przemianowany na cerkiew; kościół i klasztor trynitarzy z 1750 r.; kościół i klasztor panien wizytek, ufundowany w XIX w. przez Cecylię Chołoniewską, z domu Grocholską, zniesiony w 1886 r.; kościół i klasztor dominikanek.

Obecnie możemy podziwiać; kościół katedralny pod wezwaniem św. apostołów Piotra i Pawła, pierwotnie drewniany, a od XVI w. murowany. Przez Turków obrócony na meczet z przybudowanym minaretem, który dotąd istnieje, ozdobiony ustawionym na półkiszczycu posągami Matki Boskiej, sprowadzonym z Gdańska przez biskupa Dębowskiego w 1726 r. Po zniesieniu diecezji w 1886 r. pozostał kościołem parafialnym [5, s. 538].

W latach 1919-1920 Polacy na krótko przywrócili diecezję kamieniecką, jednak niedługo potem bolszewicy ograbili katedrę i zlikwidowali diecezję, a w 1930 r. budowlę zamieniono na muzeum religii i ateizmu. W późniejszym okresie budynek pełnił też funkcję sali koncertowej. Świątynię zwrócono wiernym w 1990 r., a w 1991 r. odnowiono diecezję kamieniecką, dzięki czemu katedra odzyskała dawną funkcję. Na północny wschód od katedry znajduje się dzwonnica katedralna, przylegająca do ul. Tatarskiej, budowana w XVII i XVIII wieku [4, s.79].

Kościół pw. św. Mikołaja i klasztor oo. Dominikanów został ufundowany najprawdopodobniej przez Koryatowiczów około 1370 r. Pierwotnie był drewniany, w 1420 r. zakonnicy wzniesli świątynię murowaną, po kolejnym pożarze odrestaurowali go Potoccy. W czasach tureckich, służył najpierw za koszary janczarom, później został przerobiony na meczet, ozdobiony kazalnica ciosową sprowadzoną z Konstantynopola. Zniszczony klasztor znów znalazł dobrodzieja w Michale Potockim, który w 1748 r. go odrestaurował, odnowił 13 ołtarzy oraz postawił wieżę z kamienia ciosowego. W 1843 r. klasztor suprymowano przez władzę rosyjską. Następnie w 1866 r. pomieszczenia klasztorne przeznaczono na biura rządowe [5, s. 538]. Obecnie klasztor jest odbudowywany przez oo. Paulinów.

Kolejnym budynkiem sakralnym pamiętającym czasy polskiej obecności w mieście jest były kościół trynitarzy pw. św. Trójcy, obecnie cerkiew greckokatolicka pw. św. Jozafata. Trynitarze znaleźli się w Kamieńcu po okupacji tureckiej i już w 1699 r. uzyskali tu nadanie, wraz z możliwością osiedlenia się. Zakon oo. Trynitarzy, który za czasów rządów tureckich zajmował się wyszukiwaniem chrześcijańskich więźniów oraz utrzymywaniem stosunków pomiędzy Kamieńcem a resztą Polski, po wyzwoleniu miasta w donośnym akcie otrzymał dawny meczet przy Lackiej bramie, na terenie poniżej Starego Miasta [2, s. 47]. W 1712 r. – po uzyskaniu lepszej działki – zakonnicy postawili pierwszy drewniany kościół, który w latach 1750–1773 został zastąpiony obecnym, murowanym, nieorientowanym. Obok kościoła powstał budynek klasztorny. Klasztor trynitarzy został skasowany w tym samym, co dominikanów, 1843 roku, po czym podobnie jak w przypadku dominikanów został zamieniony na budynek użyteczności publicznej. Kościół z zakonnego stał się parafialnym. Odnowiono go na początku XX w. Parafia istniała w tym miejscu do 1937 r., po czym kościół zamieniono na magazyn. W 1992 r. budynek przekazano Kościołowi greckokatolickiemu, który przywrócił świątynię do kultu [4, s. 86].

Kościół św. Michała i klasztor zgromadzenia żeńskiego św. Dominika. Przy ulicy Franciszkańskiej 10, po zachodniej stronie, jest położony były zespół klasztorny dominikanek z kościołem pw. św. Michała Archanioła. Pierwszy klasztor dominikanek powstał w 1616 r. przy Ruskiej Bramie, potem został przeniesiony na północny skraj miasta, w okolice Bramy Wietrznej i Baszty Batorego. Klasztor i kościół w tym miejscu zostały rozebrane przez Turków do budowy fortyfikacji i mostu, a po okupacji, w 1702 r., dominikanki otrzymały nową działkę przy ul. Franciszkańskiej. Kompleks powstał w latach 1710-1722. Klasztor dominikanek zlikwidowano razem z kilkoma innymi klasztorami katolickimi w Kamieńcu w 1866 r., w wyniku czego budynki klasztorne przekształcono w koszary, a kościół – w klub wojskowy. W 1906 r. budynek kościoła przeznaczono na cerkiew prawosławną. Sowietci po I wojnie światowej umieścili w zespole klasztornym fabrykę wraz z magazynami. W 1996 obiekt został przekazany do użytku diecezji kamienieckiej Kościoła rzymskokatolickiego [4, s. 86-87].

Literatura

1. Bernatowicz T., Na Kresach Multańskich. Kamieniec Podolski i zamki pogranicza polsko-tureckiego w świetle nieznanych planów [w:] Studium urbis characteria Teresiae Zarębska Anno Jubilaei oblata, Warszawa 2003.
2. Białynia Chołodecki J., Trynitarze: z 8 rycinami w tekście, Lwów 1911.
3. Koneczny F., Geografia historyczna, Lwów 1905.
4. Kopczyński J., Kamieniec Podolski [w:] Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej, pod redakcją Melchiora Jakubowskiego, Maksymiliana Sasa i Filipa Walczyny, Muzeum Historii Polski, Warszawa 2016.
5. Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t. 33-34 (Joerg – Karyszew), Warszawa 1903; URL: <https://repozytorium.biblos.pk.edu.pl/resources/40257>

УДК 930.253:[329.614:172.15-053.6(477.43)]

Володимир Ярич

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО МОЛОДІЖНЕ НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ НА ПОДІЛЛІ В ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ДОКУМЕНТІВ ГДА СБУ

У статті обґрунтовано, що фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України представляють собою винятково важливе пам'яткознавче джерело для осмислення проблеми становлення і розвитку націоналістичного підпілля молоді Подільського краю в перше десятиліття після Другої світової війни. Через призму пізнавального повороту людства до історичної пам'яті зроблено спробу з'ясувати домінуючу історичного поступу національно-визвольної боротьби на Поділлі та виявити його зв'язки між внутрішнім і зовнішньополітичним поступом України.

Ключові слова: історична пам'ять, фонди, ГДА СБУ, ОУН, УПА, націоналістичне підпілля, молодіжні групи, надрайонний провід, окружний провід.

Об'єктивне переосмислення нашого історичного минулого періоду Другої світової війни та повоєнного десятиліття в частині національно-визвольної боротьби українського народу актуалізує необхідність розв'язання когнітивного конфлікту «різних пам'ятей», смисляких, за словами французького дослідника Ж. Мінка, «більше пов'язані з бажанням таврувати, дискредитувати супротивника, здійснити перегляд історичних матеріалів, змінюючи в них вердикт, грати на конфліктному минулому в сьогоденних політичних змаганнях» [24, с.63-64]. Вивільнитись від наскрізь прогнилих і небезпечних ідеологічних догм і стереотипів про героїчний і водночас трагічний період українського минулого допомагають нещодавно відкриті фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України, документи яких дозволяють осмислити на сучасній методологічній основі становлення і розвитку націоналістичного підпілля молоді Подільського краю в перше десятиліття після Другої світової війни.

Домінуючу роль в дослідженні національно-визвольного руху 1920–1950-х рр. відіграє джерельна база, без якої реконструкція тих подій не може бути повною. Специфіка полягає в тому, що основні джерельні матеріали донедавна були не доступні для науковців та громадян, оскільки містять відомості про злочини радянської тоталітарної влади і взагалі змушують переглянути історію періоду радянської окупації України, тому є не зручними для певних політичних кіл. Одним із результатів «Революції Гідності» став фактичний доступ широкого загалу до архівів Служби безпеки України, в яких містяться документи і матеріали колишніх КГБ [23]. Без перебільшення це найбільша платформа джерел радянського минулого України загалом та національно-визвольних змагань зокрема. Зважаючи на важливість документів та обсяги інформаційного потенціалу, Галузевий державний архів Служби безпеки України заслуговує детальної характеристики у фокусі дослідження теми молодіжного націоналістичного підпілля на Поділлі у повоєнні роки.

Варто зазначити на тому, що на сьогоденний день у науковому просторі зростає інтерес до теми національно-визвольного руху на території Поділля в 1920–1950-х рр. До числа вагомих наукових дослідження проблематики є п'ятий том циклу «За тебе свята Україно» авторства В. Горбатюка та Н. Мизака [16]. У своєму дослідженні науковці на основі архівних документів та спогадів учасників

ОУН, УПА простежили боротьбу українських національних сил в 20–50-х рр. минулого століття. У книзі логічно та змістовно показано визвольний рух починаючи з традицій 1917-го р., таким чином історики підкреслили нерозривність українського резистансу за національну ідею.

Потужним за фактологічним матеріалом є документальний роман В. Горбатюка «Ще настане ваша пора», який присвячено молодіжній групі «Молоді друзі» села Женишківці Віньковецького р-ну. В процесі дослідження Василь Іванович детально опрацював архіви управління СБУ в Хмельницькій обл. та ГДА СБУ, а також провів ряд інтерв'ю та експедицій у Віньковецький р-н, Хмельницької обл. У книзі автор детально відобразив настрої молодиків, їхні мотиви вступу у лави УПА, процес створення молодіжної організації, боротьбу проти радянської влади та її ліквідацію органами МГБ [17]. Варто віддати належне творчому доробку В. Горбатюка, який уже сам по собі є потужним елементом історичної пам'яті у повоснний час.

Непересічною подією для жителів Поділля стала знахідка архіву Кам'янець-Подільського окружного проводу УПА у 2014 р. в лісі поблизу с. Кадіївці Кам'янець-Подільського р-ну. Після детального аналізу документи були презентовані громадськості та передані до ГДА СБУ [22].

Ще одним цікавим наративом пов'язаним із постаттю керівника Віньковецького надрайонного проводу Василя Николина є статті журналістки Дарини Рогачук, що опубліковані на сайті інтернет видання «Історична правда» [20; 21]. Розвідки ґрунтуються на спогадах вчительки із с. Олексенці Борщівського р-ну, Тернопільської обл., Марії Магас, чий дід Михайло Николин будучи рідним братом провідника Василя Николина відбув заслання у Сибіру за свого брата. В наступній своїй статті, журналістка разом із п. Марією намагаються відтворити події післявоєнного десятиріччя та знайти відповідь на питання чи справді загинув В. Николин [21].

Необхідно наголосити і на діяльності громадського активіста, подолянина В. Кохана, який активно досліджує визвольний рух на території Поділля, а саме займається пошуком інформації в архівах та висвітлює її в соціальних мережах.

Перелічені вище факти говорять про зростаючу зацікавленість даної проблематики та запит у суспільстві на встановлення історичної правди та формування об'єктивної пам'яті про національно-визвольну боротьбу українського народу. Це в свою чергу спонукало нас до короткої характеристики джерельної бази молодіжного націоналістичного підпілля на Поділлі, що зберігається в ГДА СБУ.

З документів архіву стає відомо, що другим за значенням Подільського проводу після Василя Бея був Йосип Демчук «Луговий». Із серпня 1946 по червень 1949 р. – керівник Дунаєвського надрайонного проводу ОУН (Миньковецький, Новоушицький, Дунаєвський райони Кам'янець-Подільської і частина Вінницької областей). З серпня 1949 р. – очільник Вінницького надрайонного проводу. Захоплення «Лугового» співробітниками МГБ 8 лютого 1951 р., мало катастрофічні наслідки для проводу. Демчук знав усю вертикаль повстанського руху в Хмельницькій і Вінницькій областях, таємні квартири, симпатиків національного руху серед мирного населення, лінії зв'язку з центральним проводом ОУН, склад й локації молодіжних груп проводу.

Проаналізувавши інформацію протоколів допиту, зазначаємо, що Й. Демчук був справжнім взірцем мужнього та витривалого підпільника. Після свого захоплення Й. Демчук десять днів не видав органам держбезпеки жодної таємної інформації про стан підпілля, тим самим давши своїм підопічним час на глибоку конспірацію. З дня затримання – 8 лютого 1951 р. до 18 червня 1952 р. він пережив близько ста допитів, котрі проводились у різний час впродовж доби, але майже половина – пізно ввечері і вночі. Інформація, яку гебістам вдалося вибити із підпільника, міститься у 8-й кримінальній справі [1–8].

Численні відомості із цих томів окрім того, що висвітлюють підпільний рух на Поділлі, дозволяють сформувати цілісне уявлення про створення та діяльність молодіжних осередків, тактичні і стратегічні завдання з погляду керівників руху.

У 1952 р. до рук чекістів потрапили одні із останніх діячів підпілля не лише на території Кам'янець-Подільської обл. – Михайло Криса «Кобзар» та Михайло Оліярник. Під час перебування у підпіллі «Кобзар» вів щоденник, в якому фіксував важливі з його точки зору фактологічні відомості. На аркушах об'ємної п'ятитомної справи розмістилися протоколи допитів упівців, та прикріпленні відомості із щоденника [9–13].

Не менш важливою за інформаційним потенціалом є справа учасниці групи «Молоді друзі» Аліси Сосни. Дівчина була студенткою третього курсу київського лісогосподарського інституту, коли її затримали органи МГБ [14]. Свідчення, які взяті у Йосипа Демчука та Аліси Сосни, дозволили чекістам сформувати агентурну справу «Вороги», котра слугувала свого роду дорожньою картою для ліквідації національно-визвольного руху на території Кам'янець-Подільської обл. У даній справі вказані, як увесь склад молодіжного підпілля так і симпатиків руху [15].

Крім того, у фонді № 13 зберігається архів Кам'янець-Подільського окружного проводу, який був знайдений у с. Кадиївці Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. Архів складається з двох томів. У першому томі вміщено 62 документи, серед них пропагандистські та інформаційні видання, а також рукописні матеріали. У другому томі, крім різноманітних матеріалів і документів, містяться 8 фотографій самих учасників проводу. Аналізуючи перший том варто розділити документи на категорії. Документи хронологічно відносяться з 1945–1950 рр., та ще 18 документів записані без дати. Цікаво, що адресатами даних листівок є досить широкі верстви населення. Переважна більшість листівок адресована українському населенню, в яких засуджуються злочини радянської влади, висвітлюється життя українських селян в радянських колгоспах, подаються відомості про репресії тоталітарного режиму та повідомляються чіткі завдання, за які бореться УПА [18]. Присутня також просвітницька література, а саме: відомості з історії України від Мазепи до 1950-го р., а також про бої під Крутами та Базаром. Великого значення, судячи з документів, підпілля надавало роботі із молоддю. До того ж, листівки адресувались як школярам, юнакам і дівчатам, так і студентам, із настановами у випадку відправки на примусові роботи на Донбас, та із закликами не відвідувати кіно, клуби, театри та не вживати алкоголь.

Серед іншого присутні такі видання журналів як «До волі», «Ідея та чин», а також гумористичний журнал «Перець». В списку документів широко представлені некрологи Євгена Коновальця, Миколи Міхновського та Симона Петлюри. На особливу увагу заслуговують листівки до військовиків Червоної армії із запитанням «За що ви боролись червоноармійці?».

Серед матеріалів другого тому представлено 8 фотокарток, що дозволяє при додаткових дослідженнях персоніфікувати молодіжне націоналістичне підпілля. На фото можна спостерігати за побутовим життям повстанців їхнім одностроєм, можливостями харчування та умовами проживання. Зокрема, судячи із світлин, можна констатувати, що повстанці проживали на конспіративних квартирах, та були забезпечені провіантом, що засвідчує про значну підтримку підпільників серед місцевого населення. Важливо підкреслити і те, що на одній зі світлин помітно друкарську машину. Це спонукає до думки про можливе друкування необхідної літератури своїми силами. Тим більше, що інші документи переконливо свідчать про те, що серед підпільників обов'язки друкарки виконувала Михайлина Голіната «Тамара». Вірогідно, що чимало тиражованих матеріалів і літератури було виконано саме у власній друкарні [19].

З вище зазначеного підсумуємо наступне. Фонди Галузевого державного архіву Служби безпеки України є справжнім пам'яткознавчим джерелом з вивчення історії молодіжного національно-визвольного руху на Поділлі в післявоєнне десятиліття, його героїчних і трагічних сторінок та їх співзвучності з сучасним моментом. Вони містять значний фактичний матеріал як з радянського боку, так і з боку українського підпілля. В ньому чітко простежується незламність і відданість подільської молоді ідеї самостійної України, симпатія мешканців краю до проводу українських націоналістів та злочинне ставлення радянської влади до всього українського. Завдяки залученню цих документів і матеріалів з'явилася можливість не ховатися від складних питань, а, навпаки, поглибити український наратив і розкрити справжню роль молодих подільських націоналістів у величних за намірами і трагічних за наслідками в умовах сталінського режиму подіях.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 1: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 310 арк.
2. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 2: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича), 316 арк.
3. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 3 (Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 327 арк.
4. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 4: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 332 арк.
5. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 5: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 356 арк.
6. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 6: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 334 арк.
7. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 7: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 321 арк.
8. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 67825. Т. 8: Особова справа Демчука Йосипа Васильовича. 330 арк.
9. ГДА СБУ. Оп. 1. Ф 5. Спр. 4437. Фп. Т. 1: Особова справа Криси Михайла Петровича і Оліярника Михайла Савовича. 351 арк.
10. ГДА СБУ. Оп. 1. Ф 5. Спр. 44374. Фп. Т. 2: Особова справа Криси Михайла Петровича і Оліярника Михайла Савовича. 341 арк.
11. ГДА СБУ. Оп. 1. Ф 5. Спр. 44374. Фп. Т. 3: Особова справа Криси Михайла Петровича і Оліярника Михайла Савовича. 5 арк.
12. ГДА СБУ. Оп. 1. Ф 5. Спр. 44374. Фп. Т. 4: Особова справа Криси Михайла Петровича і Оліярника Михайла Савовича. 164 арк.

13. ГДА СБУ. Оп. 1. Ф 5. Спр. 44374. Фп. Т. 5: Особова справа Криси Михайла Петровича і Оліярника Михайла Савовича. 121 арк.
14. ГДА СБУ. Оп. 31. Ф 5. Спр. 72429. Фп. Т. 1: Особова справа Сосни Аліси Яківної. 351 арк.
15. ГДА СБУ. Ф 5. Спр. 2765-С. Агентурна справа «Вороги». 459 арк.
16. Мизак Н., Горбатюк В. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА. Чернівці: Букрек, 2006. Кн. 5. 352 с.
17. Горбатюк В. Ще настане ваша пора. Документальний роман. Хмельницький: Поліграфіст, 2012. 368 с.
18. ГДА СБУ. Ф 71. Архів Кам'янець – Подільського окружного проводу ОУН. Т 1. Пропагандистські та інформаційні видання, рукописні конспекти. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/1210/?a=1&pc=100&sort=1&fd=date&pv=1>
19. ГДА СБУ. Ф 71. Архів Кам'янець – Подільського окружного проводу ОУН. Т 2. Фотографії. URL: <http://old.avr.org.ua/index.php/TOM/1211/?a=1>
20. У Сибір за брата. Історія Михайла Николина, жителя села Олексинці. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/59e1bc0fb5e8d/>
21. Загадкова історія керівника Віньковецького надрайонного проводу ОУН URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/08/28/152839/>
22. В мережі опублікували 63 документи ОУН, знайденні у лісі на Поділлі. URL: <https://www.unian.ua/society/1153233-v-mereji-opublikovali-63-dokumenty-oun-znaydeni-u-lisi-na-podilli.html>
23. Закон України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/316-19?lang=uk>
24. Мінк Ж. *Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті*. Україна модерна. 2009. № 4. С. 63-64.

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА, МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

УДК 9.929

Оксана Брегін

МОНУМЕНТ КОМАНДИРУ УПА-ПІВНІЧ НА ЗБАРАЖЧИНІ

У цій статті розповідається про встановлення пам'ятника першому командирі Української Повстанської Армії на Волині, українському політичному і військовому діячу, полковнику Дмитру Клячківському («Климу Савурі»). Розкрито його життєвий шлях.

Ключові слова: молодіжний рух, польська армія, ОУН, УПА, військовий штаб, повстанці, Дмитро Клячківський.

У мальовничому місті Збараж, на 84-ту річницю від дня народження та 50-річчя смерті Дмитра Клячківського, побудовано пам'ятник. З приводу цього, побратим дитячо-юнацьких років Дмитра, єпископ Іван Прашко сказав: «Це велика слава для Збаража, що видав з-поміж членів ОУН командира УПА-Північ. Разом з тим, пам'ятник поставлений в пошану всіх членів ОУН і УПА», авторами якого є скульптор Володимир Мельник та архітектор Василь Скочелас.

Дмитро Клячківський народився у місті Збараж Тернопільської області 4 листопада 1911 року в бідній міщанській, національно свідомій сім'ї. Мати Дмитра – Текля швидко овдовіла. Батько Семен був у Січових Стрільцях, помер в 1919 році від тифу. Увесь тягар виживання сім'ї у тяжкі воєнні та повоєнні роки ліг на плечі матері. Із-за важких матеріальних умов дві старші сестри Дмитра змушені були емігрувати за кордон на заробітки.

Сім'я Клячківських жила по вул. Тернопільській у невеликому глиняному будинку в тісній кімнаті. В другій половині того ж будинку жила ще одна сім'я, у якій був, на три роки молодший від Дмитра, син Іван Прашко – сучасний єпископ Австралії і Нової Зеландії. Мама Дмитра та Івана були рідними.

В школі Дмитро Клячківський проявив себе здібним, наполегливим, надзвичайно старанним та активним учнем. Спочатку вчився в народній (повшехній) школі, а потім мама віддала його до польської гімназії.

Найголовнішим життєвим захопленням Дмитра став український молодіжний рух. Клячківський став членом проводу Збаразької організації спортивного товариства «Сокіл», що перебувало під сильним впливом підпілля ОУН. Вже в юнацькі роки вступив до ОУН. З того часу все його життя проходило в революційній боротьбі [3, с. 21].

Закінчив юридичний факультет Львівського університету. У 1932-1934 роках набув військовий досвід – служив старшим стрільцем у польській армії. Працював у кооперації «Народна торгівля». У 1937 р. провів кілька місяців у в'язниці, але поляки так і не змогли довести його провини. З осені 1939 року, після приходу більшовиків, переходить в підпілля.

Радянізація Західної України зробила «Блондина» (псевдо Клячківського того часу на Станіславщині) непримиренним борцем проти ще одної окупаційної влади. У 1940 році він очолює референтуру «Юнацтва» ОУН. Органи НКВС арештували його у м. Долина 10 вересня 1940 року, але свою приналежність до ОУН при жодних тортурах не визнав [8, с. 105]. Проте, 18 січня 1941 року Львівський обласний суд у відомому «процесі 59» присудив Клячківського до страти. Проте розстріл був замінений Верховним Судом СРСР на 10 років позбавлення волі [9, с. 389-390]. Скориставшись хаосом перших тижнів війни, мужній провідник вирвався із Бердичівської в'язниці, повернувся до свого краю і незабаром став обласним провідником ОУН(Б) у Львові. Після несподіваної смерті відомого провідника ОУН на Волині Володимира Робітницького, Дмитро Клячківський – «Клим Савур» стає головою Проводу ОУН на ПЗУЗ (Північно-Західних Українських Землях) – на Волині й Поліссі.

«Лісові командири» проводили інтенсивні збройні виступи проти нацистського режиму, запобігаючи вивозу на примусові роботи людей та пограбуванням України. Від жовтня 1942 р. збройні формации ОУН вже офіційно дістають назву Української Повстанської Армії, яка переходить від підпілля до бойових дій. Влітку 1943 р. за підтримкою Центрального проводу ОУН була створена Головна Команда УПА. У її складі – Головний військовий штаб під командуванням Клячківського. За цей час повною

мірою розкрився військовий та організаторський хист Дмитра Клячківського. Регіон був поділений на «тактичні відтинки»: «Заграва», «Богун», «Тур», «Тютюнник».

Військові штаби УПА формувалися на зразок загальновійськових: політичні, оперативні, розвідувальні відділи, відділи зв'язку, постачання. Існувала чітка система розподілу від відтинку до куреня, сотні, чоти й рою. Кадри командирів готували школи «Дружинники» й «Лісові чорти». Савур багато уваги приділяв розвідці й діяльності служби безпеки, шефом якої був сам. Вороги УПА постійно відзначали, що її інформатори присутні скрізь. Наказом командувача від 15 травня 1943 р. були впроваджені військово-польові суди. Фактично підконтрольні УПА терени (їх площа складала понад 150 тис.кв.км, з населенням до 15 мільйонів) перетворювались у своєрідні республіки з націонал-патріотичним режимом. Завдяки рішучим наказам Дмитра Клячківського, у 1943-44 роках вдалося дати відсіч рейдуючим польським відділам Армії Крайової, що прийшли з Польщі встановлювати на Волині польські порядки. З початку 1944 р. УПА розподіляється на терени. «Савур» стає головним командиром найміцнішої групи УПА-«Північ» [6, с. 96].

З приходом Червоної Армії розгортається широкий збройний опір. Можливостей УПА бракує для масових операцій, співвідношення сил постійно міняється не на її користь. Масові репресії цивільного населення та каральні військові акції позбавляють повстанців мобільності і забезпечення. Тому тактику дій поступово зводять до невеликих підрозділів, від «відкритої війни» до «партизанки», поспіль розпочалося будівництво підземних сховищ – бункерів.

Невдовзі джерела Клеванського райвідділу НКГБ Рівненської області повідомили, що в лісовому масиві поблизу села Суськ, Олександрівського району переховується деякий «бандглаварь» з бойовиками (до 30 чоловік) [5, с. 34-35]. Там 10-11 лютого була проведена «військово-чекістська» операція, в ході якої була знищена боївка «Узбека» та захоплена друкарня Головного штабу УПА. Однак «Савура» так і не здобули.

Пошук продовжила оперативно-військова група Клеванського райвідділу НКВС і 233 бригада ВВ НКВС. Під час «прочісування» лісового масиву на північний схід від хутора Оржів, 12 лютого 1945 р. на снігу було знайдено свіжі сліди та залишки ватри. За 5 кілометрів розвідувально-пошукова група під командуванням старшого сержанта Данилейченко. зустріла трьох озброєних чоловіків, які почали відстрілюватися. Двоє повстанців залягли, прикриваючи відступ третього, і в нерівному бою були вбиті. Данилейченко намагався захопити відступаючого живцем, але той на пропозицію покласти зброю відповідав вогнем з ППС. Сержант підняв карабін. Тіла героїв були доставлені у Рівне і виставлені на площі біля в'язниці.

У вбитих виявлено 3 автомати, 5 магазинів до автоматів, 2 пістолети, 150 патронів, польова сумка з документами УПА та картами.

Таким чином, в результаті організованої, швидкої та несподівано проведеної операції і наполегливих пошуків був вбитий головнокомандуючий УПА «Клим Савур»... Сталось це все о 14 год. 30 хв» [5, с. 35-36].

Є ще кілька свідчень про обставини цього бою. Збереглися спогади лейтенанта Пуся, який стверджував що група старшого лейтенанта Хабібуліна, рухаючись по маршруту Суськ-Оржів, виявила свіжий слід, який йшов на північ. Пройшовши по сліду 300-400 метрів, чекісти зафіксували рух 3-ох повстанців, які йшли у північному напрямку. Розділивши загін на три частини, Хабібулін продовжив погоню. Повстанці, помітивши переслідування, почали відходити у глиб лісового масиву. Командир відділення сержант Данилейченко, обійшовши переслідуваних з флангу, прицільним вогнем вбив «Клима Савура». Охоронці ж загинули від пострілів сержанта Баронова і молодшого сержанта Соколова [10, с. 509-510]. Лейтенант Пусь стверджував, що серед убитих був і невідомий працівник штабу УПА. Охоронці загинули від пострілів сержанта Баронова і молодшого сержанта Соколова.

Після встановлення осіб загиблих, тіла 13 лютого було перевезено у Рівне, де проведена судово-медична експертиза. Акт цієї експертизи містить детальну інформацію про причини смерті трьох повстанців. У ньому зазначено, що відповідно до характеру поранень, виявлених на тілі Дмитра Клячківського, смерть була спричинена пострілами з вогнепальної зброї, здійсненими з відстані 20-25 метрів. Куля влучила у спину з правого боку, а вийшла з правого боку грудей (наскрізна рана грудної клітки) [7, с. 34-39].

Один з вбитих охоронців мав вік приблизно 30-32 роки, був невисокого зросту зі світло-каштановим волоссям і сіро-голубими очима, загинув від автоматної черги, яка влучила у ноги ззаду і призвела до больового шоку і великої втрати крові. Другий охоронець мав 19-20 років і загинув від вогнепальних поранень голови, завданих одночасно із різного роду зброї, але далі у документі зазначалось, що він загинув від двох автоматних куль, які влучили у чоло [10, с. 512].

Сьогодні вже відомі псевдоніми двох охоронців Д. Клячківського – це «Івась» та «Орлик».

Рішенням Української головної визвольної ради від 8 лютого 1946 року Дмитру Клячківському посмертно надано військове звання “полковник УПА” і нагороджено Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу. Ще одне посмертне нагородження відбулося 11 жовтня 1952 року, коли за наказом Головного командира УПА і керівника проводу ОУН(б) В. Кука («Леміша») полковника «Клима Савура» відзначено Золотим хрестом заслуги [4, с. 280, 282].

Пам'ятник Дмитру Клячківському

Джерела та література

1. Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 1072 с.
2. Кентій А. Українська Повстанська Армія в 1944-1945 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. 220 с.
3. Лисенко О. Є. Клячківський Роман-Дмитро. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4 : Ка-Ком. С. 357.
4. Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944-1954 рр. / [упорядн.: В. Ковальчук, В. Огороднік]. Київ-Торонто: Видавництво “Літопис УПА”, 2011. Т. 16. 1224 с.
5. Манзуренко В. Лицарі найвищих бойових нагород УПА в наказах ГВШ *Український визвольний рух*. Львів, 2006. Збірник 7. С. 280, 282.
6. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський-«Клим Савур». Рівне : Видавець Олег Зень, 2009. 168 с.
7. Марчук І. Останній бій “Клима Савура”. *Визвольний шлях*. 2003. №. 3. С. 36.
8. Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920-1939 роки. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2007. С. 703.
9. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940-1950) / [упорядн.: В. Сергійчук, С. Кокін, Н. Сердюк, С. Сердюк]. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2007. Т. 1. 640 с.
10. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1945. Київ: Українська видавнича спілка, 2005. 840 с.

Олена Вільчинська

ДЕКОРАТИВНИЙ ПАЛАЦОВИЙ ЖИВОПИС XVI – ПОЧАТКУ XIX ст. В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМАТИКА ВИВЧЕННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ

У статті висвітлюється питання монументального живопису XVI – початку XIX ст., який притаманний в оздобленнях магнатських палаців та замків України. Розглядається палацовий живопис з будинку по вул. Вірменській, 2а, в м. Кам'янці-Подільському. Визначається проблематика вивчення та збереження пам'яток монументального живопису.

Ключові слова: монументальне мистецтво, монументальний живопис, сакральна пам'ятка, інтер'єр, екстер'єр, бароко, класицизм, композиція, алегорія.

Пам'ятки монументального мистецтва є справжньою окрасою архітектурних споруд – сакральних пам'яток, замків та магнатських палаців, які донесли до нашого часу велич історичних епох та мистецьких смаків, розвиток духовної культури та розкриття релігійно-філософського міркування. Пам'ятки монументального мистецтва, а це передусім монументальний живопис та скульптура, надавали спорудам власного неповторного архітектурного стилю, збагачуючи їх інтер'єри та екстер'єри.

Пам'ятки мистецької спадщини становлять для нас дослідницький інтерес не тільки у культурологічній, мистецтвознавчій, історичній сферах, а і в пам'яткоохоронній діяльності, адже їх розглядають як складову частину архітектурних споруд.

Для здійснення обліку та встановлення стану збереження творів мистецтв у пам'ятках архітектури, протягом 1988-1997 р.р. було проведено їх інвентаризацію, яку було ініційовано Держбудом України. За результатами інвентаризації було обстежено 800 пам'яток, за якими визначено, що 70 відсотків образотворчої спадщини зберігається в пам'ятках архітектури, а 30 відсотків представлено у музеях України [16, с. 132].

Актуальним залишається питання пов'язане з відображенням об'єктів мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України»: розглядаються нові наукові підходи до проблеми відбору пам'яток, їх поцінування й класифікації [6].

На сьогодні, наявність творів мистецтва в пам'ятках архітектури фіксують та описують в “Паспорті об'єкта культурної спадщини”, який виготовляють наукові установи, а також працівники Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець” (далі НІАЗ “Кам'янець”).

Незважаючи на багато-численні втрати, в Україні збереглися автентичні твори монументального мистецтва, які відносяться до різних історичних епох і художніх стилів. На жаль, значна частина пам'яток дійшла до нашого часу в фрагментарному стані. Найпоширенішими видами монументального мистецтва з найдавніших часів до XVIII ст. включно, який представлений у всіх регіонах України, був монументальний живопис: фрески, мозаїка, стінописи, панно, вітражі, які складали одне ціле з архітектурними спорудами [6, с.10-11].

Метою даної статті є розгляд світського монументального живопису XVI- початку XIX ст., який притаманний в оздобленнях магнатських палаців та замків України, визначається проблематика їх вивчення та збереження. Об'єктом дослідження є монументальний живопис з будинку по вул. Вірменській, 2а, в м. Кам'янці-Подільському, який є зразком палацової забудови міста XVIII ст.

Світський монументальний живопис був зафіксований в документальних джерелах на території України з другої половини XVI – першій половині XVII ст. Він був представлений декораціями парадних приміщень замків (в Стрию, Добромилі, Підгірцях), фресковими розписами (будинок Красовського у Львові), монументальними портретними зображеннями в інтер'єрах (портрет ігумена Кирилівського монастиря в Києві, 1614 р.) [6, с.19-20].

При розгляді монументального живопису XVII-XVIII ст. можна зауважити, що він розвивався під впливом західноєвропейського мистецтва в поєднанні з місцевими традиціями. Настінні розписи в магнатських палацах України були звичайним явищем та зображали дух сучасної епохи зі своїми суспільними, моральними, релігійними та філософськими поглядами. Виконувались вони в пізньо-бароковому стилі, який був розповсюджений в Італії, Нідерландах, Німеччині, Польщі, Чехії. В різноманітті настінних розписів перепліталися історичні та міфологічні сюжети, біблійні сцени з легендами про античних богів тощо. Монументальному живопису в цей час притаманні динамічність,

рух та експресія, складні багатофігурні композиції, пишність драпіровок, алегоричність зображень та символів, велика кількість архітектурних мотивів. В цей період, багатство оздоблення інтер'єрів приміщень спонукало розташовувати монументальний живопис на стелі в плафонах, які полегшували архітектурні форми та ілюзорно розширювали внутрішній простір. Монументальний живопис був окрасою замків в Добромилі, Олеську, Жовкві, Рівному та інших. Винятковим декоруванням приміщень відзначався палац у Підгірцях, що на Львівщині: десятки залів були прикрашені розписами та картинами, сотнями копій визначних західних майстрів – Рубенса, Леонардо да Вінчі, Тіціана, плафонними розписами на міфологічну тематику, батальними сценами тощо. На сьогодні в підгорецькому палаці зберігся лише декор екстер'єру. Плафони з зображенням батальних сцен, міфологічними сюжетами та різноманітними портретами чудово вписувались в інтер'єр Бережанського замку. Декоративний живопис та мозаїчні композиції з алегоричними зображеннями прикрашали убранство замку-палацу Радзівілів у м. Олика, що на Волині. Для магнатських палаців була притаманна і мисливська тематика, такий стінопис прикрашав Білу залу Олеського замку, який відносився до місцевого цехового живопису. Але в більшості ці пам'ятки монументального живопису зазнали непоправних втрат [4, с.167-168, 193; 6, с.23; 3, с.122-125, 144-146].

Наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. тематичні декоративні розписи прикрашають міські та маєткові палаци місцевої аристократії та царських фаворитів, які отримали землі в Україні. У цих палацово-паркових ансамблях поєднувались ознаки класицизму та романтизму. Світський монументальний живопис в цей час набуває нових стилістичних ідей, бурхливість і динамізм бароко змінилися врівноваженістю та простотою. Не дійшли до нашого часу розписи ХVІІІ ст. з палаців родини Розумовських, споруджених на Черкащині і Сумщині; палаців генерал-губернатора Новоросійського краю Потьомкіна в південних містах України, а також декоративне малярство будинку Київської академії, Переяславської колегії, палацу переяславських архієреїв та інших. Частково приклади монументально-декоративного малярства збереглися у палацах М.Воронцова і С. Потоцького в Одесі (30-ті р.р. ХІХ ст.), в будинку Одеської біржі тощо [6, с.26].

Палаци Кам'янця на Поділлі, які вирізнялися від іншої забудови міста розмірами та пишністю архітектурного рішення, були позбавлені оборонних рис та мали цілком світський характер. Палаци належали польській шляхті, вищим колам української та вірменської громади, духовництву. Протягом ХVІІІ ст. місто зазнало значних архітектурних змін, після повернення з турецької окупації під владу польській корони, в цей час було побудовано та реконструйовано більшість споруд. Палаци, які розташовувались переважно в центрі міста, мали високохудожнє оздоблення в стилі ренесансу з елементами бароко. До нашого часу збереглося чотири палаци – католицького та вірменського єпископів, палаци магнатів Рациборовського та Чарторійського [14, с. 253-255].

З існуючих палаців Кам'янця, лише один зберіг фрагменти світського монументального живопису з оздоблення інтер'єру – це палац Рациборовського (Рис. 1.). Будівля розташована в південних “вірменських” кварталах міста по вулиці Вірменській, 2а (бувша вул. Свердлова, 2а). Найбільш ранні відомості про споруду відносяться до ХVІІ ст., ймовірно вона належала вірменам. У історичній літературі будівля відома також як комендатура, реконструйована у 1770 році архітектором, комендантом фортеці Яном де Вігте. За описом Кам'янця 1789 року палац згадується як шляхетська садиба багатих подільських магнатів Рациборовських. З 1800 по 1802 рік палац належав генерал-лейтенанту, графу Йозефу де Вігте. Іконографічні джерела, а саме детальні плани садиби за 1800 та 1805 роки, надають уявлення про формування садиби на межі ХVІІІ-ХІХ ст. з розпланованим на терасах садом. Капітальний другий поверх палацу був надбудований у 1843 році. Протягом 19-20 ст.ст. будівля змінює власників та пристосування: приміщення чиновників військового шпиталю, жіноча гімназія, приватні володіння, в радянські часи – технікум іноземних мов, єврейська школа, дитячий садок. У 1990-х роках планувалось використовувати палац під Польський дім, Український бізнес-клуб. На сьогодні це приватне володіння [8, с.5-14; 14, с.256-258; 2 ; 5, с.232-235].

Комплексні дослідження та реставрація палацу Рациборовських почалися наприкінці 1980-х років. Науково – проектну документацію на проведення ремонтно-реставраційних робіт було розроблено інститутом “Укрпроектреставрація” (автор проекту Полегкий В.А.). У ході проведення комплексних наукових пошуків, фахівці інституту не виявили монументального живопису під товщею багатошарового пофарбування. Плафонний живопис було розкрито в процесі здійснення самих реставраційних робіт. Розписи прикрашали стелю найбільшої кімнати 1 поверху (площею 44,2 м², вистою 3,65 м), розташованої в найдавнішій південній частині будинку. Чотири плафони під-овальної форми, оздоблені ліпним бароковим декором розділяла по довжині з півдня на північ орнаментована балка (Рис.2.). Розписи було виконано олійними фарбами по прогрунтованій вапняно – піщаній штукатурці, яка кріпилася на

дерев'яну основу стелі з набитою дранкою, очеретом та металевим дротом. Розписи одного плафону було повністю втрачено, а збережені фрагменти живопису демонтовано та перенесено разом із шаром тиньку на нову основу з дюралюмінію. Роботи по обстеженню, переносу, реставрації живопису проводились Київською міжобласною спеціальною науково-реставраційною виробничою дільницею з реставрації творів живопису з 1987 по 1990 роки (Рис.3.). До цієї роботи були залучені художники-реставратори А. Й. Марампольський та В.І. Полунін. [7, с.32-33; 10, с.2,3,12,13; 12; 11; 2].

Рис. 1. Палац Рациборовського по вул. Вірменській, 2а в м. Кам'янець-Подільському. Фото кінця 1980-х рр.

Рис.2. Інтер'єр приміщення. Фрагмент стелі.

Фахівцями було встановлено, що за характером розписів їх можна віднести до кінця XVIII ст. [7, с.32-33; 10, с.2]. Аналізуючи історичний план 1805 р., на якому зафіксовано 1 – й поверху “занимаємого под жительство комендантом оной крепости”, бачимо в експлікації приміщення оздоблене плафонами зазначено як “Приёмной зал штаб иобер офицеров по Службе” [8, с.10, 30]. Про розкіш в оздобленні інтер'єру зали для офіцерів свідчать також збережені два різних білокам'яні дверні портали, оздоблені орнаментом рослинного та міфологічного характеру [9, с. 14, 15, 17; 13]. Тож можна припустити, що живопис було виконано саме в період використання будинку під комендатуру, де найбільшого оздоблення мала саме зала для офіцерів. Науковець, архітектор О. Пламєницька датує розписи другою половиною XVIII ст., та зазначає, що вони знаходились у військовій комендатурі, та їх замовником поза сумнівом був комендант фортеці Ян де Вітте [15, с.514-515].

Особливу увагу привертають сюжет та композиція плафонів, які до сьогодні не мають остаточного трактування та несуть у собі алегоричні зображення з різною атрибутикою на антично-міфологічну тематику. Кожний збережений плафон має свою завершену однопланову площинну композицію.

Рис.3.Художник-реставратор А.Й.Маромпольський за роботою

Рис.4. Фрагмент живопису зі стелі палацу по вул. Вірменській, 2а в м. Кам'янці-Подільському

Найбільш збережений плафон (156х214 см), що займав південно-східний кут стелі, у своєму зображенні має міфологічні ознаки. На сіро-голубому фоні зображено фантастичну постать з античної міфології – грифон у чорно-коричневих кольорах з хвостом лева, лапами та головою орла, двома крилами. Грифон зображено в профіль у динаміці кроку, голова повернута до вершника. На голові грифона зображено два вушка, з розкритого дзьоба видно червоний язик. Під грифоном земляна поверхня коричнево-вохристих кольорів з незначною рослинністю. На грифоні сидить молодий оголений вершник, постать якого розвернута до глядача, його права рука тягнеться вперед, ліва торкається шолома на голові або підтримує накидний плащ за спиною. Шолом вершника орнаментовано у верхній частині зображенням очей та носу, по боках є крила, верхівка шолома увінчується змією, яка обернута до голови грифона. Риси обличчя вершника м'які, майже жіночі, рухи пластичні, граційні (Рис.4.).

Другий плафон (150х151 см) має більші втрати поверхні живопису. На передньому плані зображено чоловічу постать купця (мореплавця, рибалки, торговця ?) в повний зріст, з розпростертими руками на фоні бурхливого моря. Динаміка його руху створює уявлення падіння назад, з-за відірваних від поверхні носків чобіт. Його вбрання багате – вохристого кольору довге плаття-сорочка підібрано поясом, поверх вдягнуто плащ – накидку червоного кольору, на ногах високі червоні чоботи. Біля його ніг з моря виглядає голова великої риби, на задньому плані видніється корабель з червоними вітрилами (Рис.5.).

Фрагменти третього плафону (120х171 см), який займав північно-західний кут стелі, зображає темношкірого чоловіка в повний зріст, який лівою рукою обіймає верблюда, а правую тримає повідець. Його одяг складається з різнокольорового пір'я (вохристо-біло-червоного) у вигляді спідниці – пов'язки та головного вбрання. Як і в попередньому зображенні, постать розміщена з відірваними від поверхні пальцями ніг. На коричневій землі простежується рослинність зеленого кольору (Рис.6.) [10, с.3-4; 7, с.32-33].

Рис. 5, 6. Фрагменти живопису зі стелі палацу по вул. Вірменській, 2а в м. Кам'янці-Подільському

Всі три збережених плафони виконано в пастельних кольорах, з поєднанням на зображеннях людського, тваринного, міфічного, природного світу, які співіснують в одному алегоричному образі, за яким вони символізували певні моральні або фізичні якості. Ймовірно, усі чотири плафони висвітлювали єдину філософську ідею. Такі алегоричні зображення трактували філософські загальнолюдські ідеї того часу – уособлення чеснот, матеріального та духовного, чотирьох частин світу, зображали чотири пори року, чотири пори людського життя, чотири стихії тощо [1]. Цікаве трактування даних зображень подає О. Пламєницька, вважаючи, що в них зашифровано давні езотерично-філософські символи духовної еволюції людини – основного сенсу християнства. В них дослідниця вбачає алегорію розвитку від людини інстинкту, через людину подвійної природи, до людини, що піднялася над інстинктом і відкрила в собі душу. Сюжет четвертого втраченого плафону мав зображати кінцеву стадію духовної еволюції [15, с. 515]. Але, безперечно, складні, різноманітні за своїми сюжетами розписи, спонукають до подальшого пошуку нових трактувань їх зображення.

В даних розписах простежується робота одного автора, який залишився для нас невідомим, як ще і не розкритими до кінця залишаються його художньо-філософські задуми. В другій половині XVIII ст., десятки грандіозних розписів львівської барокової школи малярства було створено С. Строїнським та його учнями. На Волині та Поділлі над монументальними розписами працював Й. Прехтль, у тому числі ним було розписано інтер'єр костелу Тринітаріїв в Кам'янці на Поділлі. [6, с. 23; 3, с. 125-139]. Не виключає авторства розпису інтер'єрів комендатури Й. Прехтлем або його учнями дослідниця О.Пламеницька [15, с. 515].

На сьогоднішній декоративний плафонний живопис з палацу Рациборовського зберігається у фондах НІАЗ “Кам'янець”, він є складовою державної частини Музейного фонду України та потребує проведення повторних реставраційних робіт.

Отже, декоративний палацовий живопис XVI- початку XIX ст. в Україні зберігся до нашого часу в нечисленній кількості, в більшості фрагментарно, та об'єднується з пам'ятками архітектури в єдину композицію. У своїй складній та багатій художній культурі монументальне мистецтво України віддзеркалює впливи Західної Європи. В пам'яткоохоронній сфері об'єкти мистецької спадщини потребують подальшого детального обліку та збереження. Не всім об'єктам монументального живопису приділено належної фахової уваги, залишається проблематика в їх науковій атрибуції. Пам'ятки мистецької спадщини є невід'ємною частиною історико-культурного надбання України та потребують не тільки їх вивчення, а і захисту з боку держави, який передбачає їх збереження та реставрацію.

Джерела та література

1. Алегорія в мистецтві бароко [Електронний ресурс]. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення 04.05. 2020 р.)
2. Бабійчук І.А. розписи з інтер'єру пам'ятки архітектури XVII-XIX ст.ст. житлового будинку по вул. Вірменській, 2а. *Магістрат Руський: видання НІАЗ «Кам'янець»*. 2013. №4. С.4.
3. Жолтовський П.М.. Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1988. 162 с.
4. Історія Українського Мистецтва, В Шести Томах. (М. П. Бажан-головний Редактор.): Т. 3 Мистецтво другої половини XVII – XVIII століття / Ред. 3-го тому: П. Г. Юрченко (відпов. ред), П. М. Попов, П. М. Жолтовський. Київ, 1968. 439 с.
5. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник / [наук. Ред. О. Пламеницька, ред. О.Волков]. Львів – Кам'янець-Подільський: Центр Європи, 2003. 320 с.
6. Ковпаненко Н.Г. Проблематика висвітлення мистецької спадщини у «Зводі пам'яток історії та культури України». К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 120 с.: <https://issuu.com/watra/docs/problemyvysvitlenia> (дата звернення 20.04. 2020 р.)
7. Маромпольський А.Й. Відкриття настінних розписів у Кам'янці-Подільському. *Тези доповідей науково-практичної конференції «Реставрація, консервація, атрибуція пам'яток мистецтва на «Україні»*. Кам'янець-Подільський, 1989 р.С.32-38.
8. Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець» (шифр 39/1). Жилой дом по улице Свердлова, 2а в г. Каменце-Подольском. Проект ремонтно-реставрационных работ. Комплексные научные изыскания. Историческая записка. Т.2. кн.5.УСНРПИ «Укрпроектреставрация». Киев, 1985 г. 38 с.
9. Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець» (шифр 39/23). Жилой дом по улице Свердлова, 2а в г. Каменце-Подольском. Предварительные работы. Т.1.УСНРПИ «Укрпроектреставрация». Киев, 1985 г. 25 с.
10. Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець» (шифр 39/2). Отчет по реставрации и переносу на новое основание фрагментов живописи потолка в памятнике архитектуры «Жилой дом» XVII-XVIII в.в. по ул. Свердлова, 2 в г. Каменец-Подольском. КМХСНРПУ. Киев, 1990 г.27 с.
11. Науково-технічний архів НІАЗ «Кам'янець» (шифр 36, Інв. 3543). Технічний паспорт на домоволодіння по вул. Свердлова, 2а в м. Кам'янці-Подільському. Кам'янець-Подільське бюро технічної інвентаризації, 1979 р.
12. Новікова Г. Загадкові малюнки. *Прапор Жовтня*, 7 січня 1988 р.
13. Новікова Г. Задля краси міста. *Прапор Жовтня*, 18 травня 1988 р.
14. Осетрова Г.О. Палади Кам'янця-Подільського у світлі історичних матеріалів. *Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.* Кам'янець-Подільський, 2004.С.253-263.
15. Пламеницька О.А. Фортеця Кам'янець. *Castrum Camenecensis*. (пізньоантичний-ранньомодерний час). Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В, 2012. 672 с.
16. Сліпченко Н. Інвентаризація мистецьких творів у пам'ятках архітектури. *Пам'ятки України: історія та культура*. 2001. № 4. С. 132-135.

Тетяна Герасимчук, Лілія Свінцицька

**ДІТИЩЕ ІНСТИТУТУ ЗВАРЮВАННЯ Є.О.ПАТОНА – МІСТ
«ЛАНЬ, ЩО БІЖИТЬ» В КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ
(до 150-річчя з Дня народження видатного вченого, фундатора
і першого керівника Інституту електрозварювання Євгена Патона)**

У статті розкрито вагомий внесок Євгена Патона в розвиток промисловості в галузі електрозварювання та подано історію і опис одного з проєктів Інституту електрозварювання – мосту «Лань, що біжить» в місті Кам'янці-Подільському.

Ключові слова: Євген Оскарович Патон, Кам'янець-Подільський, інститут електрозварювання, міст, мостобудування, р. Смотрич.

Євген Оскарович Патон

Серед плеяди українських митців і геніїв виокремлюється постать геніального українського вченого у галузі зварювальних процесів і мостобудування, Академіка АН УРСР (1929), віце-президента АН УРСР (1945–1952), Заслуженого діяча науки УРСР (1940), фундатора і першого керівника Інституту електрозварювання АН України, автора понад 190 наукових праць Євгена Патона.

5 березня 2020 р. виповнилось 150 р. з дня народження Євгена Оскаровича Патона. Народився майбутній вчений, інженер, педагог 1870 р. у родині російського консула в м. Ніцца (Франція), у минулому військового інженера, Оскара Петровича Патона.

Є. О. Патон уперше в світі розробив комплексну програму розвитку зварювання, відповідно до якої розробив структуру організації, куди увійшли науково-дослідні експериментально-виробничі підрозділи, конструкторське бюро, майстерні. Під керівництвом Євгена Оскаровича вперше у світі було розроблено спосіб електрошлакового зварювання й закладено основи спеціальної електрометалургії високоякісних металів. Внесок Є. О. Патона в науково-технічний прогрес, у підготовку інженерних кадрів, створення наукової школи відзначений орденами Російської імперії й орденами СРСР, у тому числі орденами Станіслава, Анни, двома орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом Вітчизняної війни першого ступеня та орденом Червоної Зірки. Ім'ям Є. О. Патона названий Інститут електрозварювання Національної академії наук України, автодорожній міст через р. Дніпро в м. Києві, Дніпропетровський технікум зварювання й електроніки, Тбіліський завод електрозварювального устаткування, океанський лайнер Чорноморського пароплавства. У м. Києві відкрито пам'ятник Є.О. Патону й меморіальні дошки. Призначено премії імені Є.О. Патона Національної академії наук України та Міжнародного інституту зварювання (IIW). Близько 35 років наукової, інженерної і педагогічної діяльності Євгеній Оскарович присвятив мостобудуванню, створив 35 проєктів мостів, опублікував понад 160 наукових праць. Ряд його учнів стали відомими вченими і інженерами, керівниками промисловості. Є.О. Патон по праву вважається засновником школи мостобудування в Україні. [17]

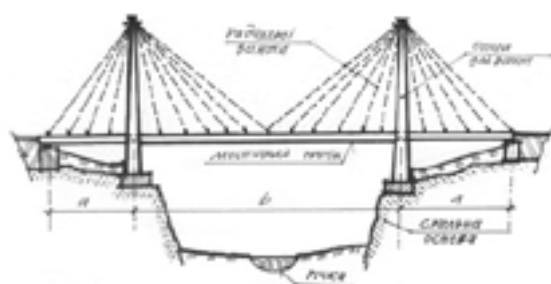
Одним з унікальних проєктів мосту, розробленого фахівцями Інституту Патона в 1966 р. був міст через р. Смотрич. Річка хоч і невелика, але протікає в досить глибокому і широкому каньйоні. Для з'єднання двох сторін каньйону на території міста Кам'янця-Подільського ще в сиву давнину були зведені

Замковий міст (XIV-XV ст.), Новопланівський міст (XIX ст.) і в XX ст. постала необхідність змонтувати ще один міст, який би розвантажив автотранспортний потік через Старе місто і територію Заповідника.

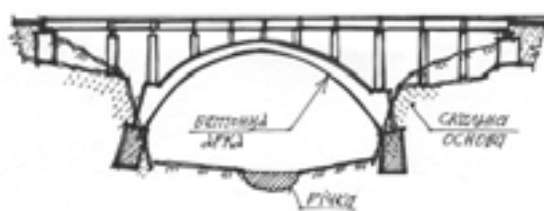
Питання будівництва мосту постало ще в 1960 році. Історія від проекту до зведення розпочалася на технічній раді обласного відділу будівництва і архітектури Хмельницького облвиконкому (9 червня 1965р.). Інститутом «Укргіпродортранс» було розглянуто та співставлено два напрямки траси мостового переходу через р. Смотрич: північний – вище існуючих мостів по вул. Суворова (історичні назви: Старопоштова, Георгіївська) і південний по вул. Загородній (нині проспект Грушевського). В результаті затверджено південний шлях та розглянуто «архітектурно-планувальну частину проектного завдання мостового переходу розробленого проектним інститутом «Укрпроектстальконструкція»» [1,с.33].

Проектний міст планувалось розташувати в границях міста на продовженні вул. Загородньої, що дало б змогу вирішити питання не тільки відведення транзитного і вантажного руху за межі центру міста, але й в перспективі зв'язку існуючого міста з крупним південним житловим районом, що планували збудувати на правому березі р. Смотрич. При цьому довжина мосту становила б 357,8м, а підходів – 292,2 м. [1,с.34]

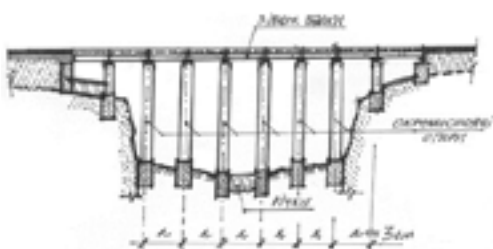
У проектному завданні було розглянуто 4 варіанти мостового переходу і проектним інститутом рекомендовано 1-й варіант, що характеризувався економічністю і забезпечував індустріальність будівництва та був розроблений детальніше за інші. [1,с.34] Полягав цей варіант у застосуванні залізобетонної з радіальними вантами споруди із прольотами 70м x150м x 70м, загальна довжина 357,8м. Конструкція 2-го варіанту складалась із залізобетонної монолітної аркової споруди, прольотом 140м, зверху збірна надарочна споруда із типових попередньо напружених блоків. Але після розгляду всіх варіантів експертизою Міністерства комунального господарства УРСР проекти були відправлені на доопрацювання. У висновку від 10 серпня 1965р. згідно з проектним завданням мостового переходу через р. Смотрич в м. Кам'янці-Подільському йдеться, що повторно представлено кошторис по 1-му (вантовому) та 2-му (арковому) варіанту і рекомендовано до затвердження другий варіант мосту, оскільки він є найекономічнішим по капітальним затратам. 3 варіант з балочною системою виключили надалі з розгляду, оскільки будівництво опор вище 60м та прольотів 30м було не доцільним в сейсмічних районах. 4 варіантом був сталевий висячий міст розрахунки якого потребували коректування [1,с.49-57].

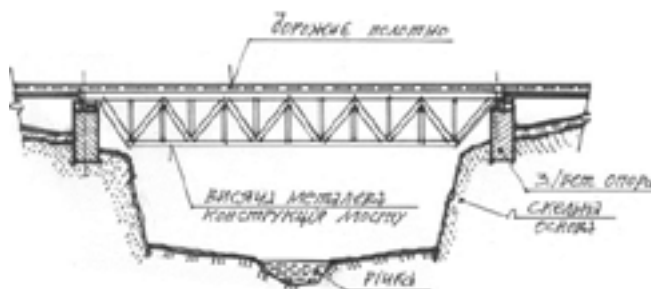
1 варіант

2 варіант

3 варіант

4 варіант

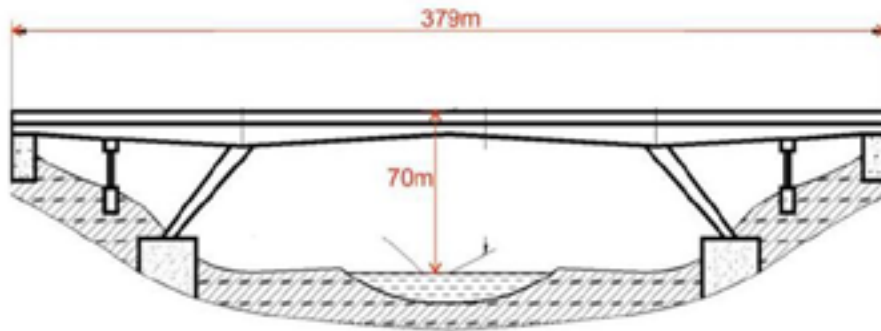
Іл. 1. Схеми проектних рішень мосту через р. Смотрич. Рис. О. Свінцицького.

Оскільки міст є однією з найскладніших інженерних споруд, то й підхід до його будівництва вимагав досконалого опрацювання ще на стадії проекту. 1 січня 1966 року головний архітектор міста Кам'янця-Подільського Ізяслав Медведовський сповістив кам'янчанам, що «позитивно рухається питання про будівництво мосту через Смотрич». [10,с.3] Згодом на сесії міської ради було зазначено про початок будівництва мосту біля с. Кубачівки. [5,с.2]

За проектом, розробленим спільно вченими київського інституту електрозварювання ім. Є.О. Патона, фахівцями мостозагону №2 у 1966 році розпочалось будівництво нового мосту в Кам'янці-Подільському. І на цей раз був затверджений наступний варіант, який і було втілено. У книзі М. Красуцького та В. Прокопчука «Михайло Савенко: час і доля», де йдеться про долю одного з будівничих мосту зазначено й про новинки, які вперше були використані у вітчизняному мостобудуванні. У трьохпролітній рамній системі було застосовано «ортотропні плити зі спеціальних низьколегованих сталей, що дозволило обійтися без залізобетону при настиланні головної частини мосту безпосередньо над річкою». Також «на мості вперше в нашій країні застосовано навісне монтажне зварювання стиків головних балок, зварювання сталі різних марок». Це значно здешевило процес будівництва [7,с.115].

Для будівництва споруди вперше в світі було застосовано бісталеві конструкції (поєднання двох металів для кращої термостійкості), які дозволили зробити міцний міст без жодного підпорного «бика» [6].

Основні характеристики мосту: відстань між опорами — 174 м, протяжність моста — 380м, проїжджа частина — 14 м, тротуари — 2,5 м. [18].

Іл.2.Схема остаточного рішення конструкції мосту

19 листопада 1968 року сесія Кам'янець-Подільської міської Ради затвердила заходи міськвиконкому з підготовки до сторіччя з дня народження Леніна, в яких, зокрема, було передбачено до ювілею (тобто, до 22 квітня 1970 року) завершити будівництво мосту [8,с.2].

Іл.3-4. Початок будівництва мосту

Але відрепортувати партійцям про трудовий здобуток до ювілею не вдалося. Спорудження моста затягнулося, на що були об'єктивні причини, адже завдання перед будівельниками було принципово новим та незвичайним. І от нарешті, уранці 21 серпня 1973 року, монтажники мостозагону №2 поклали останній блок, який з'єднав береги сивого Смотричу. У вересні-жовтні закінчили решту робіт, і на початку листопада 1973 року відбулось урочисте відкриття диво-моста [13,с.1].

Збудував міст Київський трест «Мостобуд № 1» (керівник Ісак Юлісович Баренбойм). Рух урочисто відкрито 2 листопада 1973 року [11,с.3]. Первісно новітній міст не мав назви. Згодом, виходячи

з оригінальної конструктивної особливості споруди, її стали називати мостом «Бегущая лань» (російською), або «Лань, що біжить» («Стрімка лань») (українською) [6].

Іл.5. Сучасний вигляд мосту

Через міст 8 липня 1980 року пройшла естафета Олімпійського вогню.

Уже починаючи з кінця XX ст. міст Стрімка лань став невід'ємною складовою туристичної галузі міста. Так, 20 вересня 1996 року на мосту розпочало роботу єдине в Україні шоу «Вільний політ» (пробний стрибок відбувся 14 вересня): охочі, заплативши гроші, можуть стрибнути зі значної висоти у каньйон Смотрича з допомогою обладнання асоціації «BUNGEE JUMPING» (США). Перший пробний стрибок здійснив організатор атракціону Петро Олеандра. У вересні 1996 р., зокрема, здійснила стрибок і описала враження від нього журналістка міської газети «Подільнин» Наталя Ковальчук. Подивитися на вільний політ з моста чи й самому здійснити його виявило бажання чимало відомих в Україні людей – гостей нашого міста. Так, 18 травня 2002 р. стрибнув з мосту член клубу «Золотий гусак» Анатолій Д'яченко, а його одноклубники Ілля Ноябрьов і Валерій Чигляєв уважно стежили за діями колеги [3,с.2].

Цікавим туристичним атракціоном став політ під мостом на повітряній кулі. 29 червня 1999 р. кулі вперше здійснили політ під мостом [4,с.1] 6 листопада 2004 року здійснено рекордний проліт трьох куль під мостом. [14, с.1].

14 лютого 2001 року сесія міськради ухвалила передати міст з комунальної до державної власності. 8 жовтня 2004 року уряд видав розпорядження про таку передачу (у власність Укравтодору) [12,с.2].

3 листопада 2005 року відбулися випробування мосту «Стрімка лань» фахівцями Науково-дослідного інституту імені Шульгіна (Київ). 8 КаМАЗів, навантажених по 25 тонн, тричі по чергову заїжджали на міст, випробовуючи його на міцність і ступінь зношеності. Ця процедура проводилася з метою передачі моста з комунальної власності міста до державної [16,с.2].

Унаслідок опитування, яке тривало від 7 грудня 2007 року до 14 січня 2008 року, міст «Стрімка лань» визнано одним із семи чудес Кам'янця-Подільського (сьоме місце) [2,с.2].

Як зазначає «Книга рекордів України» Григорія Маценка, кам'янецький міст «Стрімка лань» є найвищим в Україні. Правда, різні джерела наводять різну висоту моста. Так, Григорій Маценко у двох виданнях своєї книги рекордів (1992 р. і 2002 р.) вказує на 70 м, [9, с.82] Станіслава Папєвська в туристичному путівнику «Кам'янець-Подільський» (2003 р.) пише про 60 м. [15,с.242]. А ось у рекламі шоу «Bungee jumping» (1996 р.) зазначено висоту 54 м [3,с.2].

Отож міст «Лань, що біжить» або ж «Стрімка лань» є вагомим туристичним ланкою нашого міста і відіграє важливу транспортну роль в країні, адже через міст проліг магістральний автомобільний шлях М20, який, зокрема, з'єднує Хмельницький і Чернівці.

Джерела та література

1. Держархів Хмельницької області. Ф.Р-3504. Оп.2. Спр.73.
2. Будзей Олег. Замок здолав каньйон. *Подільнин*. 2008. 18 січня. С. 2.
3. Будзей Олег. *Подільнин*. 2004. 26 листопада. С.2
4. Гайдамашко В. На повітряній кулі... під «Лань, що біжить»: Рекорди. *Кам'янець-Подільський вісник*. 1999. 2 липня. С. 1.
5. Донської М. З витяжних справ для всіх вистачить: На шостій сесії міської Ради депутатів трудящих. *Прапор Жовтня*. 1966. 4 лютого. С. 2
6. Єсюнін С. Будівництво мосту стрімка лань в Кам'янці-Подільському.

7. Красуцький М. І., В.С. Прокопчук. Михайло Савенко: час і доля: документальна повість. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2014. 168 с.
8. Ленінському ювілею — гідну зустріч: На сесії міської Ради депутатів трудящих. *Прапор Жовтня*. 1968. 22 листопада. С. 2.
9. Маценко Г. О. Найвищий міст. *Книга рекордів України: Людина і суспільство. У світі науки і техніки*. Тернопіль, 2002. С. 82.
10. Медведовський І. Міська новизна. *Прапор Жовтня*. 1966. 1 січня. С. 3.
11. Мельник В. І поріднилися береги: Репортаж. *Прапор Жовтня*. 1973. 2 листопада. С. 3.
12. Міст — у державній власності: Влада. *Кам'янець-Подільський вісник*. 2004. 15 жовтня. С. 2.
13. Трудова перемога мостобудівників. *Прапор Жовтня*. 1973. 22 серпня. С. 1.
14. Троє під одним мостом. *Подільянин*. 2004. 12 листопада. С. 1.
15. Туристичний путівник. Кам'янець-Подільський. Львів, 2007. С.242
16. Фотофакт. *Подільянин*. 2005. 4 листопада. С. 2
17. <http://paton.kiev.ua/institut/istoriya/pro-zasnovnika/>
18. <https://ua.discover.net.ua/locations/most-bystraya-lan>

УДК 94(437-25)«1920/1935»

Олександр Кравчук

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАЗЬКОГО ГРАДУ У 1920-1930-х рр.

У статті розкрито реконструкцію Празького Граду – резиденції президента Чехословацької республіки. Висвітлено роль президента Т. Г. Масарика в організації реконструкції та визначення її спрямованості на перетворення Граду з монархічного символу на резиденцію голови демократичної республіки. Показано головні результати діяльності головного архітектора Граду Й. Плечніка.

Ключові слова: Чехословацька республіка, Прага, Град, Т. Г. Масарик, Й. Плечнік.

Період Першої Чехословацької республіки є особливим в історії такого палацового комплексу у Празі як Град. Саме тоді, за президентства Т. Г. Масарика вперше після декількох століть, Празький замок знову став резиденцією голови держави, був реконструйований і набув сучасного вигляду.

Мета автора – розкрити головні аспекти реконструкції Празького Граду у Першій Чехословацькій республіці.

Празький Град було визначено резиденцією голови держави законом від 20 грудня 1918 р. Але на той час Град не становив єдиного архітектурного ансамблю, мав непривабливий вигляд і не відповідав нормам комфорту того часу [2, р. 314-364.]. Президент Т. Г. Масарик не погоджувався з таким станом речей. Він вирішив здійснити реконструкцію резиденції головної особи країни, прагнув перетворити її на «пам'ятник нашої історії, картину нашої старо-нової держави, символ не лише минулого, але й майбутнього. In concreto (Конкретно – авт.): [град] монархічний замінити на град демократичний» [12, с. 167].

Зберегти помітні елементи Граду і на основі єдиної концепції надати його архітектурі гармонійного і функціонального вигляду було складним завданням [8, с. 267]. Для здійснення цих робіт, за словами К. Гута, археолога, який займався розкопками Граду, потрібен був «архітектор, який зумів би в сьогоденні продовжити низку художників минулих століть, не користуючись при цьому їх свободою в самостійній творчості, оскільки сучасні поняття про охорону пам'ятників старовини ревно опирались зонайменшому порушенню організму» замку [6, с. 5].

У 1920 р. для реконструкції Граду президент запросив словенського архітектора Й. Плечніка, який з поваги до Т. Г. Масарика, вбачаючи у ньому лідера слов'ян, прийняв цю пропозицію [7, с. 50].

Політичний аспект реконструкції Граду викладено у грамоті-дорученні президента Й. Плечніку від 20 квітня 1925 р.: «Сенс цих вимог – зробити з Граду резиденцію демократичного президента. Всі оздоблювальні роботи Граду, зовнішні та внутрішні, повинні бути простими, але мистецьки шляхетними, символізувати ідею палацу незалежності та демократії. У тому самому дусі повинні бути впорядковані найближчі місцевості Граду...» [8, с. 268].

Відновлювальні роботи в Празькому Граді здійснювалися у 1920-1935 рр., для чого виділялося 6 млн. крон [5, с. 26]. Прикметно, що сам архітектор працював без гонорару. Й. Плечнік зустрічався з президентом декілька разів на рік, узгоджував загальні плани реконструкції Граду і його околиць, а також найважливіші деталі. Проекти реконструкції Й. Плечнік готував у Любляні, а в Прагу приїздив влітку і особисто слідкував за перебігом робіт у Граді [8, с. 268].

Перебудова Граду стосувалася зовнішньої архітектури, садів та двору, який був вимощений бруківкою, внутрішнього впорядкування, встановлення тогочасних систем центрального опалення, асенізації. Також у 1921-1924 рр. здійснювалася реконструкція окремих приміщень Нового королівського палацу у президентські апартаменти [8, с. 269].

Під час реконструкції у 1920-1929 рр. відбувалися археологічні розкопки. Зокрема, були виявлені язичницькі поховання, залишки фундаменту старої ротонди Св. Віта Х ст. [5, с. 26]. За розпорядженням Канцелярії президента республіки, у 1924 р. створено Комісію археологічних досліджень із представників влади та наукових установ – Л. Нідерле, А. Стоцького, К. Гута, П. Шамала, під керівництвом якої ґрунтовно досліджено територію Граду [10, с. 449; 6, с. 6]. У цих розкопках брали участь українські емігранти, котрі набули фах археологів – Я. Пастернак та І. Борковський.

У 1922 р. засобами архітектури Й. Плечнік зменшив важливість Матіашевих воріт, як одного з символів Габсбурзької монархії. Тепер тут знаходився офіційний вхід. Перед Матіашевими воротами встановили два високі флагштоки з державними прапорами, вказуючи на міць національних символів Чехословаччини [3, с. 47].

Під час реконструкції, наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр., було збудовано навіс над розкопами базилики Св. Віта і каплиці Св. Моріца, оздоблено старий королівський палац з Владиславським залом, фонтан Св. Юрія і сходи до Валів. Також були впорядковані сади – «Райський», «На валах», «На бастіоні», де були споруджені альтанки та розбиті тераси між трав'яних «килимів» [8, с. 270].

Й. Плечнік прагнув перетворити замок у більш публічний, що можна трактувати як прояв демократичних настроїв. Для цього архітектор відкрив північний бік саду «На бастіоні», сходи якого ведуть до Оленячого рову, а з рампи – до Порохового мосту [3, с. 45].

Двори і сади Граду Й. Плечнік уявляв як античний форум для народних зібрань. На зв'язок з античними взірцями вказують різноманітні мистецькі засоби (монументальна бруківка різнобарвного каменю, величні сходи в екстер'єрі і інтер'єрі, обеліски, колони з чорного мармуру з іонічними волютами, кам'яні стовпи, балюстради і навіси) [8, с. 270].

Також були реконструйовані північний фасад Іспанського залу (1923-1925 рр.); колонна зала Бельв'ю (1924-1925 рр.). Крім того, Й. Плечнік спроектував упорядкування околиць Граду (1921, 1935 рр.). Серед зведених споруд був розплідник у верхній частині Оленячого рову. У ньому утримувалися ведмеді, подаровані Т. Г. Масарику легіонерами, які воювали в Росії [11, с. 165].

На середину 30-х рр. Й. Плечнік вважав виконані роботи завершеними. Архітектору вдалось одночасно надати замку зовнішньої єдності та підкреслити неоднорідність стилю, чим він витончено вказував на різноманітність регіонів нової держави [4, с. 91]. Неокласичні елементи повинні були символізувати грецько-римські джерела демократії. Мета, поставлена Т. Г. Масариком, була досягнута. Град набув строгого вигляду, без будь-якої помпезності, який межував з аскетизмом, який поділяли Т. Г. Масарик і Й. Плечнік [8, с. 271].

Зауважимо, що одночасно розпочалося відновлення галереї Празького замку. Президент хотів символічно нагадати гостям Граду традиційно високий рівень чеської культури. За його ініціативою Канцелярія президента республіки почала купувати мистецькі твори, насамперед – чеського бароко і митців ХІХ-ХХ ст., яких до цього у Граді було небагато. У 1930 р. на придбання полотен для головної резиденції президента було виділено кошти із 20 мільйонного «фонду Масарика» [1].

Під час реконструкції завершилося будівництво чудового пам'ятника готичної архітектури в Граді – собору Св. Віта, закладеного ще в 1344 р. У ХІV-ХV ст. була збудована східна частина собору. У ХІХ ст. національні діячі розглядали завершення будівництва собору як символ відродження чеської нації. У 1859 р. було створено «Товариство по завершенню будівництва собору Св. Віта», яке у 1899-1933 рр. очолював архітектор К. Гілберт [4, с. 83; 8, с. 271]. Вітражі в соборі Св. Віта створювали відомі чеські художники епохи модерну – Ф. Кісела, А. Муха, К. Сволінський, М. Швабінський. Колони були декоровані фресками гербів земель Чехословацької республіки: Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччини та Підкарпатської Русі. Відкриття храму відбулося 28 вересня 1929 р., у день тисячоріччя пам'яті небесного захисника чеських земель Св. Вацлава, що відзначалося на державному рівні [9, с. 95-96; 8, с. 271].

Празький Град (сучасне фото)

Таким чином, у 1920-х-1930-х рр. відбулася реконструкція Празького Граду. Він був перетворений з монархічного символу на резиденцію голови демократичної республіки та історичну пам'ятку, відкриту для громадськості, що є прикладом утвердження політичної мети засобами культури.

Джерела та література

1. Alice Masarykova [Електронний ресурс]. URL: <http://www.kulturanahrade.cz/cs/vystavy/program/program/alice-masarykova-18791966-a-podpora-umeni-595.shtml>; Historie Obrazárny Pražského hradu [Електронний ресурс]. URL: www.hrad.cz/cs/prazsky-hrad/obrazarna-prazskeho-hradu.shtml
2. Demetz, P. Prague in Black and Gold: Scenes from the Life of a European City. New York: Hill and Wang, 1997. 411 p.
3. Jože Plečnik: his architecture in Prague for freedom and a new democracy by Tamim El Haje, B.Arch. A thesis in architecture. Submitted to the Graduate Faculty of Texas Tech University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of master of architecture. 2000. 137 s.
4. Бертон Р. Прага: история города. Москва: Эксмо; Спб.: Мидгард, 2008. 384 с.
5. Георгиевская Е. Б. Прага. Москва: Искусство, 1967. 192 с.
6. Гут К. Пражский кремль. Прага: Орбис, 1945. 19 с.
7. Кармоди О., Костылева Е., Ширяев А. Прага. Путеводитель «Афиши». Москва, 2002.
8. Кравчук О. М. Празький Град за президентства Т. Г. Масарика. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Історія. Вип. 24. 36. наук. пр. Вінниця, 2016. С. 265-273.
9. Маца И. Архитектура Чехословакии. Исторический очерк. Москва: Гос. изд-во лит. по строительству, архитектуре и строительным материалам, 1959. 304 с.
10. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. Вип. 12. С. 448-453.
11. Сергиенко Ю. В. Прага. Москва; Вече, 2006. 224 с.
12. Чапек К. Бесіди з Томашем Масариком. Львів: Астролябія, 2010. 464 с.

Олександр Кравчук, Сергій Калитко, Надія Марценюк

УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ЖЕРТВ ТРАГЕДІЙ ХХ СТ. ГОЛОДОМОРУ ТА ГОЛОКОСТУ НА ТЕРЕНАХ БЕРШАДЩИНИ

У статті висвітлено відновлення в роки незалежності України історичної пам'яті про жертв Голодомору і Голокосту на теренах Бершадського району Вінницької області. Описано пам'ятні знаки жертвам Голодомору і Голокосту.

Ключові слова: Голодомор, Голокост, Бершадщина, жертви, пам'ятний знак.

Незалежність України дозволила звільнити історичну пам'ять народу від деформацій радянським тоталітарним режимом. До подій ХХ ст. в Україні, що їх намагалися заперечувати або ж всiяко замовчувати у радянські часи, належать Голодомор початку 1930-х рр. та Голокост у роки Другої світової війни.

Мета статті – висвітлити вшанування на теренах Бершадщини наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. пам'яті жертв Голодомору і Голокосту.

Лише у грудні 1987 р. офіційні представники влади в Україні визнали історичний факт Голодомору, силкуючись звільнити комуністичну партію від відповідальності за цю трагедію [8, с. 6].

Не уникло жахiть Голодомору й населення пiвденних районiв Вiнницької облaстi – Бершадського i Джулинського. Нинi їхня територiя входить до Бершадського району.

Насильницька колективiзацiя спричинила опiр селяни Бершадщини. У 1930 р. спротив набув такого розмаху, що для його придушення залучалися вiйська радянської служби державної безпеки – ДПУ, дiї яких координував її керiвник в УСРР В. Балицький [11, с. 306; 2, с. 214, 218].

Згодом головною зброєю влади у протиборствi з селянством стало всеохоплююче вилучення збiжжя й iнших харчових продуктiв, що й спричинило Голодомор.

Бiльшовицьке керiвництво керувалося настановою В. Ленiна, який писав у березнi 1922 р.: «Величезна помилка думати, що НЕП поклав кiнець терору. Ми ще повернемося до терору i терору економiчного» [12, с. 412]. Його прояви на Бершадщинi визнавали працівники компартійних структур. Так, завiдувач вiддiлом Вiнницького обкому КП(б)У доповiдав очiльнику обкому 25 травня 1933 р. про смертнiсть в селах району. Лише за офіційними вiдомостями Бершадського районного вiддiлу запису актiв громадського стану у селi Баланiвка померло у сiчнi – 17, квітнi – 75 людей; у селах Романiвка та Сумiвка вiдповiдно – 1 та 27, 4 i 18 осiб. Щодо iнших сiл, то чиновник зазначає, «и т. д.». Він на власнi очi бачив, як жiнки збирали у ставку черепашки (скойки, мушлi) для їжi, вiдзначав, що їдять трупи коней, облитих гасом, брагу – вiдходи виробництва спирту з рiзким запахом, схожим на запах фекалiй. У районi були випадки канiбалiзму [8, с. 432].

Точної цифри загиблих вiд Голодомору не встановлено. У «Нацiональнiй книзi пам'ятi жертв Голодомору 1932–1933 рокiв в Україні. Вiнницька облaсть» опублiковано неповний список жертв цього лиха на Бершадщинi з 2 414 осiб [13, с. 87-123]. Дослiдник проблеми, кандидат iсторичних наук В. Петренко вказує, що у травнi 1932 – травнi 1934 рр. населення тогочасних Бершадського i Джулинського районiв скоротилося на 33 098 осiб [14, с. 290].

Передумови для об'єктивного вивчення цiєї трагедiї i вшанування її жертв сформувалися зi здобуттям Незалежностi України. У той же час розпочалося увiчнення пам'ятi невинних людей, якi загинули в роки штучного Голодомору. Пам'ятний знак жертвам Голодомору у м. Бершадь вперше встановлено 11 вересня 1993 р. (в подальшому його перенесено у с. Баланiвка) [9]. Вiдкриття нового пам'ятного знаку бiля входу до мiського парку (вул. Ю. Коваленка) вiдбулося з нагоди 75-х роковин трагедiї – 22 листопада 2008 р. Монумент являє собою стилiзацiю двох постатей, що схиленi одна до одної, простiр мiж якими утворює окреслення хреста, як символу скорботи i вiчної печалi. Нижче, посерединi пам'ятника, вмонтовано квадратну плиту з датою «1932–1933 рр.». На постаментi напис: «Жертвам Голодомору». Пам'ятний знак виготовлено мiсцевими майстрами з червоного гранiту. Висота – 2,5 м. Встановлений на чорному гранiтному стилобатi розмiром 4,2×2,95 м, фасадна сторона якого завершується пiвколом у виглядi двох сходинок, що утворюють мiсце для покладання квітiв i вiнкiв. З чолової сторони обабiч плити встановлено гранiтнi вази. Бiля пам'ятного знаку висаджено кущi калини [2, с. 214, 218, 243; 4; 8, с. 190, 254, 264, 307, 311, 322, 410; 11; 16].

Пам'ять про жертви більшовицького економічного терору також увiнчана в селах району. Пам'ятні знаки встановлено, зокрема, у Баланiвцi (2008 р.), Бирлiвцi (1995 р.), Голдашiвцi (2008 р.), Лiсничому (2008 р.), П'яткiвцi (2007 р.), Тернiвцi (2007 р.), Сумiвцi (2017 р.), Флориному (2010 р.). Найбiльш поширеною формою увiчнення пам'ятi невинно убiєнних голодом стали хрести, часто у мiсцях масових поховань померлих. Вони встановленi у бiльшостi сiл Бершадщини.

Иншою подiєю, пам'ять про яку радянська влада не могла повнiстю замовчати, але всiяко применшувала, був Голокост – винищення євреiв нацистами та їх сателiтами пiд час Другої свiтової вiйни. Як правило, написи на небагатьох пам'ятках говорили не про євреiв, а радянських громадян – жертв фашистської окупацiї. Один, з таких небагатьох пам'ятних знакiв, знаходиться в с. Кошаринцi.

У роки Другої свiтової вiйни Бершадь i частина району, розташована на правому березi Пiвденного Бугу, потрапили в зону окупацiї Румунiї – у так звану Транснiстрию (Заднiстриянина), iнша частина – у зону окупацiї Нiмеччини. З листопада 1941 р. румунські окупанти запровадили особливий режим для євреiв. Їх зобов'язували мешкати у визначених поселеннях (гетто). Встановлювалася трудова повиннiсть, карткова система розподiлу продовольства. У Бершадi було утворено гетто для 25 тис. осiб з мiсцевих євреiв i депортованих iз Бессарабiї, Буковини, Одещини та сучасної Івано-Франкiвщини. У 1942 р. гетто оточили ровом та колючим дротом. Вихiд за його межi карався розстрiлом. У гетто дiяли пiдпiльнi осередки руху Опору. Тут перебував Я. Фрiдман, згодом один iз видатних поетiв Ізраiлю. Вiдсутнiсть житлових умов, медичного обслуговування, хвороби, зокрема, епiдемія тифу, голод спричинили масову смертнiсть євреiв. За вiдомостями Надзвичайної Державної комiсiї по розслiдуванню злочинiв окупантiв, у гетто загинуло 13 871 особа. На день визволення Бершадi (14 березня 1944 р.), живими залишилося 11 129 євреiв. В окремих селах району також були створенi гетто. Нiмцi у своїй зонi окупацiї вбивали всiх євреiв. Загалом, у районi, впродовж 1941-1944 рр., загинуло майже 26 тис. євреiв.

Пам'ятний знак жертвам Голокосту у м. Бершадь вiдкрито 17 травня 2007 р. Вiн розташований бiля входу до мiського парку (вул. Ю. Коваленка) неподалiк вiд пам'ятного знаку жертвам Голодомору. До пiднiжжя пам'ятного знаку закладено капсули iз землею з могил єврейських поховань часiв Голокосту у районi. Являє собою двi гранiтнi стели прямокутної форми, перед якими розташована гранiтна плита iз зiркою Давида. На стелах зображенi жертви Голокосту та написи на iвритi, англiйською та росiйською мовами. На першiй стелi: «Чтобы не забыл ты тех дел, которые видели глаза твои, и чтобы не ушли они из сердца твоего во все дни жизни твоей; и поведай о них сынам твоим и сынам сынов твоих. Дыварим 4 Ваэтханан». Напис на другiй стелi: «Этот монумент установлен Др. Изей Кацапом жертвам Холокоста – членам его семьи и 26 тысячам евреев – мужчинам, женщинам, детям, невинно погибшим от рук немецко-румынских фашистов в Бершадском районе с июля 1941 по март 1944 года». Розмiр стел 2,0×0,9×0,1 м. Розмiр постаментiв стел 1,0×0,5×0,5 м. Займає територiю 5,0×3,0 м. Обгороджений гранiтним бордюром (висота – 0,5 м). На внутрiшнiх стiнках викарбувано портрети членiв сiм'ї І. Кацапа, прiзвища родичiв, якi загинули. Також вказано назви населених пунктiв Бершадщини, звiдки привезено землю з поховань єврiв. Iнiцiатором спорудження пам'ятного знаку жертвам став мiсцевий iсторик-краєзнавець Г. Погончик, автором, меценатом І. Кацап – колишній в'язень гетто, громадянин США, виконавчий директор Американського науково-дослiдницького iнституту дослiдження Голокосту i росiйського єврейства. Виготовлений мiсцевими майстрами [1; 3; 5; 6; 7; 10, с. 163-164; 17, с. 28, 32, 52-54, 57, 447-455].

Пам'ятні знаки жертвам Голокосту також встановленi у селах: Баланiвка – три (2004 р., 2010 р., 2014 р.), два – у Тернiвка (1990 р., 2013 р.) та Флоринi (2001 р., 2010 р.), по одному – Велика Кириiвка (2015 р.), Вiйтiвка (2006 р.), Джулинка (2010 р.), Лiсничi (2013 р.), Манькiвка, Осiївка, Поташня (2006 р.), П'яткiвка (2010 р.), Романiвка (2001 р.), Сумiвка (2013 р.), Яланець (2005 р.).

Отже, лише в незалежній Україні було створено умови для реалiзацiї загальноприйнятої у цивiлiзованому свiтi цiнностi – вшанування пам'ятi жертв тоталiтарних режимiв ХХ ст.

Джерела та лiтература

1. Вайнер А. Пам'ятники жертвам вiйни. *Бершадський край*. 2010. № 79. 15 вересня. С. 2.
2. Васильев В., Виола Л. Колективiзацiя i селянський опiр на Українi (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вiнниця: Логос, 1997. 536 с.
3. Вербецький В. Пам'ятник жертвам Голокосту. *Бершадський край*. 2007. № 44. 19 травня. С. 1.
4. Вербецький В. Урок для нащадкiв. *Бершадський край*. 2008. № 95. 26 листопада. С. 1.
5. Винокурова Ф. Доля буковинських євреiв у гетто й таборах Транснiстрiї в перiод 1941-1944 рр.: Огляд документальних джерел Державного архiву Вiнницької областi. *Голокост i сучаснiсть*. Днiпропетровськ, 2010. № 2 (8). С. 9-17.

6. Виокурова Ф. Доля євреїв Транснїстрїї під час нїмецько-румунської окупації: Огляд архївних джерел. *Студії з архївної справи та документознавства*. Київ, 2003. Т. 9. С. 138-143.
7. Виокурова Ф. Національне життя єврейської спїльноти на окупованїй територїї Вїнницької областї, що входила до складу Транснїстрїї: Огляд архївних джерел. *Друга свїтова вїйна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції*. Київ. 23-24 червня 2005 р. Київ, 2005. С. 156-164.
8. Голод та Голодомор на Подїллі 1920-1940 рр. 36. документів та матеріалів. Вїнниця: ДП «Держ. картографїчна фабрика», 2007. 704 с.
9. До Днїв Скорботи і Пам'ятї жертв голодомору 1932-1933 рр. *Бершадський край*. 1993. № 71. 10 вересня. С. 1.
10. Коляструк О. А., Кравчук О. М., Ющенко Л. С. Матеріали до історико-культурної спадщини мїста Бершадї. Вїнниччина: минуле та сьогодення. *Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 6-7 вересня 2018 р.* Вїнниця, 2018. С. 154-169.
11. Кравчук О. М., Ющенко Л. С. Вшанування пам'ятї жертв Голодомору 1932-1933 рр. у Бершадському районї. Вїнниччина: минуле та сьогодення. *Краєзнавчі дослідження. Матеріали XVIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції 30 листопада 2017 р. До річниці вшанування жертв Голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій сталїнського тоталїтарного режиму*. Житомир, 2017. С. 305-316.
12. Ленїн В. І. Повне зібрання творів. Київ: Полїтвидав, 1974. Т. 44. 702 с.
13. Національна книга пам'ятї жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вїнницька област. Вїнниця: ДП «ДФК», 2008. 1105 с.
14. Петренко В. І. Бїльшовицька влада та українське селянство у 20-30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Подїлля). Вїнниця: ДП «Державна картографїчна фабрика», 2008. 320 с.
15. Погончик Г. Бершадщина: з минулого – у майбутнє. Вїнниця: Меркьюрі-Подїлля, 2013. 957 с.
16. Погончик Г. О. Голодомор 1932-1933 рр. на Бершадщинї (спогади очевидців). Вїнниця: Меркьюрі-Подїлля, 2013. 424 с.
17. Погончик Г., Кацап І. Кровоточащая рана. Холокост в Транснїстрии 1941-1944 гг.: Вїнниця-Нью-Йорк: Меркьюрі-Подїлля, 2014. 564 с.

УДК 659.4:351.853(477.43-21)

Альона Кузема

СОЦІАЛЬНИЙ МЕДІАМАРКЕТИНГ ЯК ІНСТРУМЕНТ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА АРХІТЕКТУРИ НІАЗ «КАМ'ЯНЕЦЬ»

Стаття присвячена дослідженню соціального медіа маркетингу як інструменту, який використовує пам'яткоохоронна установа для популяризації об'єктів культурної спадщини з метою розвитку історико-культурного туризму. На прикладі стратегії соціальної присутності Заповідника демонструються переваги використання популярних інтернет-мереж для задоволення потреб сучасної цільової аудиторії.

Ключові слова: соціальний медіа маркетинг (СММ), соціальні мережі, фоловери, таргетинг, пам'ятки культурної спадщини, стратегія присутності в соціальних мережах, цільова аудиторія, принципи взаємодії.

Показником зрілості суспільства є ставлення до своєї історико-культурної спадщини. Пам'ятки історії та культури впливають на розвиток особистості, збагачують її духовний ріст, викликають емоційні хвилювання, адже вони є унікальними свідками минулого. Для того, щоб пам'ятки історії та архітектури не були «мертвими», щоб вони «жили», потрібно їх вивчати, популяризувати, в тому числі, й задля розвитку туристичної сфери.

Територія Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» щороку приваблює сотні тисяч туристів. І це не дивно, оскільки за кількістю пам'яток історії та архітектури Кам'янець-Подільський займає лідуюче місце серед міст України після Києва та Львова. Здійснюючи свій основний вид діяльності по охороні пам'яток культурної спадщини, НІАЗ «Кам'янець» виконує також культурно-просвітницьку роботу в рамках якої забезпечує проведення екскурсій територією Заповідника та його експозиціями, популяризує свою діяльність через наукові, науково-популярні, періодичні видання, радіо, телебачення, поліграфію, та, звичайно, мережу Інтернет.

У нашій статті ми зробимо акцент саме на популяризацію пам'яток культурної спадщини, що знаходяться під охороною НІАЗ «Кам'янець», шляхом використання інструментів соціального медіа маркетингу (далі – СММ) задля розвитку туристичної галузі.

Ні для кого не секрет, що за останні десятиліття інтернет-ресурси стали основним джерелом отримання інформації для переважної більшості населення як України, так і світу в цілому. В туристичній галузі діджиталізація послуг розвивається особливо стрімко. Під час організації турів, при наданні сервісних послуг, туристичні фірми, приватний бізнес сфери туризму використовують засоби Інтернет маркетингу, застосовують онлайн-бронювання, безготівковий розрахунок тощо. Самі туристи, плануючи свої подорожі, теж у своїй переважній більшості, використовують Інтернет-ресурси. На запитання чим доїхати, де зупинитися, де поїсти, що побачити, послугами якого гiда скористатися відповіді шукають в мережі Інтернет. Досить часто стимулом відвідати те чи інше місце може стати яскраве, інтригуюче фото історичної пам'ятки чи краєвиду, відгуки про враження, які зустрілися на сторінках соціальних мереж.

Зауважимо, що важливим у наш час є подальший розвиток такого виду туристичної діяльності, як історичний туризм (історико-культурний туризм), що базується на використанні пам'яток історії та архітектури з виховною, а почасти, і розважальною метою. Тому інформація про пам'ятки історії та архітектури має бути відкритою, доступною, цікавою та знаходитися на тих інформаційних майданчиках, які користуються найбільшою популярністю.

На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій усе більшою популярністю користуються соціальні медіа. За даними Wordometers станом на травень 2020 року користувачів Інтернет у світі становить 4,5 мільярда осіб [1] (5 років тому – 2,5 млрд.). Більша частина користувачів – молодші 30 років, тобто ті, хто народився в період розвитку Інтернет технологій (так звані «покоління Y і Z»), зареєстровані в соціальних медіа. До того ж кількість користувачів соціальних медіа невпинно зростає. Така популярність є цілком зрозумілою, оскільки прагнення до самовираження є найвищою потребою людини [2].

Соціальний медіа, як новий простір існування споживачів, мають власні особливості, що відрізняють їх від традиційних. Тому питання щодо особливостей застосування маркетингу в соціальних медіа є актуальним і для установ, що займаються популяризацією пам'яток культурної спадщини з метою розвитку туризму.

Соціальний медіа маркетинг є порівняно новою сферою діяльності для сучасних музеїв та заповідників. Узагальнивши визначення дослідників цього питання, можна вважати, що соціальний медіа маркетинг – особливий інструмент Інтернет-маркетингу, що передбачає просування продукту, послуги, установи чи бренду за рахунок використання соціальних медіа, контент яких створюється та оновлюється зусиллями їх відвідувачів [3, 86-95]. Унікальність застосування СММ полягає в тому, що вони дають можливість установі, яка займається пам'яткоохоронною діяльністю, взаємодіяти безпосередньо із цільовою аудиторією (залишати коментарі, рекомендації, оглядати, давати запитання, обговорювати, ділитися враженнями тощо).

Згідно за даними звіту Social Media Marketing Industry report [4] розподіл переваг соціального медіа маркетингу має такий вигляд:

- можливості цільового моніторингу діалогів у блогах, соціальних об'єднаннях, тематичних спільнотах, що значно розширює доступ до інформації;
- можливості здійснення географічного, демографічного, соціального та іншого таргетингу аудиторії;
- використання механізму PR замість реклами, що є значно ефективнішим, широкі можливості бренд-менеджменту;
- реклами в соціальних мережах найменшою мірою притаманна нав'язливість;
- побудова взаємовідносин із громадськістю та ЗМІ, що створює можливість поширення інформації про компанію та її діяльність у соціальних медіа;
- відносно низькі затрати на просування інформації;
- формування лояльності цільової аудиторії до установи ;
- широке використання можливостей «сарафанного радіо» тощо.

Досягається це шляхом правильної організації маркетингової діяльності. Ще кілька років тому інформаційна стратегія Заповідника, яка мала на меті популяризувати діяльність установи в цілому, так і пам'яткоохоронну роботу зокрема, базувалася на тому, щоб зробити сайт, наповнити його цікавою та корисною інформацією, розрекламувати. Потенційні відвідувачі мали б самі знаходити її та постійно повертатися на цю інтернет-сторінку. Тобто користувач інформацію шукав. З появою соціальних мереж

підхід пошуку інформації замінився на підхід використання взаємодії. Адаптовуючись до нових умов та викликів часу, в НІАЗі була розроблена і почала втілюватися стратегія присутності в соціальних мережах, побудована на принципах і підходах соціал-медіа-маркетингу [5, с.150].

Основними завданнями СММ в стратегії присутності нами визначено:

- Привернення уваги цільової аудиторії до діяльності НІАЗ;
- Формування позитивного іміджу Заповідника в очах цільової аудиторії;
- Налагодження швидкого і якісного зв'язку з користувачами, партнерами, отримання зворотного зв'язку;
- Керування іміджем Заповідника в режимі онлайн;
- Стимулювання партнерства рекламними інструментами;
- Формування кола лояльних користувачів;
- Приваблення додаткового трафіка на сайт;
- Приваблення більшої аудиторії за допомогою розважального контенту.

Метою соціал-медіа-маркетингової діяльності Заповідника є популяризація історико-архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського, результатів науково-дослідної діяльності НІАЗ «Кам'янець», активізація пам'яткоохоронної діяльності та розвиток екскурсійної, виставкової, конференц-діяльності.

Цільовою аудиторією НІАЗ «Кам'янець» нами визначено:

- науковців, які через використання інструментів СММ отримують додаткові майданчики для поширення інформації, спілкування та обміну досвідом;
- шанувальників історико-культурної спадщини, які мають можливість онлайн, в зручний для себе час, отримати інформацію про об'єкти Заповідника, анонси подій, стати учасниками вікторин, акцій, розіграшів та челенджів;
- туристів, туроператорів, турагенції, які отримують інформацію про екскурсійні послуги, можуть познайомитися із ними онлайн та замовити для організації свого дозвілля в місті;
- учнів та студентів, які використовують можливість знайомитися із історичною спадщиною міста із звичних для себе джерел в цікавій формі;
- колег з інших заповідників України, архітекторів.

Для втілення завдань стратегії присутності в медіа-просторі НІАЗ використовує такі інформаційні платформи як соціальні мережі (Facebook, Instagram), пошукову рекламну платформу Google, аудіовізуальну платформу YouTube, месенджери – Viber та Telegram.

Задля реалізації мети, було визначено орієнтовний контент план, в якому інформаційні публікації займають до 50%, розважальний контент (конкурси, розіграші, челенджі) займає 20% та контент що «продає», запрошує до співпраці (акції, анонси подій, відгуки) займає до 30% всього наповнення [6].

В стратегії обумовлено, що інформаційними публікаціями мають стати короткі історичні довідки та фото пам'яток, експонати фондів, або, так званої, музейної скарбниці НІАЗ, анотації наукових досліджень, анонси електронних видань, які розміщені на сайті тощо.

До розважального контенту ми відносимо вікторини на краще знання історії пам'яток, тематичні челенджі (наприклад: зроби селфі на фоні пам'ятки архітектури та опублікуй фото на своїй сторінці із хештегом #НІАЗ_Кам'янець).

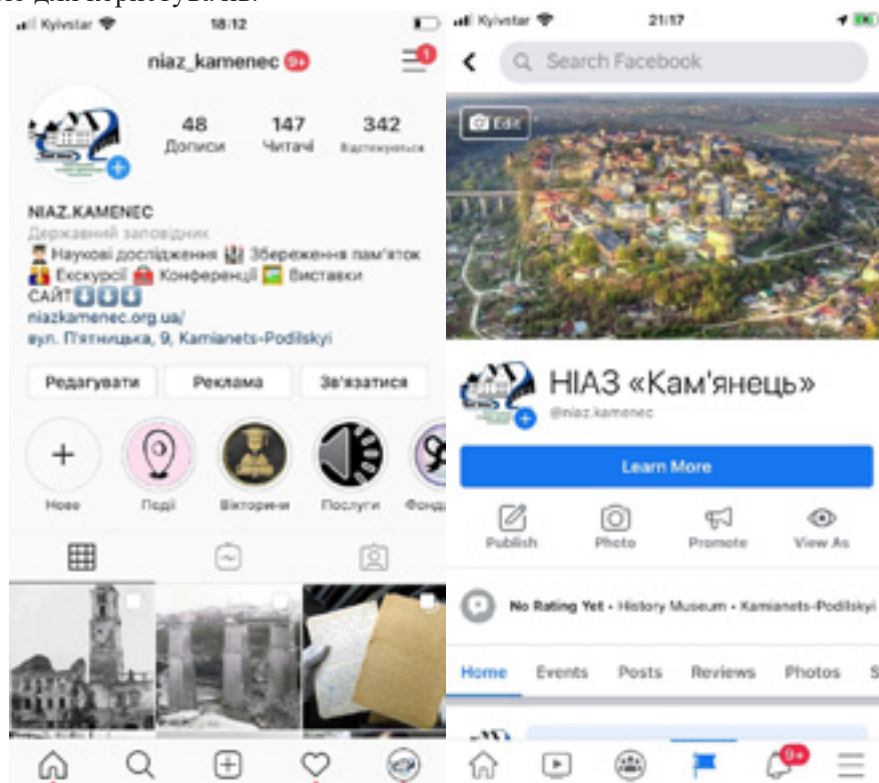
Наш контент, що запрошує до співпраці, містить анонси конференцій, виставок, презентацій, відео-візитівки екскурсів, віртуальні екскурсії тощо.

Виходячи з цього, ми сформуливали медіа-план стратегії присутності в соціальних мережах. Як приклад наведемо фрагмент медіа-плану на II квартал 2020 року:

№ п/п	Дата	Тема	Зміст	Вид	Відповідальний відділ
1.	09-14.04.20	Пам'ятки архітектури. Обороні споруди	Кріпосний (Замковий міст); Башта на броді Гончарська башта Башта Казематна Кравецька башта Башта вірменського костелу Руська брама з баштами та укріпленнями Міська брама Нижня Польська брама Підзамецька брама	Інформаційні публікації (ІП) фото + текст	Відділ наукової та культурно-просвітницької діяльності

			Брама Станіслава Августа (втрачена) Верхня Польська брама Турецькі bastiони Порохові склади Вірменські bastiони Грот колодязь Міські мури Ковальські башта Різницька башта		
2	09-14.04.2020	Експонати музейної скарбниці НІАЗ	Вікторини, опитування:	Розважальний контент (РК)	
3				Сторіси	
4			- місце знаходження пам'ятки		
5			- назва башти		
6			- назва експонату (лапідарій)		
7			- черепиця будівель Старого міста		
8	15-18.05.20		Челендж «Селфі на фоні оборонної споруди Старого міста»		
9	09.04.2020	Події	Всеукраїнська науково-практична конференція «Пам'яткоохоронна діяльність: сучасні аспекти»	Контент про послуги (КП)	
10	16.04.20		Візитівки екскурсоводів		
11	01.05.20		Онлайн екскурсії об'єктами НІАЗ		

Одним із важливих завдань СММ для нашої установи було створення профілів НІАЗ в Інстаграм, Фейсбук. Профіль – це своєрідна титульна сторінка, яка має враховувати основні вимоги оформлення та бути привабливою для користувачів.

На головній сторінці ми зазначили коротку інформацію про Заповідник (адресу офісу, номери телефонів, веб-сайт) та перелічили послуги, які надаємо. Для зручності фоловерам, ми виділили такі розділи: «Події», «Фонди», «Вікторини», «Послуги».

Інструментами популяризації пам'яток культурної спадщини задля просування цього туристичного продукту в соціальних мережах ми використовуємо:

створення та розширення співтовариства шанувальників культурної спадщини, дизайн, наповнення текстовим, графічним, аудіо- і відео-контентом про пам'ятки, модерування сторінки та первинне просування;

створення і підтримка профілів (акаунтів), взаємне «френдування», відповіді на запитання, підтримка діалогу, анонсування подій.

Перш ніж популяризувати пам'ятку ми визначилися із відповідями на декілька важливих питань:

1. Що цінне Заповідник привносить до існуючого Інтернет-співтовариства? – Інформація про пам'ятки на наших сторінках в соціальних мережах подається системно (наприклад: пам'ятки фортифікації, сакральна архітектура, громадські будівлі тощо), використовуються тільки офіційні назви (відповідно до Державного реєстру пам'яток), подається коротка історична довідка, якісні та привабливі фото.

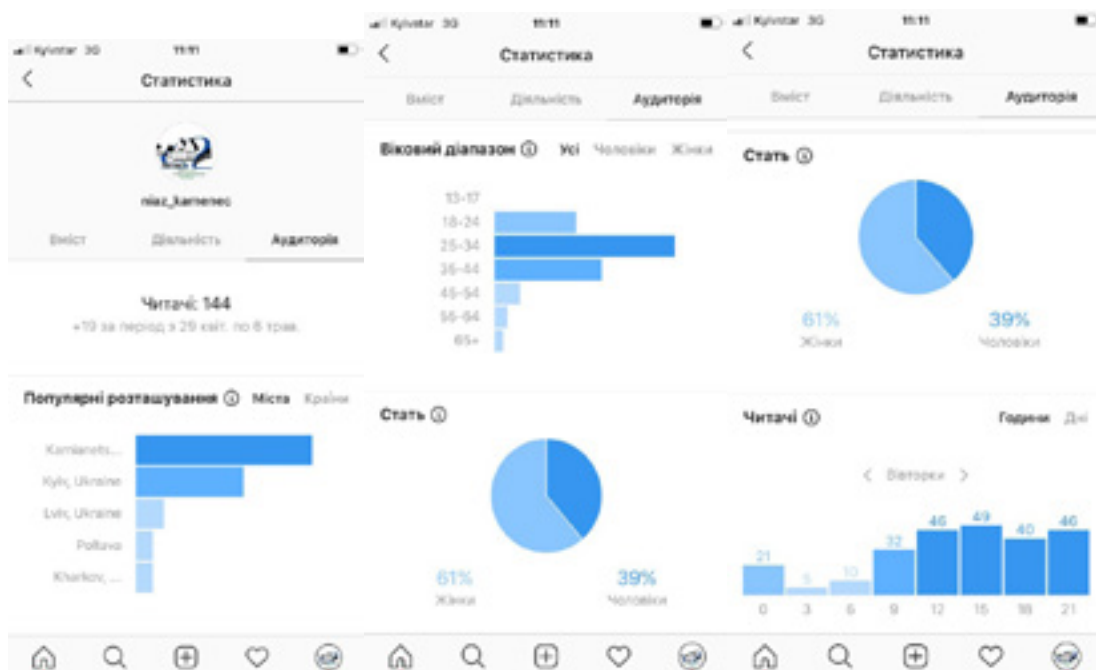
2. Що робить наші сторінки гідним уваги співтовариства? – На сторінках соціальних мереж Заповідника подається частина ексклюзивної інформації, підготовлена науковими співробітниками, описуються експонати фондів НІАЗ, які не доступні для широкої аудиторії.

3. Які дії необхідно спровокувати в цільовій аудиторії? – Основним завданням Заповідника в соцмережах є популяризація історико-архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського, а отже, нам необхідно викликати інтерес, заінтригувати, спонукати читача дізнатися більше, а в кінцевому результаті – відвідати місто, щоб побачити пам'ятку особисто.

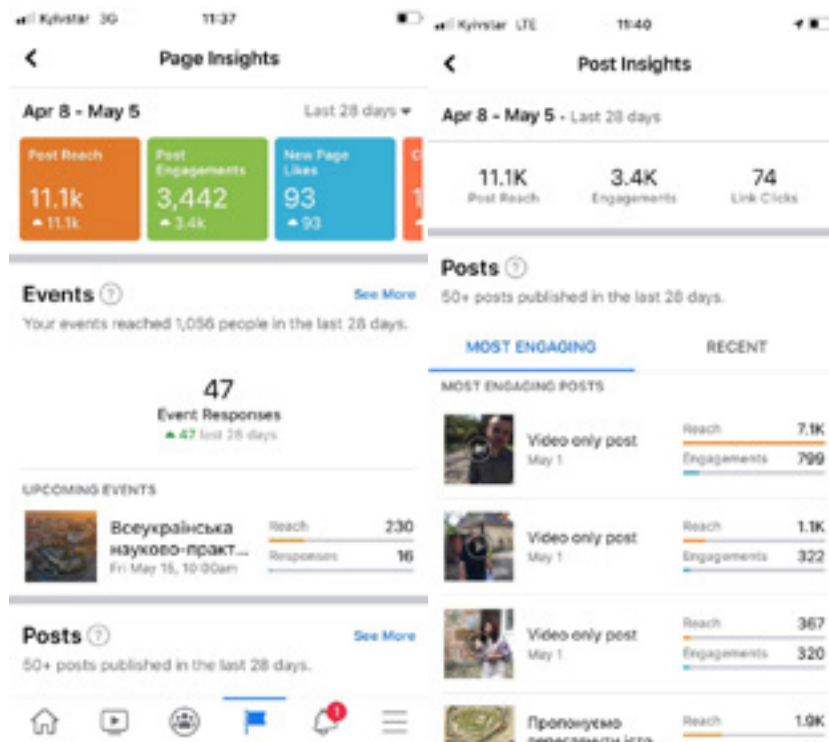
4. Який вклад це вносить до зміцнення позиції Заповідника в кожному співтоваристві? – Коло осіб, які дізнаються про діяльність Заповідника зростає, збільшується кількість лояльних користувачів, з'являються нові партнери, а отже розширюється діапазон співпраці.

5. Що слід зробити, щоб потенційному користувачу захотілося поділитися інформацією про історичну пам'ятку з іншими? – Інформація про пам'ятку повинна бути ексклюзивною, цікавою, інтригуючою, містити цікаві факти, написані в доступній, лаконічній формі із візуальним підтвердженням.

Великою перевагою використання інструментів соціал-медіа маркетингу в роботі Заповідника для популяризації культурної спадщини є можливість здійснювати аудит цієї діяльності. Налаштування соціальних мереж дають відповідь на запитання не тільки про кількість читачів (фоловерів) сторінки, а й пропонує більш розгорнуту статистику. Так, зокрема, нам відомо, що сторінка в Інстаграм @NIAZ_KAMENEC за місяць свого існування (з 06 квітня по 06 травня 2020 р.) без використання платного таргетингу, тільки на основі первинного просування, має 143 читачі, 3548 осіб переглянули дописи сторінки про історичні об'єкти, наш профіль отримав 196 взаємодій із нашими публікаціями. Також нам відома географія наших фоловерів, їх вік, стать і навіть зручний час для читання дописів Заповідника.

Фейсбук-сторінка m.facebook.com/niaz.kamenec за цей самий період має 136 фоловерів, охопленість аудиторії становить 11,1 тис, ми маємо 3,442 тис. взаємодій з нашими дописами.

Аналізуючи профілі сторінок у соцмережах, ми можемо визначити які публікації користуються найбільшим попитом, що цікавить цільову аудиторію, якими способами подавати інформацію. Так, зокрема, розуміючи, що онлайн-екскурсії наукових співробітників НІАЗ ввійшли в топ- переглядів, ми плануємо розширити цей контент. Неабиякий інтерес викликають у користувачів пости із унікальними матеріалами наукових працівників, демонстрація цікавих експонатів з фондів Заповідника та, безперечно, фото самих пам'яток культурної спадщини міста.

Отже, для здійснення успішної діяльності Заповідника по популяризації історичних пам'яток задля розвитку туризму потрібна якісно нова та сформована стратегія присутності в соціальних медіа. Вона має враховувати ступінь інноваційного розвитку суспільства, комунікаційні запити споживачів та завдання популяризувати історичну спадщину. На нашу думку, саме використання СММ може у цьому сприяти.

Маркетинг у соціальних мережах надає можливість пам'яткоохоронним організаціям та установам в зручний і доступний спосіб інформувати цільову аудиторію про визначне місце, його історію, стан збереженості, використання пам'ятки в сучасних умовах, демонструвати її вигляд, підкреслювати зовнішню привабливість, чим сприяти формуванню позитивного ставлення людей до історичного об'єкту. Ще однією важливою функцією СММ Заповідника є створення іміджу надійного партнера, що використовує сучасні технології, для інших установ, громадських організацій. Спілкування у соціальних мережах створює додаткові канали зв'язку із потенційними відвідувачами, туристами, оскільки Заповідник отримує можливість вивчення думки аудиторії про переваги та недоліки пам'яткоохоронної діяльності та отримати пропозиції щодо її вдосконалення.

Джерела та література

1. <https://www.worldometers.info/uk/>
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Піраміда_потреб_Абрагама_Маслоу.
3. Грищенко О.Ф., Нешева А.Д. Соціальний медіа маркетинг як інструмент просування продукту підприємства. *Маркетинг і менеджмент інновацій*, 2013. №4. С.86-95.
4. Офіційна сторінка Інтернет Асоціації України [Електронний ресурс]. URL: <http://inau.ua/>
5. Халилов Д. Маркетинг в социальных сетях. Москва: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 263 с.
6. Романишин С. Б., Греськів І. Р. Особливості маркетингової діяльності в соціальних мережах. *Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка»*. 2015. № 819. С. 183-188.

Ілля Литвинчук

ІСТОРИКО-МІСТОБУДІВНІ ДОСЛІДЖЕННЯ м. ЯМПОЛЯ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті показано положення з розробки історико-архітектурного опорного плану м. Ямпіль Вінницької області, над історико-містобудівними дослідженнями якого працював автор. Викладено та підсумовано результати досліджень джерел та бібліографії, містобудівних етапів розвитку, ландшафтної та просторової композиції, валоризації забудови. На підставі комплексного дослідження, обґрунтованого джерелами та результатами натурних обстежень, автор надає рекомендації щодо встановлення меж історичного ареалу та регламенту щодо забудови в його межах.

Ключові слова: Ямпіль, Замойські, історико-архітектурний опорний план, містобудівний розвиток.

Виготовлення науково-дослідної та проектної документації ЮАП м. Ямполь, Вінницької області виконувалось відповідно до: Закону України «Про охорону культурної спадщини»; постанов КМУ від 26.07.2001 №878 «Про затвердження Списку історичних населених місць України», від 13.03.2002 №318 «Про затвердження Порядку визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць», від 03.07.2006 №909 «Про затвердження Порядку визначення населеного місця історичним». Автор статті під керівництвом наукового керівника Потупчика М. В. виконував попередні роботи, історико-бібліографічні дослідження, історичну довідку, натурні обстеження, інвентаризацією забудови, виокремлення основних етапів містобудівного розвитку та аналіз ландшафтної та композиційної складових міста, розробив та надав рекомендації щодо визначення меж історичного ареалу та зон охорони пам'яток культурної спадщини міста. Графічна частина виконана на геодезичній підоснові у масштабі 1: 2 000 (розробник ПАТ НВК «Світязь», виконавець Мельников І.).

Історико-містобудівних досліджень Ямполь до сьогоднішнього дня не проводилось. Втім, з позицій історичного краєзнавства Ямполем цікавились ще у XIX ст. Катерина Мельник[2], М. Орловський[3], Р. Афтаназій[4], Урбанський[5], І. Кравченко[6]. Радянський період історіографії досліджень Ямполь обмежується скромним нарисом Заблоцького у широко відомій «Історія міст та сіл Української РСР»[7]. За часи Незалежності України відроджується науковий інтерес до історичних міст країни, з'являються публікації етнографічного напрямку про Ямпіль Л. Курмаєвої[8], О. Рогового[9], С. Єсюніна[10]. Архітектор П. Ричков, досліджуючи картографію українських міст XVIII ст., торкається в тому числі, і урбаністичної біографії Ямполь, ототожнюючи його планування з містобудівними ініціативами власника міста у останній чверті XVIII ст. Протом Потоцьким[11]. Автором цієї статті зроблено дві публікації щодо студій еволюції містобудівного розвитку Ямполь[12] та його міських фортифікацій[13], а яких детально описана також методика вивчення. На сьогодні це є першою спробою теоретичної реконструкції урбаністичної генези міста. На момент написання цього дослідження автором подана до друку стаття «Архітектурно-художні особливості історичної забудови м. Ямполь Вінницької області» до збірника за результатами наукової конференції «Пам'яткознавство: сучасні аспекти». У практичному аспекті містобудівні дослідження Ямполь пов'язані з розробкою опорного плану міста 1987 р. [14].

Метою дослідження є забезпечення збереженості пам'яток та об'єктів культурної спадщини, традиційного характеру середовища при перспективному розвитку міста Ямполь, передбаченого генеральним планом з опрацюванням історико-архітектурного опорного плану, визначення меж та режимів використання його території та проекту зон охорони пам'яток.

Офіційно початком існування Ямполь вважається XVI ст., однак це не підтверджується жодним документальним джерелом. Автор наполягає на тому, що місто не могло бути заснованим раніше 1629 р. і змістовно обґрунтовує свою позицію у своїх попередніх публікаціях [10, 11]. Підтвердженою датою є 1634 р., в якому турецький султан Мюрад IV вимагав від поляків знищити прикордонні укріплення по Дністру, серед яких перелічуються Рашків, Ямпіль та Могилів[14]. У 1652 р. року, після відомої ямпільської різанини, у місті готуються до весілля Тимоша Хмельницького з Розандою Домною, а сам Ямпіль під 1655 р. Шевальє згадує в одному ряду з потужними фортецями Брацлавщини. Під час Руїни, у 1664 р. в Ямполі нараховується 10 димів, а вже у 1671 р. – 118. Станом на 1775 р. Ямпіль не мав міського статусу. Пожвавлення у житті Ямполь настає після придбання його Протом Потоцьким, який заснував

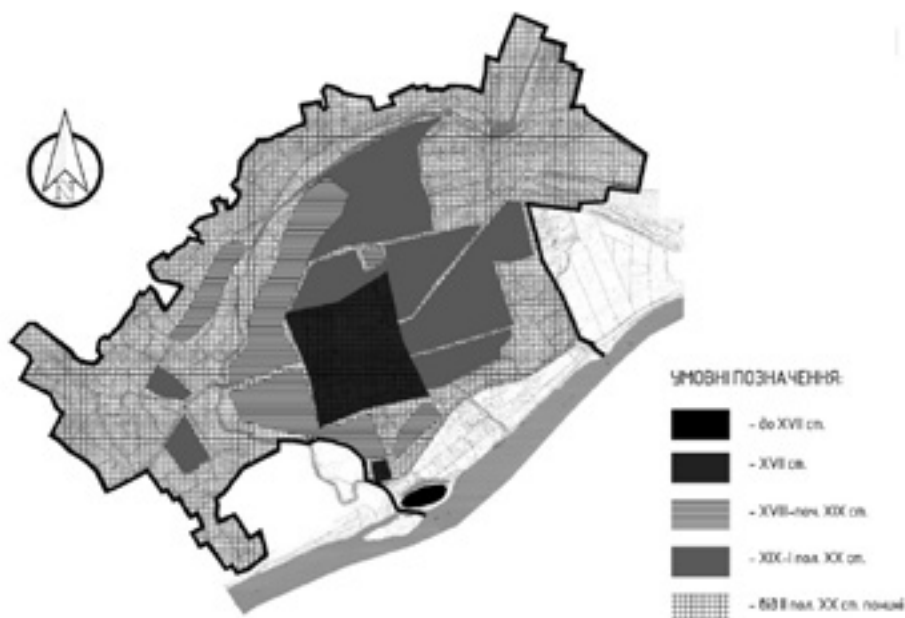

Рис. 1 – Схема містобудівних етапів м. Ямполь

та очолив Чорноморську торговельну компанію. Потоцький керував містом з 1784 по 1793 рр., але вже у 1787 р. його компанія збанкрутувала через російсько-турецьку війну. Припинилося судноплавство по Дністру. За ці три роки зробити Потоцькому в Ямполі вдалося небагато, натомість, статистика показує, що саме тоді населення євреїв збільшилась вдвічі – у 1784 р. їх було 104 особи, а у 1787 – 171 (30 дворів). Оскільки місто не здатне було приносити прибуток, а кредитори мали отримати свої борги, Ямпіль не був конфіскований у казну держави і аж до 1917 р. залишався приватновласницьким, незважаючи на свій повітовий статус. Станом на 1880–1890-ті рр. Ямпіль перебуває в руках кількох власників. Найбільша частина належала Беляєву, менші – Мілабецьким, Вітковським, Напольським та ін. На межі XIX–XX ст. найбільший маєток у Ямполі перебував у руках Фаустина Вітковського, а після його смерті – у вдови Олімпії. Остання власниця, перед революцією, Олена Барановська володіла 900 десятинами землі. На початку Першої світової війни Ямпіль був цілком сформованим містом, хоча і без якісного благоустрою. В центрі міста розбили невеликий бульвар у 1904 р. Довоєнний радянський період міста мало що вносив у сформовану структуру міського середовища Ямполь, який став селищем міського типу. Основним завданням радянської влади тут було будівництво колгоспів та сільськогосподарських артілей. Масштабна реконструкція Ямполь відбулася вже після війни, у 1960–1980-ті роки. У центрі було

Рис. 2. Реконструкція середмістя Ямполь на XVII–поч. XVIII ст.

знищено всю історичну забудову, включаючи знаменитий завдяки фотографії Грейма, «караван-сарай». Замість неї збудовано типові для більшості радянських міст багатоповерхівки. [12, 13]

Містобудівний розвиток Ямполь детально поданий у вищеназваній публікації [12]. Коротко зупинимося на основних результатах дослідження. Згідно них, виокремлено п'ять основних історичних етапи розвитку міста: долокаційний (кін. XVI ст.-поч.XVII ст.), локаційний (I пол. XVII ст.), регуляційний (XVIII-поч. XIX ст.), експансивний (XIX-поч. XX ст.), реконструкційний (XX-поч. XXI ст.). Існування першого етапу є досить гіпотетичним, оскільки, як було наведено вище, ми не маємо документальних підтверджень існування Ямполь до XVII ст. Однак, польський авторитетний історик XIX ст. ототожнював Ямпіль з Кременчугом, якій, на його думку, був на місці Ямполь. Це могло бути городище ще з русько-литовських часів, крім того, М. Потупчиком виявлено залишки городища біля гирла р. Русави, у місці її впадіння у Дністер. Можемо лише припустити наявність тут поселення у ті часи, але у жодному випадку воно не зберегло спадкоємного містобудівного зв'язку з Ямполем, яке заклав Томаш Замоїський у проміжок між 1629 та 1634 р. Це було місто, розплановане згідно засад т. зв. «ідеального міста» епохи Відродження з чіткою сіткою прямокутних кварталів, у пропорціях яких і зараз відчитується «золотий перетин». У плані місто було майже квадратним, з чотирма наріжними бастіонами на кутах та оточене широким ровом. Відбиток конфігурації північно-західного бастіону прочитується у парцеляції садиб Володимирської вулиці та горизонталях рельєфу. В той самий час вул. Тичини та кінець вул. Б. Хмельницького (буд. № 61-65) окреслюють, вочевидь, зовнішній контур широкого сухого рову. Будівництво стадіону знівелювало сліди північно-східного бастіону, тому його конфігурацію відтворюємо гіпотетично. Південні бастіони прочитуються у парцеляції садибної забудови та окреслені провулками. Кромка рову з західної сторони чітко окреслена вулицею Козацької слави.

У XVIII ст. місто оновлюється після польсько-козацьких воєн, але ще не настільки суттєво. Проте, у другій пол. XVIII ст. спостерігається зростання населення, яке відбилося у територіальному розширенні міста. Міські оборонні укріплення втрачають своє значення та нівелюються вже на плані Ямполь 1780 р.[17]. Забудовується передмістя Ямполь Підгурна Слобода на протилежному березі Русави. При реконструкції цього етапу було залучено план міста 1810 р.[18] Інші картографічні джерела – перерис П. Ричкова недатованого плану к. XVIII-поч. XIX ст.,[11] план сер. XIX ст.[19] доповнили картину. Процес територіальної експансії продовжується у XIX-поч. XX ст., які були для регіону мирними та сприятливими. У повоєнні роки центр міста зазнав суттєвої реконструкції, в ході якої була знищена майже вся історична малоповерхова забудова історичного центру та зведені багатоповерхівки на головних вулицях міста.

Природні особливості місцевості, що визначають своєрідність планування та просторової побудови. Ямпіль розташований по обох берегах річки Русави – притоки Дністра, у місці її впадіння у Дністер. На правому березі Русави розташовуються скелясті пагорби, які оточують долину. На лівому березі, в якій і був закладений Ямпіль, зараз розташовується його центральна частина. Низинне розташування Ямполь на ранніх етапах було сприятливе для його заселення, розвитку та торгівлі. Через Ямпіль пройшли торгові шляхи, які зв'язали Могилів, Брацлав, Томашпіль, пізніше – Ольгопіль. Згодом вздовж цього мальовничого тракту розкинулись інші поселення – Цекинівка, Велика Кісниця, Грушка, Хрустова. Річне розташування Ямполь було сприятливим фактором для торгівлі з Молдавією. Вздовж Русави, на правому її березі сформована передміська садибна забудова. Планування міста у цій його частині складається з кількох лінійних структур, найбільша з яких утворена вулицями Гоголя та Виноградною (колишнє передмістя «Підгурна слобода»). За лінійним принципом розвивались також передмістя вздовж історичного шляху, який пронизує місто з західної сторони – між містом через Русаву до середмістя (дорога на Могилів-Подільський). Таким чином, ландшафтний чинник (горбиста місцевість, долина річки Русави, узбережжя Дністра) та містобудівний (проходження важливого торгового шляху, уфортифікування міста, розбивка регулярних кварталів) чинник зумовили частково лінійний, частково шашковий характер розпланувальної структури Ямполь з великою кількістю садибної забудови, міською розосередженою забудовою вздовж головних вулиць, великою кількістю парків та вільних зелених територій на побережжі Дністра.

Аналіз етапів розвитку містобудівної структури Ямполь виявив, що його існуюче архітектурно-просторове середовище формувалося впродовж кількох століть. Цікаві ансамблі, площі, окремі будинки надають місту своєрідності та неповторності. Особливу роль у розплануванні міста відіграють природні компоненти – ріки Дністер та Русава, їхні розлогі береги та пагорби, які оточують центральну частину міста (історичне середмістя). Історична частина міста розпланована невідомими західноєвропейським архітектором-фортифікатором XVII ст., збережена прямокутна сітка вулиць має ознаки ренесансного стилю (рис.2). Більша частина міста (довкола середмістя) спланована за вільним типом побудови

вуличних мереж, основні магістралі якої простягнулися вздовж річки Русави, найважливішою комунікаційною віссю правобережного Ямполь є вул. Виноградна. На даний момент центром композиції міста є сформований у радянські роки громадський центр міста з адміністративними та житловими будівлями, бульваром та скверами вздовж частково пішохідної вул. Свободи (колишня вул. Леніна). У роки Незалежності України її доповнив костел Непорочного Зачаття Діви Марії, розміщений на вул. Б. Хмельницького, 50, який проглядається майже з усіх видових точок центру.

Особливу роль в створенні індивідуального образу міста, району відіграють інші важливі композиційні вузли, а також окремі структурні елементи розпланування:

- 1) ямпільський міський парк при набережній Дністра.
- 2) Миколаївська церква на вул. Соборній, що поєднує місто з узбережжям
- 3) комплекс ямпільської школи №3 (колишня земська управа)
- 4) вул. Свободи (у напрямку східного виїзду з міста) з наявними адміністративними будівлями

(поліцією, пожежною частиною).

Архітектурно-просторова композиція історичної частини міста зав'язана на розташованій у північно-східній частині історичного центру квадратній ринковій площі, тепер частково забудованій; вулицям прямокутного регулярного планування, паралельним її сторонам. Сьогодні логіка первісного розпланування є втрачена, новий центр міста сформовано лінійно вздовж вул. Свободи (кол. Леніна) будівлями середньої поверховості. Костел (сучасна будівля), який первісно стояв у приринковому кварталі, зсунутий тепер на іншу ділянку і не відіграє роль висотної домінанти центру. Комплекс адміністративних споруд міста розташовано на вул. Замковій, яка паралельна основній вулиці міста (вул. Свободи). Перед ним розбито меморіальний сквер. Центр міста сполучається з іншими районами за допомогою головних вулиць – Соборної, Козацької слави. Центр міста має прямий зв'язок з узбережжям Дністра. Практично, усі визначні споруди міста розташовані біля головних вулиць або у найближчому оточенні та безпосередньому візуальному зв'язку з ними (ринкова площа, вул. Свободи, вул. Соборна). Історичною домінантою, яка проглядається з зони історичного середмістя є Миколаївська церква. Природні акценти ландшафту живописних пагорбів правого берега р. Русави утворюють силует віддалених просторових орієнтирів, котрі активно сприймаються із проміжків між міською забудовою. У дорадянські роки при розплануванні території бульвару на колишній ринковій площі та території міського парку на узбережжі р. Дністер було передбачено активне розкриття розташованих на композиційних осях, домінант, пам'ятників та меморіалів.

Архітектурно-художні особливості існуючої забудови історичної частини м. Ямполь пов'язані з кількома важливими чинниками:

- особливостями ландшафтного середовища поселення, розташованого на березі відносно великої ріки з притокою – р. Русавою, яка пронизує все місто, що спричинило розвиток великої кількості садибної житлової забудови з різною за характером та образністю архітектурного компоненту;
- приналежністю поселення кільком впливовим родинам власників, що зумовило поділ території на кілька лінійних містобудівних структур з об'єктами садибної забудови;
- змінами містобудівної структури при трансформації сільського поселення в місто на перетині кількох важливих шляхів, з формуванням презентаційної забудови в місці розташування транзитної площі;
- довготривале симбіотичне співіснування різних етнічних груп, які мали своїх будівельників та майстрів, що вплинуло на місцеву вернакулярну архітектуру;
- малим відсотком мурованих будівель внаслідок бідності ямпільчан у XVIII-XIX ст. призвів до втрати більшої частини дерев'яних та валькованих недовговічних будинків, і, як наслідок – заміщення цієї забудови у радянські роки на знеособлене типові будівництво;
- розвитком видобутку пісковику з місцевих родовищ та формуванням власної каменярської школи;

Костел Непорочного Зачаття 1812 р (втрачений)

Як і будь яке подільське місто, у Ямполі традиційно існувало декілька релігійних громад. Костел Непорочного Зачаття 1812 р. знаходився на колишній приринковій парцелі (тепер ділянка вул. Соборної, 29) – не виключено що він посів місце давнішого костелу, біля якого був цвинтар. Незабудована територія на захід від цього костелу простежується на всіх історичних планах. Також цікавою є згадка про те, що костел у II пол. XVIII ст. був вимурований коштом дружини Домініка Орловського – власника містечка Катажиною, яка похована на церковному цвинтарі (Niesiecki, 1841, s. 9).

Об'єм нави костелу – дворівневий, домінує над однорівневою прямокутною апсидою. Наріжних веж, що зазвичай виходять на головний фасад, костел не має, двосхилий дах завершує сигнатурка

на невисокому четверику, виконана в округлих грушоподібних формах з цибулястим завершенням. Фронтон костелу, як і весь фасад, виконано у стилізації під раннє бароко. Він розділений тягнутими карнизами на дві частини – основну та невеличку вінчаючу. Тимпан фронтона вертикально членується чотирма маленькими пілястрами. Головний фасад костелу вертикально поділений пілястрами коринфського ордену на три частини. Бічні частини фасаду абсолютно глухі, на осі центральної посаджено напівциркульний віконний отвір другого рівня та головний вхід. Вікна бічних фасадів розташовані на другому рівні, мають скромні прямокутні обрамлення. Недостатньо розвинутий фронтон головного фасаду, масивна сигнатурка, прибудовані контрфорси та загальні пропорції надають споруді приземкуватого та масивного вигляду.

Рис. 3. Ямпіль. Костел. Н. Орда, 1873 р.

Каплиця на католицькому цвинтарі, XIX ст.

Католицький цвинтар відкритий ймовірно на поч. XIX ст. (принаймні, найдавніші поховання датуються 1800-ми роками. Сама каплиця згадується у 1882 році, хоча вочевидь, збудована давніше з місцевого пісковику та цегли (Sulimierski, et al., 1882). Стиль будівлі класицистичний, головний фасад прикрашено двома парами пілястр з обох боків. Первинна конфігурація віконних та дверних вікон втрачена, замість них широкі діри, закладені камінням. Погана збереженість пам'ятки та недоступність для натурних обстежень не дозволяє зараз надати більш детальний аналіз. Поруч з каплицею знаходиться сімейний гробівець Хелени Вітківської 1870-х років – однієї з останніх володарів Ямполь з чавунним надгробком у неоготичному стилі.

Церква св. Миколи, 1770 р.

Церква спочатку збудована як греко-католицька каплиця і лише у 1862 р. набула сучасного вигляду. До неї добудували восьмигранну баню, дзвіницю при вході (до того стояла окремою спорудою) у російському синодальному стилі. Дзвіниця завершується наметовим дахом з невеличкою цибулястою маківкою та закомарами трапецеподібного вигляду. На сьогоднішній день завершення замінено в процесі не фахово виконаного ремонту, закомари перетворені на трикутні фронтони, главки замінені на деталі масового виробництва, бляху замінено на металодахівку з напленням нітриду титану. Архітектурної оздобу на фасадах не виявлено, основний об'єм, що виступає за прибудову дзвіниці по ширині, має по два віконних отвори на бічних фасадах. Огорожа церкви збережена у повному обсязі, разом з кованими брамами та фіртками. На території церкви існує старовинний хрест мальтійського (козацького) вигляду. За повідомленням місцевого священника він відзначає місце вівтаря давнішої православної церкви. Ця версія доволі сумнівна, враховуючи те, що церква первісно була греко-католицькою каплицею. Скоріше за все це хрест поховання одного з перших священників у XVIII ст.

Панський двір, 1780-ті рр. (втрачений)

У 1781 р. Ямполем володів Орловський, який мав дерев'яну садибу на березі Дністра. На акварелі Мюнца видно фрагмент панського будинку – він був розвернутий головним фасадом на захід. Вхідна група виступала ризалітом вперед та завершувалась окремим фронтоном з двосхилим дахом, який врізався у основний об'єм даху. Широкі виноси даху від площини стіни підтримували кронштейни, ганки прикрашені різьбленими елементами, що надає садибі вигляд народного стилю.

Іншою стає садиба під час володарювання Прота Потоцького, який її перебудував в кам'яні. Панський будинок одноповерховий і має один високий мансардний поверх, з якого є вихід на балкон. У плані це прямокутник зі звуженими боковими частинами-крилами, які западають біля метру вглиб площини

стін довгих фасадів. Дах у цих місцях теж ділиться на площини. Симетрична композиція головного фасаду будується на класицистичному портику вхідної групи, який ярусом вище перетворюється на балкон і завершується трикутним фронтоном. Колони портику ділять якого на три нерівномірні частини – середня є ширша ніж бокові – подібний принцип зустрічаємо і у будівлі костелу і «караван-сараю». Віконні отвори прямокутні, видовжені, мають обрамлення. Будівля на акварелі Орди виглядає потинькованою та покритою залізною бляхою. Одна з офіцин садиби дерев'яна, накрита соломою, інша ховається за деревами, видно лише її червоний дах (скоріш за все – теж бляха, пофарбована залізним суриком). Огорожа кам'яна, з потужних різаних блоків місцевого пісковика, зі сторони головного в'їзду розташовані брама та фіртка поруч. Стовпи огорожі мають наметові завершення з кулями, розташовані на різних відстанях один від одного. Стовпи з правої сторони від брами у нижніх свої частинах мають вузькі прямокутні ніші, схожі на бійниці, але, поза сумнівом, це суто декоративний елемент.

Рис.4. Будинок Прота Потоцького на Дністрі, Ямпіль. Н. Орда, 1873 р.

Міщанські садиби

Традиційну малоповерхову забудову Ямполь репрезентують невеликі фрагменти збереженої довоєнної забудови. В основному зустрічаються будинки або типу української хати, або єврейських містечкових будинків. Будинки другого типу зазвичай мають ганок або засклену веранду чи тамбур на вході, членування засклення дрібне, воно складає собою цілий візерунок, який є яскравою частиною художнього образу будинку. У візерунок засклення веранди часто приликають елементи стилю модерн у сільській чи містечковій інтерпретації. Віконні перемички часто викладались з саманної цегли та мали лучкоподібний вигляд, під них робились і відповідні віконні оправи. Точно датувати такі будинки неможливо – такий тип у подільській містечках у часті протягнувся II пол. XIX ст. до 1980-х років, коли повмирили останні майстри-будівельники місцевих традицій. Достовірно відомо про окремі будинки, які були збудовані до революції у такому стилі: на вул. Героїв, 13, вул. Свободи, 100.

Будівлі у вигляді українських хат це переважно глинобитні мазанки з малими прямокутними вікнами та широкими простінками. Над дверима головного входу розташовувалась фрамуга для додаткового освітлення.

Табл. 1. Фотофіксація історичної житлової забудови
(фото М. Потупчика та І. Литвинчука)

Житловий будинок з заскленим ганком-верандою на вул. Козачинського, 3. Фото 16 червня 2019	Будинок на дві сім'ї з різними по візерунку заскленими верандами. Фото 16 червня 2019

 <i>Глинобитна мазанка українського типу кін. XIX ст. .</i>	 <i>Будинок з верандою на центральній вулиці міста, орієнтовно сер. XX ст.</i>
---	---

Волосне правління

Ідентифіковано за повідомленням працівників місцевого музею образотворчого мистецтва. На даний момент використовується як музична школа до якої прибудовані сучасні корпуси. Являє собою приклад пізнього історизму, оскільки під час побудови (1926 р.) основним стилем та методом проектування був конструктивізм. Віконні отвори головного фасаду напівциркульні з клинчастими замковими каміннями, простінки оформлені півколонками некласичних ордерів. Головний фасад завершується трикутним фронтоном без архітектурного декору. Бічні фасади вертикально не розчленовані, віконні отвори прикрашають замкові каміння як і на головному фасаді. Автентичні заповнення віконних та дверних отворів втрачені.

Поштово-телеграфна контора

Ідентифіковано за повідомленням місцевої мешканки Ямполь Олени Гречанюк. За особливостями архітектурно-художнього вирішення фасадів будівлі датується кін. XIX-поч. XX ст. Будівля очевидно втратила свій автентичний вигляд – первісний дверний отвір головного входу частково закладений та суміщений з осі вхідної групи. Вхідна група акцентована круглими напівколонками з високими прямокутними базами. Вінчаючий карниз будівлі обходить ці напівколони, утворюючи напівкруглі в плані капітелі. Низ карниза декоровано дрібним поребриком. Обрамлення вікон виконано у типовому для Російської імперії поч. XX ст. стилі. Перемички вікон лучкоподібного вигляду, декоровані вузьким замковим камінням. З двох сторін віконні отвори декоровані колонками. Автентичні заповнення дверних та віконних отворів цілковито втрачені. Підвіконний карниз декорований таким самим поребриком як і карниз. Кути будівлі декоровані пілястрами.

Загальна характеристика історичного ареалу Ямполь

Визначення меж історичного ареалу проводилось згідно з Порядком визначення меж та режимів використання історичних ареалів населених місць, обмеження господарської діяльності на території історичних ареалів населених місць (Постанова Кабміну України від 13.03.2002 р. № 318). Підставою для визначення меж історичного ареалу м. Ямполь були картографічні матеріали, наявність пам'яток культурної спадщини, планування та пропозиції для взяття на облік об'єктів історії, архітектури, монументального мистецтва, збереженого історично сформованого планування та історичної забудови, виявлених в процесі проведення натурних та історичних досліджень міста. В цілому межі історичного ареалу Ямполь охопили центральну частину міста у закруті р. Русави, на лівому березі її, територію, сформовану первісним розплануванням міста з відбитками міських фортифікацій та невеликий фрагмент з кількох кварталів в районі вул. Свободи біля спортзалу, на яких збережена цілісно історична забудова. У територію ареалу входить збережене історичне планування та парцеляція ділянок, традиційна садибна забудова кін. XIX-сер. XX ст., більшість найважливіших втрачених споруд XVII-поч. XIX ст., об'єкти архітектури та історії.

Межа пропонованого історичного ареалу проходить: від перехрестя вул. Тичини та Козацької Слави по вул. Тичини до вул. Соборної, по вул. Соборній до північної межі ділянки спортшколи, далі нею до вул. Б. Хмельницького, потім йде нею на північ до кінця вулиці і продовжується вже південною межею ділянки дитячого садка «Сонечко» до вул. Незалежності, йде цією вулицею на північ попри стадіону, повертає ліворуч і йде південною межею ділянки стадіону до парцелі будинку за адресою Поштовий провулок, 9 і йде західною межею цієї ділянки до Поштового провулку. Далі йде північною

та західною межею парцелі з адресою вул. Свободи, 122 до вул. Свободи, далі – вулицею Свободи у західному напрямку, до перехрестя з вул. Дружби. Далі вулицею дружби до Дністра до перехрестя з вулицею Житньою, повертає на вулицю Житню і йде нею у західному напрямку, продовжується вулицею Тонкопія до перехрестя з вулицею Козацької слави, йде вулицею Козацькою слави на північ та замикає контур ареалу. Площа території встановленого історичного ареалу складає – 30,75 га (рис.3). Режими використання території історичного ареалу перебувають у процесі розробки та на момент публікації статті ще не затверджені консультативною радою при управлінні культури та мистецтв Вінницької облдержадміністрації. Наразі автором запропоновані наступні режими та процедури використання території історичного ареалу:

1) Програми та проектна документація на містобудівні, архітектурні та ландшафтні перетворення, меліоративні, шляхові та земляні роботи історичного ареалу погоджуються центральним органом у сфері охорони культурної спадщини.

2) На ділянках з деградованою забудовою має бути проведена ревалоризація та реставрація на підставі проектної документації, погодженої центральним органом у сфері охорони культурної спадщини.

3) На ділянках з дисгармонійною забудовою має бути проведена регенерація історичного середовища. Дозволяється відтворення втраченої забудови, або реконструкція існуючих об'єктів з метою вписування у історичний ландшафт

4) В межах історичного ареалу пропонується ввести режим охорони культурного шару з залученням археологічних служб при новому капітальному будівництві.

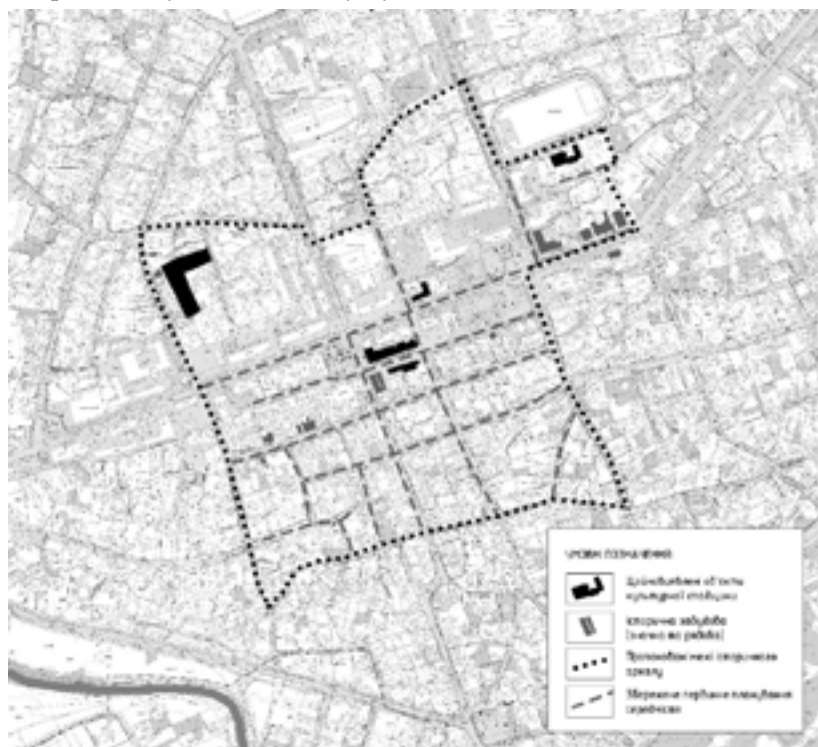

Рис. 5. Рекомендовані межі історичного ареалу м. Ямполь

Табл. 2. – Пропоновані пам'ятки (фото М. Потупчика та І. Литвинчука)

	
<i>Земська управа, 1913 р., вул. М. Козачинського, 7</i>	<i>Селищна рада, 1920-ті рр. вул. М. Козачинського, 9/1</i>

	
<i>Поштово-телеграфна контора, пров. Поштовий, 5</i>	<i>Броварня, вул. Гоголя</i>
	
<i>Руїни католицької каплиці, польський цвинтар</i>	<i>Гостинний двір, вул. Свободи, 136</i>
	
<i>Торгові ряди с пивницями, вул. Замкова</i>	<i>Гробівець Вітковських, польський цвинтарь</i>

Таким чином, проведені історико-містобудівні дослідження м. Ямполь Вінницької області дають підстави визначити та запропонувати межі історичного ареалу міста та режими його використання. Історичний ареал охоплює первинне місце локації, яка розпланована на засадах ренесансової урбаністики, що була поширена у Речі Посполитій ще у I пол. XVII ст. Ця найдавніша частина міста у великій мірі зберегла автентичне планування, що ставить Ямпіль у один ряд з «ідеальними містами» України, такими як Броди, Жовква, Замостя та інші. Незначна концентрація спискових пам'яток культурної спадщини на території ареалу компенсується цінністю збереженої планувальної структури XVII ст. На межі ареалу розповсюджується зона археологічного культурного шару. В межах історичного ареалу виявлена історична забудова цінної та рядової категорій. Деякі споруди пропонується взяти на державний облік як пам'ятки культурної спадщини місцевого значення. На сьогоднішній день автором виявлено 11 таких об'єктів. Єдина пам'ятка архітектури та містобудування – Миколаївська церква, 1770 р. стоїть окремо поза межами історичного ареалу, в результаті чого для неї запропонована окрема зона охорони та регулювання забудови довкола.

Джерела та література

1. Договір №75-ІАОП «Розроблення Історико-архітектурного опорного плану населеного пункту» [Електронний ресурс] : UA-2019-03-25-000528-a / ДП «Прозорро». URL:<https://public.docs.openprocurement.org/get/2aa1059f1eb4427e84f0dcc2dea3e37c?KeyID=52462340&Signature=5QdbitvOdD%252BvSAffMM%2FzOjUBJDAzAYXGUiPZRM7gN7ITgdADaFpJ%2FKMDIbGIpESWrkAeejdSJSWyVPxKc%2F9vAg%253D%253D> (дата звернення: 8.04.2020).
2. Мельник Е. На Днестровському Побережжі. *Кіевская старина*. Київ: Тип. А. Давиденко, 1887. Вип. 8(6). С. 661-699.
3. Орловський М. Я. 1864. Історико-статистическое описаніе уездного города Ямполь Подольской губернии. *Подольскія епархіальныя ведомости*. Каменем-Подольский, 1864. Вип 17. С. 581-588.

4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. W.: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk, 1993. Cz. 2. T. 10. 575 s.
5. Urbański A. Z czarnego szlaku i tamtych rubieży; zabytki polskie przepadłe na Podolu, Wołyniu, Ukrainie; W. : Dom Książki Polskiej, Spółka Akcyjna, 1928. 135 s.
6. Заблоцький А. Ямпіль. Історія міст і сіл Української РСР. : в 26 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Київ: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. Вінницька область / редкол. тома: Олійник А. Ф. (голова) [та ін.] С. 725-734.
7. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII та в першій чверті XIX століття. Студії з історії України науково-дослідчої катедри з історії в Києві=Les études d'histoire d'Ukraine publiées par la Chaire des études historiques à Kiev. Київ: Держ. Трест Київ-Друк, 1929. С. 56-95.
8. Курмаєва Л. Ямпіль у XVII – на початку XX ст. *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст.: матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р.* Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 380-388.
9. Роговий О. Походження населених пунктів Ямпільщини. *Перша Ямпільська науково-краєзнавча конференція. 28-29 вересня.* Ямпіль-Вінниця : ПП Балюк І. Б., 2018. С. 94-102.
10. Єсюнін С. Ямпіль Подільської губернії у другій половині XIX-на початку XX ст. *Перша Ямпільська науково-краєзнавча конференція. 28-29 вересня.* Ямпіль-Вінниця : ПП Балюк І.Б., 2018. С. 121-135.
11. Ричков П. Картографічні джерела до історії містобудування Східного Поділля (XVIII – XIX ст.). *Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку XX ст. Матеріали наукової конференції 24-25 вересня 2015 р.* Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. С. 48-85.
12. Литвинчук І. В., Рибчинський О. В. Комплексне дослідження урбаністичної генези укріпленого міста Ямполья Вінницької області. *Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications.* Chełm-Lviv : Rastr-7, 2019. Issue 11. P. 120-151.
13. Литвинчук І. В. Ямпіль-ренесансне місто-фортеця на Дністрі у світлі маловідомого картографічного джерела 1810 р. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції.* КП : ФОП Буйницький О. А., 2019. С. 152-157.
14. г. Ямполь Винницкой области. План существующего города по состоянию на 1.1.1987 г. / Начальник отдела – ИПО Слепцов Б. В., ГАП Яндола С.П. [и др.] Управління містобудування та архітектури Вінницької обласної державної адміністрації. Інв. № 6587.
15. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. Київ: Томіріс, 1993. 224 с.
16. Żurkowski S. Żywot Tomasza Zamojskiego kanclerza W. Kor. L. : Druk. Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1860. S. 150-151.
17. Rapy na Dniestrze od Jampola az do slobody Porogi, 1780. РДВІА (Російський Державний Військово-Історичний Архів). Ф. 846 (Фонд воєнно-військового архіву). Оп. 16. Спр. 24129. Арк. 1
18. Планы местоположения при городах Могилеве на Днестре, Ямполье и при местечках Рыбнице, Цекиновке и Рашкове Подольской губернии, 1810. РДВІА. Ф. 846. Оп. 16. Спр. 19764. Арк. 3.
19. Лукин В., Соколова А., Хаймович Б. (сост.). 100 еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель. СПб. : Издатель Александр Гершт, 2000. Вып. 2. 704 с.
20. Сапожников І., Аргатюк С., Левчук В. Подорож Дністром до Аккерману графа Валеріана Дзедушицького 1785 року. Юго-запад. *Історико-краєведческий научный альманах.* О. : Друкарський дім, 2019. Вип. 26. С. 48-97.

УДК 94(47)

Мар'яна Мавдюк

ВИШНЕВЕЦЬКИЙ ПАЛАЦ – ВИЗНАЧНА ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНИ

У статті висвітлюється історія Вишневецького палацово-паркового ансамблю – пам'ятки архітектури національного значення XIV-XIX ст. Розкривається його історико-культурний потенціал, аналізується сучасний стан збереженості в складі Національного заповідника «Замки Тернопілля» та перспективи щодо використання для потреб туристичної та екскурсійної діяльності.

Ключові слова: Вишневецький палац, архітектурна пам'ятка, Національний заповідник, Дзеркальна зала, експозиція.

Національні історико-архітектурні пам'ятки є частиною світової культурної спадщини і їх збереження – важливе завдання України як цивілізованої держави. Однією з таких пам'яток, яка

відзначається багатою на події історією та мистецькою цінністю в контексті культурної спадщини краю, є палацово-парковий ансамбль у Вишнівці Збаразького району, Тернопільської області. Вишневецький палац – унікальна пам'ятка архітектури національного значення, яка сьогодні належить до тих небагатьох споруд подібного типу, яким вдалося пережити всі складнощі долі та встояти до наших днів.

Збудований палац на замовлення останнього представника давнього волинського роду князів Корибутів-Вишневецьких – Михайла Серватія, політичного діяча Речі Посполитої XVIII ст., великого гетьмана Великого князівства Литовського, канцлера Великого князівства Литовського [6, с.154]. Головна резиденція Вишневецьких постала на колишньому родовому замчищі, зруйнованому під час турецької облоги у 1672 році.

Палац був вільно скомпонований у просторі чотирикутних фортифікацій XVII ст. На сьогоднішній день відомий найдавніший план резиденції в системі бастионів, датований серединою XVIII ст. На жаль, не можна однозначно вказати архітектора, який брав участь у проектуванні та здійснював нагляд за будівництвом. Р. Афтаназі зробив припущення, що ним міг бути майор королівських військ Якуб Бланже Депре [5].

Головний корпус будинку, з величезною кількістю довгастих вікон, розрізаних на квадратики маленькими скельцями, з пишними під'їздами, справляє величезне враження і красномовно оповідає про минулі смаки й вимоги сурових, струнких пропорцій. Видовжений корпус палацової будівлі, акуратно поставлений на великому подвір'ї, однією стороною направлений в парк, а другою закриває руїни кармелітського монастиря.

Середня частина замку прикрашена високим фронтоном, у тимпані якого зображені військова зброя, труби, прапори й емблеми, серед яких герб Вишневецьких «Корибут» і Радзивилів «Тромби» [2, с. 33].

У суспільній свідомості того часу Вишневецький палац був не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а передусім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, крім своїх практичних та матеріальних функцій, відображали релігійні та наукові погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможності та статусу. Однією з найбільших колекцій, якою Михайло Серватій Вишневецький дуже пишався, була книгозбірня. Вона нараховувала близько 1500 фоліантів і була знаною в Європі [3, с. 50].

Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Тому значну частину колекції живопису Вишневецького палацу, близько 600 з майже 3 тис. полотен, складали портрети представників власного роду та споріднених родів, відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Вишневецька резиденція ні за розкішшю, ні за мистецьким оздобленням та колекційним наповненням не поступалася маєткам світової знаті. Палацовий комплекс у Вишнівці став центром міжнародного культурного життя вельможного панства. Протягом багатьох століть історії Вишневецького палацу, численні відвідувачі маєтку з захопленням описували його оздоблення та багаті колекції. Його називали «народною скарбницею», «коштовним діамантом».

У 1744 р., після смерті князя, маєток переходить до графів Мнішеків, які доповнили палац вишуканими меблями, дорогоцінними люстрами та картинами. На цьому зірковий час Вишневецького палацу закінчується. Нащадки графів не оцінили надбання своїх предків, вони продають маєток з найціннішими колекціями.

В період сер. XIX ст. – поч. Першої світової війни, через часту зміну власників, відбувається занепад комплексу та розпорошення його збірок. Останню спробу врятувати ансамбль зробив на початку XX ст. Павло Олександрович Демидов, його передостанній власник. І нарешті, палац був дуже понівечений внаслідок Другої світової війни та різних суспільно-політичних подій [4, с 135].

Новітній період розквіту Вишневецького маєтку пов'язаний уже з відкриттям тут у 1999 р. філії Державного історико-архітектурного заповідника у м. Збараж. З 2005 р. палацово-парковий комплекс став пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Комплекс складається з самого палацу, двох флігелів, двох брам та парку.

При підготовці програми «Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI-XX ст. у селищі Вишневець» (2005-2011 рр.), дирекцією заповідника використано досвід новітніх технологій польської реставраційної фірми «Integer» з міста Вроцлава [1, с. 189]. За досить короткий час було відновлено фасади, впорядковано прилеглу територію, відновлено огорожа. Частково облагороджений парк. На сьогодні збереглися липові насадження кінця XVIII ст. та каштанова алея поч. XIX ст. Крім цього, розпочато роботи по відновленню внутрішнього планування, яке майже повністю змінилося в радянський період.

У 2015 р. було підписано грантову угоду між Національним заповідником «Замки Тернопілля» та посольським фондом США про виділення коштів на реставрацію Дзеркальних галерей в інтер'єрах XVIII ст. Крім цього, було заплановано цілий ряд заходів з ліквідації аварійності південної підпірної стінки з наступним влаштуванням оглядового майданчика та декоративної огорожі. До фінансування також долучилося Міністерство культури України. З цього часу розпочалася клопітка робота архітекторів, істориків, будівельників-реставраторів з єдиною метою – відновити втрачені інтер'єри Дзеркальної, головної парадної зали першого поверху Вишневецького палацу. Її характерною особливістю було широке застосування дзеркал, як в оздобленні дубових настінних панелей, так і окремих предметів. Додатковим декором була позолочена дерев'яна різьба вгорі аркад, які відділяли залу від галереї.

Відкриття відреставрованої Дзеркальної зали відбулося у 2018 р. Приємно відзначити, що результати роботи, перевершили навіть найсміливіші очікування. І тим більше приємно, що ця єдина на сьогодні в Україні Дзеркальна зала знаходиться саме у Вишнівці.

Вишневецький маєток, як один з кращих барокових ансамблів України, сьогодні добре відомий шанувальникам історії та старовини в області і за її межами. В палаці розташовані експозиції меблів, портретів з фондів НЗ «Замки Тернопілля», Львівського історичного музею і Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Збереженню духовних цінностей нашого народу в палаці присвячені експозиції унікальних старовинних ікон, предметів культового призначення та стародруків. Ікони другої половини XVIII ст. – початку XIX ст. палацовому комплексу передали громади сіл Бодаки, Решнівки та Лозів. Над реставрацією ікон працював художник-реставратор I-ї категорії станкового темперного та олійного малярства НЗ «Замки Тернопілля» Володимир Магінський.

Нещодавно його колекції поповнили унікальні артефакти трипільської культури з с. Бодаки, що поблизу Вишнівця. В експозиції представлено більше 350 предметів – результати роботи багаторічних міжнародних археологічних експедицій за участі українських, російських, польських, молдавських, болгарських та французьких науковців.

Отож, після тривалої перерви Вишневецький палац, вже не як приватна магнатська резиденція, а як невід'ємна частина Національного заповідника «Замки Тернопілля», як історична пам'ятка українського суспільства, знову повертає свою славу, красу та велич.

Джерела та література

1. Данилейко В. М. Національний заповідник «Замки Тернопілля». *Збірник праць «Музеї Тернопільщини»*. Тернопіль, 2013. Т. 8. 546 с.
2. Лукомские В. К. Вишневецкий замок. *Старые годы*. Санкт-Петербург, 1912. № 3. С 1-43.
3. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України ХУІІІ ст. Київ: НБУВ, 2006. 395 с.
4. Шиян Л.М. Вишневецький палацово-парковий комплекс – тип магнатської резиденції Волині ХVІІІ століття. *Актуальні питання культурології*. Рівне, 2010. Вип.. 9. С. 135
5. Aftanazy R. Wiszniowec. *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wyd.2-e. Wroclawetc., 1994. Cz.2 . t.5. S.520-587.
6. Bartoszewicz J. Wiszniowiecki Michal Serwacy. *Encyclopedia powszechna*. Warszawa, 1884. T.12. S.154-155.

УДК 351.719:94(477.43)

Анна Кулішова, Валентин Пагор

БАШТА НА БРОДІ В СИСТЕМІ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Предметом дослідження став комплекс реставраційних робіт на пам'ятці архітектури національного значення Башти на броді. Об'єкт перебуває на балансі Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» і використовується для екскурсійного показу.

Розглянуто питання спорудження та функціонування Башти на броді. Аналізуються дослідження і запровадження перших охоронних заходів на пам'ятці. На прикладі башти, встановлено, що охорона та реставрація об'єктів фортифікації Кам'янець-Подільського – це злагоджена робота трудових колективів

науково-дослідних і проектних інститутів, замовників, підрядних і виробничих організацій. Дослідження пам'ятки були започатковані фахівцями Науково-дослідного і проектного сектору Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень. В хронологічному порядку розглянуто напрямки проведення ремонтно-реставраційних робіт. Процес розробки та реалізації проекту реставрації башти був довготривалим. Розпочався він на початку 1960-х років і був завершений лише в кінці 1980-х роках. Основними причинами цього став обвал стіни башти в результаті замокання кладки, відсутність фінансування і довго тривалість підготовки проекту гідроізоляції.

Сьогодні знову є необхідність проведення ремонтно-реставраційних робіт. Охарактеризовано сучасний технічний стан пам'ятки, який згідно діючого акту технічного стану є незадовільним. Дах перебуває в аварійному стані. При відтворенні покриття, доречно орієнтуватися на давні зображення і плани міста, які дають вичерпну інформацію про завершення башти.

Ключові слова: башта, Кам'янець-Подільський, пам'ятка, реставрація, фортифікації.

Досвід ведення реставраційних робіт на пам'ятках архітектури Кам'янця-Подільського нараховує понад 70 років. Зруйноване в роки війни місто потребувало відродження своєї архітектурної спадщини. Повоєнні роки були характерні поступовим становленням пам'яткоохоронної роботи. Відбудовувалися в першу чергу пошкоджені промислові об'єкти. Постало питання відновлення житлово-комунального господарства. Менше уваги приділялося пошкодженим пам'яткам архітектури.

Зрушення відбулися в 1960-х рр. Цей період ввійшов в історію Старого міста, як час орієнтації на фрагментарну реставрацію, відновлення втрачених і пошкоджених в роки війни історичних будівель. В Кам'янці-Подільському роботи в цей час носили здебільшого протиаварійний та ремонтно-консерваційний характер. Проходило становлення наукових досліджень пам'яток, готувалась документація для проведення протиаварійних робіт, утверджувався підхід, спрямований на фрагментарну реставрацію об'єктів культурної спадщини.

Дослідження пам'яток архітектури були започатковані фахівцями Науково-дослідного і проектного сектору Республіканських спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень. Вивчення оборонних споруд міста засвідчило досконалість фортифікаційної концепції Кам'янця-Подільського, яка визначалася поєднанням природного захисту рельєфу та штучних укріплень, що утворили два пояси оборони. Перший – мав природне походження, вдало використане фортифікаторами. Являв собою стрімкі схили каньйону та річку Смотрич, яка оточувала місто. Другий – формували башти, які розташовувалися на високих берегах каньйону навколо Кам'янця. У XVIII ст., в зв'язку з появою нових видів артилерійського озброєння, військово-стратегічне значення башт, як захисників Старого міста, поступово втрачається і більшість з них залишилися без догляду. Поширення набуває фортифікація бастионного типу.

Концептуально реставрація башт, які оточували місто, була необхідна у зв'язку з аварійним станом всіх об'єктів, адже їх подальша руйнація понесла б за собою непоправні наслідки. В свій час на це наголосив головний архітектор міста І. Медведовський. У 1962 р. підготовлено і затверджено «Планове завдання на підготовку проекту консерваційно-будівельних робіт пам'ятки архітектури XVI ст. – Міських укріплень в м. Кам'янці-Подільському, Хмельницької області». Згідно нього, необхідно було провести консерваційні та ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятках: 1) Ковальська башта №1-3; 2) Башта на броді [Пам'ятники..., 1956; Жариков, Н.Л., 1983-1986]; 3) Різницька башта; 4) Кравецька башта; 5) Казематна башта. Реставраційні роботи планували здійснювати в декілька черг. Паралельно проводилася археологічна і науково-дослідна робота. Першочергові дослідження архітектурних пам'яток міста-фортеці проведені фахівцями Української спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (УСНРВМ) дозволили уточнити датування історично значимих пам'яток міста, відкрити їх первісні форми та законсервувати із збереження історичних нашарувань. На баштах Гончарській та Кушнірській було виявлено білокам'яні плити з гербом та датами 1582 р. і 1589 р. [Фенцур В. В., Пагор В. В., 2015].

Вперше в Кам'янці-Подільському була зроблена спроба розв'язати складне завдання: на основі комплексних історико-містобудівних досліджень намітити генеральні програми художньо-композиційного розвитку старовинних містобудівних систем на засадах спадковості. Пізніше було опрацьовано кілька комплексних проектів і програм реставрації об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини, розпочалася їхня фрагментарна реалізація. Місто перетворилося на своєрідний майданчик для апробації новітніх методик науково-проектних розробок в історичних містах [Печерський, В.В., 2003, с. 18, 32].

Початок формуванню в Україні методики історико-містобудівних і пам'яткоохоронних досліджень історичних міст покладено у кінці 1960-х рр. [Бевз, М.В., 2011]. КиївНДІПмістобудування за участю

фахівців КиївНДІТІ на прикладі Кам'янця-Подільського опрацював методику встановлення зон охорони пам'яток архітектури та історико-архітектурних комплексів, визначення умов їх огляду з різних відстаней (керівники роботи: В. Орехов, А. Лванова, за участю Т. Устенко, Є. Водзинського, М. Коломійця). Над проблемами реставрації об'єктів культурної спадщини Кам'янця-Подільського працювали насамперед Г. Логвин, П. Юрченко, В. Тимофієнко, Є. Пламєницька, Р. Могитич [Печерський, В.В., 2003, с. 53].

У 1962-1963 рр. під керівництвом Є. Пламєницької проведено перші консерваційні роботи з укріплення верхньої частини стін однієї з башт верхнього оборонного поясу міста – Башти на броді. 6 березня 1966 р., під впливом ґрунтових вод обвалилася скельна основа, що привело до руйнування стіни на південно-західній ділянці башти [Пастухов С., Говденко Г., Пламєницкая Е., Малиновская А., 1967, арк. 1-2]. Вціліла частина південної стіни знаходилася в аварійному стані. Вирішено було приступити до розчистки башти від землі і розробки проекту реставрації, щоб уберегти пам'ятку (Рис. 1).

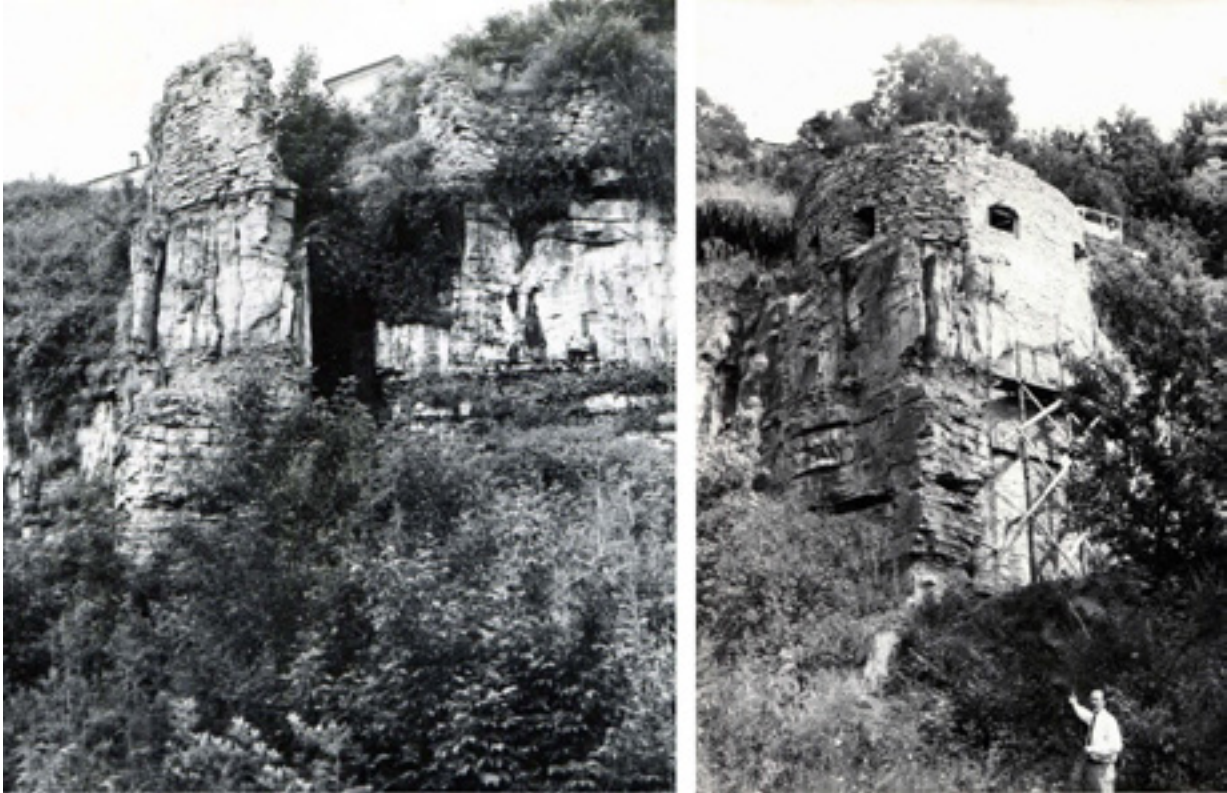

Рис.1. Башта на броді (1970-1980-ті рр.

У 1968 р. завершено розчистку внутрішнього заповнення башти. Перед баштою з боку міста було встановлено глиняну засипку, яка мала перешкодити подальшому потраплянню ґрунтових вод в башту. Проте розгляд проекту реставрації на вченій раді Держбуду було відтерміновано у зв'язку з необхідністю вияснення причини замокання башти. Згідно висновку інженер-гідротехніка Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління від 31 вересня 1969 р., причиною обвалу стіни були стічні та ґрунтові води, які потрапляли в башту [Іваненко, В., Пламєницкая, Е., 1977, арк. 13]. За пропозицією Є. Пламєницької був застосований комбінований тип дренажу: горизонтальний та вертикальний. Розроблена конструкція вертикальної дренажної системи з колодязем огляду мурування на глибину 8 м. в підмурку башти з виходом.

Через постійне замокання стін башти було вирішено організувати роботу виїзної науково-технічної ради Українського науково-реставраційного виробничого управління для проведення ознайомлення з Баштою на броді. Фахівці зауважили, що «під час огляду башти по схилах в районі башти і в самій башті текла вода. На одній з ділянок вода була червоного кольору. В той день в фарбувальному цеху хлопко-паперової фабрики, розміщеної над баштою вгору по схилу, проводилося фарбування ниток в червоний колір» [Іваненко, В., Пламєницкая, Е., 1977, арк. 14]. Це підтвердили пізніші результати хімічного аналізу води, які констатували замокання стін башти стічними водами фабрики. На думку кандидата архітектури П. Юрченка, варто було організувати перехват води перед баштою та спрямувати ливневі води з схилів в напрямку річки.

Процес розробки та реалізації проекту реставрації башти був довготривалим. Встановлено, що втрати під час обвалу складали 65% [Іваненко, В., Пламєницкая, Е., 1977, арк. 11]. Після обстеження башти фахівцями Українського спеціального науково-реставраційного виробничого управління, прийнято

Рис.2. Розріз башти вміщений в додатках до плану Кам'яця-Подільського 1797 р.

рішення посилити башту залізобетонним поясом (пропозиція В. Малиновської). На початку 1970-х рр. розроблено проект реставрації башти. В його основу лягли результати проведених джерелознавчого, історичного і архітектурного досліджень. Автор проекту реставрації Є. Пламєницька пропонувала відновити башту з прилеглими до неї оборонними мурами і земляними валами станом на початок XVIII ст. [Иваненко В., Пламєницкая Е., 1977, арк. 2] Науково-технічна рада УСНРПУ запропонувала провести інженерно-геологічні дослідження стану скелі під баштою радіометричним або звуковим методами. Проте цього не було зроблено через необхідність пришвидшення виконання першої черги реставрації у зв'язку з загрозою подальшого обвалу пам'ятки. Планували за виявленими гніздами відновити міжповерхове перекриття, 4 бійниці на кожному ярусі та дах. Вартість проекту визначалася в сумі 57 тис. 181 руб [Иваненко, В., Пламєницкая, Е., 1977, арк. 6-7]. 22 березня 1977 р. реставраційне завдання затверджено Держбудом УРСР [Иваненко, В., Пламєницкая, Е., 1977, арк. 18].

При реставрації пам'ятки на перший план ставились питання збереження її культурної цінності та історичної достовірності. Проектом передбачалося мінімальне втручання в пам'ятку і максимальне збереження автентичності елементів. При проектуванні реставраційних робіт необхідно було передбачити механічне і хімічне підсилення конструкцій і матеріалів та захист від ґрунтової і атмосферної вологи [Стріленко Ю.М., Поляцкова Н.В., 2002].

Проект реставрації розглядався на засіданні науково-технічної ради УСНРПУ від 30 червня 1977 р. Свої зауваження і пропозиції висловили А. Артемов, Р. Бикова, Н. Варфоломієва, М. Говденко, В. Корнеєва, Є. Лопушинська, В. Майко, В. Отченашко та головний архітектор управління В. Іваненко. Про технологічну складність проведення реставрації свідчить 4 варіанти реалізації проекту.

У 1983 р. розпочато роботи з відновлення вежі в первісному вигляді. Стіни башти отримали два яруси бійниць на заході. Влаштовано перекриття з настилом. Дах покрито гонтом. У 1987 р. завершено виконання ремонтно-реставраційних робіт. Сьогодні башта перебуває на балансі Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» і використовується як експозиційних об'єкт.

Впродовж літнього сезону 1996 р., на замовлення Заповідника, археологічна експедиція Кам'янець-Подільського педінституту проводила дослідження башти (М. Петров, А. Задорожнюк) [Петров, М.Б., 2012]. Мета досліджень полягала в тому, щоб віднайти систему оборонних споруд верхнього оборонного ярусу на заході і провести в майбутньому на цій основі реставраційні роботи. Щоб виявити доступи до вежі, було закладено два розкопи на крутих схилах правого берега Смотрича. Один, із східного боку, – на відстані 20 м від вежі, і другий, з південно-східного боку, – над самою скелею. Перший розкоп (10х6) не виправдав сподівань натрапити на залишки дороги. Важливі матеріали дав другий розкоп (8х6). В ньому знайдено залишки кам'яних стін, що укріплювали підступи до вежі з південно-східного боку. На думку

археологів для того, щоб «належно здійснювати контроль за переїздом, у вежі знаходилася охорона, гармати. Логіка підказує, що повинен був функціонувати і доступ до вежі. Однак, врахувавши стрімкі схили місцевості, де знаходилася вежа, такий доступ був обмежений» [Петров, М.Б., Задорожнюк, А.Б., 1996, с. 2] (Рис. 2.).

У 2003 р. на башті відновлено пошкоджений дах, який був втрачений в результаті пожежі 2001 р. (Рис. 2). Дах передбачено тимчасовий, консерваційного характеру. У 2015 р. підготовлено акт обстеження та дефектний акт на виконання протиаварійних, консерваційних робіт на пам'ятці. В ньому визначено загальний стан пам'ятки незадовільним. Башта кам'яна, двоярусна, майже кругла в плані діаметром 9-10 м. Розташована на крутому схилі каньйону. Стіни з бутового каменю, завтовшки 1,3 м з напольного боку і 0,7 м на рівні другого яруса з боку схилу служить підпірною стіною. Вхід в башту здійснюється від схилу, на рівні другого яруса. Стіни башти мають два яруси бійниць на заході. Міжярусне перекриття – дерев'яне балочне з настилом. Сполучення між ярусами башти відсутнє. Дах конічної форми з заломом і покриттям з штучного гонту є аварійним. Частково плити покриття відсутні і облатування згниле, кінці деяких крокв мають сліди біоураження, ринви та жолоба відсутні (Рис. 3).

Розроблений в 2018 р. інститутом ПП «Менас» проект реставрації Башти на броді передбачає реалізацію проекту реставрації башти 1962 р. Прийнятний архітектурний прецедент відтворення початкового архітектурно-функціонального значення разом з оборонними функціями башти використовували як сторожову. Пам'ятка розташована на крутому схилі скелястого каньйону р. Смотрич, який створив природний оборонний фактор рову, висотою до 40 м. Ландшафт біля башти збережений, не зазнав істотних змін. Згідно іконографічних матеріалів, зокрема плану міста К. Томашевича (1673-1679 рр.), буде замінено консерваційний дах 1990-х рр. на високий шатровий, з покриттям виконаним з гонту. Втрачені перекриття та сходи відтворюються по слідах збережених в натурі гнізд оборонних конструкцій [Лесик, О.В., 1993, с. 107; Лесик, О.В. 1987; Стратегія і напрямки розвитку, 2007, с. 4].

Рис.3. Сучасний вигляд Башти на броді (2015 р.)

Проблема збереження пам'яток історії і культури в науково-теоретичному плані в нашій державі надзвичайно важливе питання, а в творчому, технічному, економічному потребує проведення серйозних досліджень і розробок. Загальновідомо, що фізична схоронність пам'яток архітектури забезпечується їх реставрацією, а моральна – включенням пам'яток у сучасне життя, наданням до них доступу населення. Окремої уваги потребує питання розробки пропозицій щодо використання пам'ятки архітектури національного значення Башти на броді. Вперше необхідність раціонального використання об'єкту на порядок денний було поставлено наприкінці 1980-х рр. В 1987 р. завершилися ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці. На рубежі 1980-1990-х рр. велась робота з розробки і затвердження ТЕР (техніко-економічних розрахунків) для впорядкування заповідної території. Ними передбачалося пристосування пам'яток архітектури для музейних експозицій, наукових, навчальних та культурних закладів, майстерень народних промислів, закладів харчування, відпочинку тощо. На думку фахівців,

пристосування пам'яток архітектури під музеї являється найбільш дієвим засобом забезпечення фізичної і моральної збереженості історико-архітектурної спадщини. У випадку з Баштою на броді, слід враховувати її розташування. Об'єкт знаходиться осторонь туристичних маршрутів і важкодоступний для туристів, тому пристосування башти під музей є лише частково виправданим. Ефективне використання державного майна реалізується шляхом передачі його в оренду з укладенням відповідного охоронного договору. Пропозиції можуть бути різними, від використання башти як однієї з локацій для розвитку в місті альпінізму до передачі в оренду комерційним та некомерційним організаціям, які б використовували об'єкт в культурно-освітніх цілях.

Джерела та література

1. Бевз, М.В., 2011. Завдання збереження та регенерації цінних архітектурно-містобудівних комплексів історичних міст. *Проблеми розвитку міського середовища*, 5-6, с. 15-23.
2. Печерський, В.В., 2003. Спадщина містобудування України: *Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць*. Київ: НДІТІАМ.
3. Задорожнюк, А.Б., 2011. Міські фортифікації Кам'янця-Подільського: проблема атрибуції та інтерпретації. *Археологія & Фортифікація Середнього Подністрів'я: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», с. 91-96.
4. Лесик, О.В., 1993. Замки та монастирі України. Львів: Видавництво «Світ».
5. Лесик, О.В. 1987. Охрана и рациональное использование памятников архитектуры. Львів: Вища школа.
6. Иваненко, В., Пламаницкая, Е., 1977. Памятник архитектуры XVI в. Башня на броне – оборонительной системы Польских ворот в г. Каменце-Подольском. Проект укрепления основания башни. Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». №511. 87 арк.
7. Иваненко, В., Пламаницкая, Е., 1977. Памятник архитектуры XVI в. Башня на броне оборонительной системы Польских ворот в г. Каменце-Подольском. Том 4. Исследование. Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». Инв. № 510. 11 арк.
8. Петичинский В., Говденко Г., Лпушинская Е. , Пламаницкая Е., 1962. Проект консервации памятника архитектуры XVI в. – Городских укреплений в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области. Башня на Броне, Кравецкая башня и Казематная башня. Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». Инв. № 512. 28 арк.
9. Пастухов С., Говденко Г., Пламаницкая Е., Малиновская А., 1967. Пояснительная записка к производству консервационных работ по объекту «Башня на Броне» в г. Каменец-Подольском. Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». Инв. № 513. 3 арк.
10. Иваненко В., Пламаницкая Е., 1977. Памятник архитектуры XVI в. Башня на Броне – оборонительной системы польских ворот в г. Каменец-Подольском. Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». Инв. № 514. 11 арк.
11. Протокол содержания комиссии согласно распоряжению УСНРПУ №42 от 10.07.87 г. по рассмотрению вопросов, изложенных в Докладной записке т. Пламаницкой Е.М., поданной в Госстрой УСРР и Украинское общество охраны памятников истории и культуры (т. Тронько П. Т.). Научно-технический архив НИАЗ «Кам'янець». 8 арк.
12. Пам'ятники архітектури української РСР, що перебувають під державною охороною, 1956. Київ: Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР.
13. Жариков, Н.Л. ред., 1983-1986. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР; (Ил. справ.-каталог): в 4-х т. Киев: Будівельник.
14. Петров, М.Б., 2012. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. Кам'янець-Подільський: Аксіома.
15. Петров, М.Б., Задорожнюк, А.Б., 1996. Вежа на Броді – вічний вартовий. *Студентський меридіан*, 1387, с. 2.
16. Стратегія і напрямки розвитку, 2007. *Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»: історія, сьогодення, перспективи*. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко, с. 4.
17. Стріленко Ю.М., Поляцкова Н.В., 2002. Наукова реставрація в Україні – досвід та практика ведення робіт на пам'ятках. *Міжнародний досвід охорони культурної спадщини та пам'яткоохоронне законодавство України: матеріали конференції (18-19 квітня 2002 р.)*. Київ: Стило, с. 125-132.
18. Фенцур В. В., Пагор В. В., 2015. Відродження архітектурно-історичної спадщини Кам'янця-Подільського (40 і рр. XX ст. – 2015 р.). Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006».

МОНУМЕНТ НА ОЗНАМЕНУВАННЯ БОРОТЬБИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПІД ПРОВОДОМ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

В Чигирині на Замковій горі в жовтні 1967 р. був встановлений перший пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому. У 1974 р. його замінили на бронзовий. З 1982 по 1988 рр. гранітний постамент пам'ятника увінчали десятьма бронзовими фігурами. «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» – пам'ятка монументального мистецтва. Він входить до Переліку об'єктів культурної спадщини Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Ключові слова: Чигирин, Замкова гора, гетьман, Б. Хмельницький, пам'ятка монументального мистецтва, пам'ятки культурної спадщини, НІКЗ «Чигирин».

Чигиринщина на своїх теренах має 493 пам'ятки культурної спадщини [12, с. 10]. Три з них присвячені засновникові Української козацької держави – Війська Запорізького – Б. Хмельницькому. Серед яких чільне місце належить «Монументові на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» – пам'ятці монументального мистецтва, що знаходиться на території комплексної пам'ятки ландшафту, історії й архітектури національного значення – «Замкова гора» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (постанова КМУ від 10.10.2012 р. № 929).

Пам'ятник гетьману Б. Хмельницькому

Замкова гора вперше була зображена на плані міста і замку Чигирини у серпні 1677 р., який зберігається в дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі та на малюнку з Літопису Самійла Величка, що висвітлює події 1677 р., а також на плані Чигиринської фортеці у «Щоденнику 1677-1678» П. Гордона 1678 р. [14, с.63].

Аналізуючи ці документи, приходимо до висновку, що у другій половині XVII ст. на місці сучасного пам'ятника Б. Хмельницькому знаходилися «мури заламаної мисової частини з гарматними отворами» Чигиринського замку [3, с. 36]. У 1781 р. від них залишилася лише велика кам'яна брила, яку зобразив Йоган Генріх (Жан-Андрі) Мюнц на малюнку «Гора. Чигирин» (перо, акварель, 199х312 мм.). На думку художника, архітектора, військового інженера Йогана Генріха Мюнца «ця велика вертикально

стояча кам'яна плита опинилася у цьому положенні на вершині гори, викинута вибухом складу пороха, при влучанні бомби. Зліва видно, ще сліди турецьких окопів, насипаних з метою здобуття вершини. Укріплення дуже нерегулярні».

Майже через два століття Т. Г. Шевченко напише акварель «Чигирин з Суботівського шляху» (1845), де на дальньому плані – Замкова гора. Мисову частину зруйнованої фортеці увінчує хрест, який добре видно і на малюнку К. Пржичиховського (1865). Наприкінці квітня 1858 р. хрест був «окованный жестю» [5,101] на ньому не було «...и именни Хмельницкого» [5,101]. «... заблестал передо мной крест, поставленный на Чигиринской горе; еще две версты и я в Чигирине...» так згадує поїздки до Чигирини історик, письменник, етнограф Митрофан Александрович. З його історико-краєзнавчої розвідки «Из Канева в Чигирин и обратно» дізнаємося, що хрест був встановлений «уездным Землемером» [5,101] в честь гетьмана УКД Війська Запорізького Б. Хмельницького. Факт встановлення хреста на «польській горі» в Чигирині польський історик та письменник Ф. Равіта-Гавронський в додатку до «Газети Львівської» (№ 29 за 1901 р.) коментує так: «... стояв колись хрест камінний в пам'ять, що з цього місця син Хмельницького стріляв до Суботова, до батька, і збив хрест на суботівській церкві камінний» [5, с. 166]. Хрест витесали з кам'яної плити, зображеної на малюнку Мюнца, робітники чигиринської каменоломні, яку на Замковій горі, майже століття, орендувала родина єврея Нахмана Ейзика.

На зламі XIX-XX ст. на місці кам'яного хреста була «складена з колод» [5, с. 198] «башта пожежна – каланча» [6, с. 60], » що нагадувала давні вежі козацькі. Була це можливо єдина згадка про козаків, гетьманство і козащину» [5, с. 198]. Відомий історик Д. Дорошенко, який в 1913 р. побував у Чигирині, згадує у «Подорожніх враженнях і замітках «По рідному краю»: «А на горі, на краєчку, що гострим кінцем навис над Чигирином, стоїть деревляна пожарна будка-башта невеличка» [7, с. 101]. Архівні джерела, датовані 1923 р. інформують: «На північно-західному боці гори стоїть каланча, пострєснєна заходами чигир[инського гор]оцького» голови українофіла Підгородецького, на якій мається дата заснування міста в 1512 році відомим лицарем Байдою» [6, с. 60]. Згадану тут каланчу також добре видно на 8-ми листівках власника «Издание фотографии, книжного и писчебумажного магазина М.Сквирского, Софиевская ул.28» [17, с.11], які датуються початком XX ст.

Упродовж століть Замкова гора була місцем проведення урочистостей. Цей факт підтверджують дві листівки М. Сквірського та А. Кагана «Юрьевский парад на горюе» (кінець XIX – початок XX ст.), а також «Спогади й пам'ятки про козацькі часи в Чигирині [20 рр. XX ст.] Івана Лютого». Мандрівник І. Лютий пише «...Про гору дід Грицько Лопатченко (Грицик) розказує: «на горі обирали гетьмана. На горі ж щовесни на Юрія козаки святити свою зброю... На згадку останніх подій чигиринці ще недавно весною, 23 квітня справляли «Юрія». В цей день після урочистої служби в церквах все населення йшло хресним ходом з усіх 4 (церков) правили там молебінь, трапезували, а потім справляли гулянки. Стріляли з рушниць, а надвечір палили смолу в перерізах; обмотували колеса соломкою, вмочали в смолу, запалювали й котили з гори в Тясмин. Молодь гуляла до пізньої ночі. Тільки після розрухів 1905 р. занепав цей звичай» [20, с. 4].

У 20-30 роках XX ст. черговий пожежник на каланчі не лише спостерігав за надзвичайними ситуаціями, що відбувалися у селищі Чигирин (1926–1954 рр.) і прилеглих до нього територіях, а й сповіщав жителям впродовж дня котра година. За допомогою церковного дзвона мешканцям повідомляли не лише про стихійні лиха чи пожежі, але в такий спосіб скликали й на урочистості, що традиційно відбувалися на Замковій горі.

Під час німецько-фашистської окупації (7.08.1941–12.12.1943 рр.) пожежна вежа не функціонувала. Вночі 12 грудня 1943 р. солдати 4-ї гвардійської армії 2-го Українського фронту (під командуванням генерала-лейтенанта І. В. Галаніна) на каланчі встановили червоний прапор. Його, як і камінь із написом «Чигиринъ основан в 1512 г. князем Дм. Вишневецким Байда», що знаходився на північній стіні каланчі, добре видно у документальному фільмі «У стародавньому Чигирині» (кінооператор Є. Єфімов, січень 1944 р.).

У 50–60-ті рр. XX ст. каланча була улюбленим місцем відпочинку молоді. В горобину ніч 1965 р. сильний вітер зніс дах пожежної вежі [8].

Постанова РМ УРСР від 25.08.1965 р. «Про організацію республіканського добровільного товариства охорони пам'ятників історії і культури» (УТОПІК) відіграла значну роль у відродженні пам'яток культурної спадщини Чигиринщини. Виконком районної ради на виконання даної постанови ухвалив рішення №134 від 18.03.1966 р., згідно з яким було створено комісію «По виявленню та взяттю на облік пам'ятників історії та археології на території району», котру очолив керівник райвідділу культури В. П. Заїченко [18, с. 123].

У час, коли в усьому СРСР готувалися до святкування 50-річчя встановлення радянської влади, у Чигирині також виконувались роботи з благоустрою: будівництво і ремонт шляхів, тротуарів, озеленення Замкової гори. На Чигиринщині, відповідно до постанов Ради Міністрів від 28.08.1965 р. і 28.03.1966 р. та рішення виконкому обласної ради депутатів трудящих № 66 від 12.10.1966 р. у листопаді 1966 р. було сформовано Районне товариство пам'ятників історії і культури. Товариство провело значну роботу зі створення матеріальної бази, здійснило ряд практичних заходів з відтворення об'єктів культурної спадщини краю. Завдяки його плідній роботі обласне керівництво ухвалило низку важливих рішень. Так, у 1966 р. виконком Черкаської облради затвердив постанову «Про заходи по впорядкуванню історичних місць, пов'язаних з життям і діяльністю Б. Хмельницького». Нею передбачалось встановлення пам'ятника Б. Хмельницькому, а також складання проекту благоустрою Богданової гори у Чигирині. Керуючись постановою, обласна організація УТОПІК замовила у республіканських майстернях Держбуду УРСР скульптурну фігуру Б. Хмельницького [19, с. 124]. На кошти районної організації УТОПІК було проведено роботи з благоустрою Богданової гори на суму 8732 крб.

За проектом, розробленим районним архітектором С. Гненним, основою постаменту пам'ятника слугував перший ярус пожежної вежі, з північного боку якого були викарбувані слова про засновника міста. Фундамент каланчі був такий міцний, що його зривали вибухівкою. Залишки будівельного матеріалу з каланчі використали для побудови постаменту, на якому встановили фігуру Б. Хмельницького. Фігуру гетьмана повернули лицем до архітектурного ландшафту міста. Гетьманська булава, що знаходилась «у правій руці, вказувала на північний-схід, у бік Росії, а в лівій – розгорнута грамота про возз'єднання цих двох держав» [21, с.1]. Скульптура була виготовлена з нестійкого матеріалу (склобетону). Її висота – 8 м, а висота постаменту – 7 м [21, с. 1]. Монументальну дошку з написом вмонтували в східну стіну постаменту. Автори пам'ятника – народні художники УРСР М. Вронський та О. Олійник.

4 серпня 1967 р. бюро райкому партії та виконком районної Ради депутатів трудящих, постановили: «1. Провести урочисте відкриття скульптурної фігури Б. Хмельницького на території колишньої резиденції в Чигирині... 2. Затвердити план підготовки до проведення відкриття у місті Чигирині скульптурної фігури Б. Хмельницького. 3. Просити обком Компартії України дозволити відкриття у місті Чигирині скульптурної фігури Б. Хмельницького. Скульптори М. К. Вронський та О. П. Олійник» [19, с.250]. Роботи з благоустрою Богданової гори проводились швидкими темпами.

13 жовтня 1967 р. на Богдановій горі відбулося урочисте відкриття пам'ятника гетьманові Б.Хмельницькому. Через два роки після його встановлення, під впливом природних факторів, скульптура була частково зруйнована і потребувала відновлення. 10.07.1969 р. обласна влада ухвалила постанову № 522 згідно з якою розпочалася необхідна робота. 18.07.1969 р. виконком районної Ради депутатів трудящих рішенням № 233 ухвалив: «1. Затвердити проектне завдання на благоустрій Богданової гори. 2. Зобов'язати комбінат комунальних підприємств негайно дати замовлення Черкаському відділу інституту «Укржилпромпроект» на виготовлення робочих креслень для благоустрою Богданової гори 1-черги» [18, с.251]. Друга черга запланованого обсягу робіт з упорядкування історичних місць та пам'ятників старовини і культури розпочалася в червні 1970 р. Виконком райради депутатів трудящих ухвалив: «Просити обласне товариство по охороні пам'ятників історії та культури виділити для цієї мети 15000 крб. Контроль за якістю і кількістю виконаних робіт покласти на райархітектора тов. Гненного С. І., а за правильність витрачання коштів на зав. відділом культури тов. Заїченка В. П.» [18, с. 252].

Станом на 1971 р. проектно-кошторисна документація не була виготовлена, фінансування на будівництво пам'ятника не відкрито. Тільки наприкінці 1971 р. Виконком районної Ради депутатів трудящих затвердив проектно-кошторисну документацію на суму 2658 крб. для проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'ятника Б. Хмельницькому в місті Чигирині.

Черкаська обласна Рада депутатів трудящих дозволила обласній організації УТОПІК виділити кошти на проведення ремонтно-реставраційних робіт пам'ятки, а також зобов'язала начальника рембуддільниці Бабія Г. С. до 7.12.1971 р. установити риштування для виконання реставраційних робіт на пам'ятнику Б. Хмельницькому. Роботи з демонтажу пам'ятника проводились робітниками рембуддільниці та Київських виробничих майстерень. Скульптуру було розрізано на горизонтальні частини та відвезено до міжобласних спеціальних науково-реставраційних виробничих майстерень столиці УРСР. Кошторисна вартість ремонтно-реставраційних робіт становила 3419 крб.

3 листа надісланого 9 березня 1972 р. начальником обласного управління культури Б. Біликом директору Київського живописно-скульптурного комбінату Т.Борковському дізнаємося, що на Богдановій горі «...геологія не проводилась ...» [4, с. 5] в зв'язку з «...с тем что гора состоит из гранита...» [4, с. 5]. Проводили тільки «... топосъёмку территории около памятника Б.Хмельницького в городе Чигирине» [4, с.5].

15 липня 1972 р. виконком районної Ради депутатів трудящих просив президію правління Черкаської обласної організації УТОПК про виділення 2000 крб. для виготовлення проектно-кошторисної документації на реставрацію пам'ятника Б. Хмельницькому. І вже 25.08.1972 р. Чигиринський райвиконком видав рішення № 369, згідно з яким реконструкцію пам'ятника Б. Хмельницькому мали проводити у дві черги: «а) відлити фігуру пам'ятника в бронзі; б) встановити дві фігурні композиції «національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр., возз'єднання України з Росією» [18, с. 67].

Фінансування робіт, пов'язаних із реконструкцією пам'ятника, було покладено на УТОПК. Кошти президія товариства змогла виділити тільки у другій половині 1973 р., завдяки тому, що залучення індивідуальних і колективних членів до нього було виконано на 100%. Роботи з реконструкції розпочалися після Постанови Ради Міністрів УРСР від 29.06.1973 р. № 3603/77, яка була ухвалена до 320-річчя Переяславської Ради. На першу чергу районне товариство охорони пам'ятників виділило понад 70 тис. крб. Відповідальність за проведення робіт з реконструкції пам'ятника та благоустрою Замкової гори в м. Чигирин лягла на групу науковців та будівельників. Безпосередньо керував будівельними роботами київський архітектор В. Гнезділов та районний – Ф. Столяров. Згідно рішення виконкому міської ради, кожен робітник, службовець, учень повинен був відпрацювати чотири робочих дні на благоустрої Замкової гори [9].

Роботи з монтажу пам'ятника та благоустрою запроектованого майданчика наприкінці 1973 р. виконувалися дуже інтенсивно, у зв'язку з відзначенням у січні 1974 р. 320-річчя Переяславської Ради. Заплановане на 8 січня 1974 р. відкриття пам'ятника Б. Хмельницькому в Чигирині не відбулося, оскільки виділених коштів для завершення будівельних робіт I черги реконструкції не вистачило. Також кліматичні умови не відповідали стандартам будівельних технологічних процесів. Архітектор В. Гнезділов, за згодою районного та обласного керівництва, призупинив будівельні роботи до весни 1974 р. [10]. А вже 26.03.1974 р. виконком районної Ради депутатів трудящих виділив 24 тис. крб. на благоустрій площі довкола пам'ятника Б. Хмельницькому за рахунок надпланових прибутків районного бюджету. Пленум ЦК Компартії України в травні 1974 р. постановив: «Проводити і далі роботу по збереженню культурної спадщини, увічненню визначних революційних та інших історичних подій у житті нашого народу».

Українське товариство охорони пам'ятників історії та культури у 70-х рр. XX ст. відігравало значну роль в охороні, вивченні та популяризації пам'яток культурної спадщини.

На першу чергу реставрації пам'ятника гетьманові (травень 1974 р.) організація витратила 79618 крб. – коштів, отриманих з індивідуальних та колективних членських внесків.

Робота на Замковій горі в цей час ще тривала. Бронзову фігуру гетьмана привезли у травні 1974 р. Понад тиждень вона знаходилася у дворі Чигиринського районного відділу внутрішніх справ [11].

І тільки 25.05.1974 року було піднято майже 7 метрову фігуру гетьмана на 30 м над Замковою горою. 11-ти тонну бронзову скульптуру було встановлено на 12-ти метровий гранітний постамент. Обласне та районне керівництво планувало у травні–червні 1974 р. урочисто відкрити пам'ятник. Однак, Рада Міністрів УРСР не дала дозволу на урочисті заходи з тої причини, що заплановані роботи першої черги реконструкції не були закінчені до ювілейного свята – 320-річчя Переяславської Ради. Керівництво вирішило, що згідно постанови обкому КП України і облвиконкому №522 від 18.07.1969 р. проводилась реконструкція пам'ятника Б.Хмельницького, а не встановлювався новий.

З пояснюючої записки «Техноробочого проекту реконструкции памятника Богдана Хмельницкого в г. Чигирине, Черкаской области» дізнаємося, що «размер статуи – 6,5 м., высота постаменту-12,6 м., высота скульптурных групп – 3,7м. Общая высота памятника – 18,5 м [4, с. 7]. Фундамент и сердечник памятника железобетонные. Памятник устанавливается на месте существующего на Богдановой горе, главным фасадом ориентирован на город. Около памятника запроектирована площадка, к которой подходит основная аллея и лестница. Площадка благоустраивается. Директор живописно-скульптурного комбината-В.Борковский; Главный художник – В. Гнездилов; Авторы: Народные художники УССР скульпторы – М.Вронский, А.Олейник; Главный конструктор – Викторов; Копировщик – Куценко. Начальник цеха -Костомаха» [4, с. 9]. В 1972 р. Київське обласне відділення Художфонду УРСР розробило Генеральний план міста Чигирин. За основу було взято план Чигирин виконаний рай-архітектором Ф.Столяровим». «Техноробочий проект реконструкции памятника Богдана Хмельницкого» дав змогу зробити розрахунки розмірів булави. Довжина булави (символу гетьманської влади) дорівнювала – 1,50 м.

УТОПК витратив на будівництво, пов'язане із реконструкцією монументальної споруди, 100 тис. крб. Вартість робіт з благоустрою Замкової гори становила майже 200 тис. крб. Пам'ятник

Б. Хмельницькому було взято на державний облік, згідно з Постановою Черкаського обласного виконавчого комітету Ради депутатів трудящих № 554 від 28.07.1973 р. до Держаного реєстру він увійшов під охоронним зобов'язанням № 61 від 15.07.1972 р. 18 березня 1975 р. паспорт «Пам'ятник Б. Хмельницькому» склали керівник відділу охорони Черкаського обласного краєзнавчого музею І. Я. Солдаткін та інспектор з охорони пам'ятників Л. Д. Шемшур [13, с. 2].

У десятих п'ятиріччі (1976–1980 рр.) президія районної організації УТОПІК планувала нарешті виконати роботи другої черги. Зокрема, у 1979 р., коли Україна відзначатиме 325-річчя Переяславської Ради, планували встановити фігурні композиції (присвячені національно-визвольній війні українського народу 1648–1654 рр., а також возз'єднанню України з Росією). У зв'язку з підготовкою до свята виконавчий комітет Чигиринської районної Ради народних депутатів 12.12.1978 р. постановив: «Провести ремонт та благоустрій видової площадки на Замковій горі» та «Побудувати другу чергу пам'ятника Б. Хмельницького в м. Чигирині» [19, с. 56]. Виконавцями було визначено: міську Раду, комбінат комунальних підприємств, міжколгоспбуд, Київське об'єднання «Художник». Упродовж 1979 р. роботи другої черги реставрації пам'ятника не проводились.

У травні 1980 р., згідно з рішенням виконавчого комітету Чигиринського району від 22.04.1980 р. № 129 «Про створення комісії по визначенню охоронних зон навколо пам'ятників», були виконані роботи по встановленню охоронної зони та технічного огляду пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі.

До 60-річчя утворення СРСР, керуючись рішенням IV з'їзду УТОПІК, районне товариство активізувало свою роботу. Фінансування другої черги реставрації пам'ятника здійснювалось через обласний відділ культури. І вже у 1982 р. біля підніжжя постаменту пам'ятника Б. Хмельницькому були встановлені три бронзові скульптури. Відповідали за виконання робіт скульптор М. Вронський та архітектор В. Гнезділов. Підготовка і встановлення однієї з фігурних композицій тривала майже два тижні. У листопаді 1984 р. постали фігури двох козаків із скульптурної композиції «Національно-визвольна війна 1648–1654 рр.» [1, арк. 44].

У 1986 р. пам'ятник Б. Хмельницькому увійшов до анотованих списків тому «Зводу пам'ятників історії та культури Української РСР по Чигиринському району» [1, арк. 44]. Матеріали до видання готували наукові співробітники «Научно-исследовательского института теории, истории и перспективных проблем Советской архитектуры в г. Киеве (КиевНИИТИ)». Зокрема, молодший науковий співробітник В. В. Вечерський, архітектор С. В. Косенко, старший науковий співробітник В. А. Ленченко, молодший науковий співробітник Н. Г. Логвин.

Згідно з перспективним планом на XII п'ятирічку УТОПІК запланувало здійснити низку конкретних заходів по спорудженню, заміні та реставрації пам'ятників у Чигирині. Так, у квітні 1987 р. було придбано фігури композиції «Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.», а 27 квітня 1987 р. директор КиевНИИТИ В. Дахно затвердив своїм підписом «Научные рекомендации к опорному плану г. Чигирин Черкасской области», згідно з якими були визначені охоронні зони та територія пам'ятника Б. Хмельницькому.

Семифігурну композицію «Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.» встановили влітку 1988 р. Аналізуючи композицію скульптурних фігур «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького» приходимо до висновку, що в XVII ст. Б. Хмельницький у військових обов'язках зумів з'єднати селянина з найвищими верствами населення. Тому його вважають творцем національного війська. Левиною частиною, якого були мало вишколені повстанці озброєні сокирами, ціпами, косами. З початку боротьби вони деорганізовували польське життя та поширили повстання по всій Україні. З цього приводу Б.Хмельницький сказав «Чернь-права рука наша» [18,с.7]. Саме їх показали скульптори в семифігурній композиції «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького», але перемагати польське військо в боях звичайно могли тільки запоріжці, реєстрові козака та добре озброєні добірні повстанські групи [16, с. 10]. Тобто, досвідчені і обізнані з війною вояки, зокрема вершники. В XVII ст. тільки козацька кіннота могла протистояти польським крилатим гусарам, а в «Монументі на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького» козацтво представлено лише двома фігурами [13,с.5]. В ті роки радянські скульптори не мали можливості популяризувати козаччину. Важливу роль в цьому відігравала комуністична ідеологія, що панувала в республіках СРСР.

На північно-східному фасаді постаменту пам'ятника розмістили бронзовий картуш із написом: «Богдан Хмельницький. 1595–1657 рр.». На південно-західному – табличку з текстом: «Споруджено за рахунок місцевого бюджету, дольової участі Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, комітетів Червоного Хреста РРФСР та УРСР» [13, с. 3].

У зв'язку з підготовкою до святкування 175-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка у грудні 1988 р. була завершена реконструкція майданчика біля пам'ятника Б. Хмельницькому. Обласна організація УТОПІК, обласне управління культури та інші обласні й республіканські громадські та добровільні товариства на третю чергу пам'ятника виділили 7575 крб. Всього на 12 бронзових фігур композиції «Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 рр., возз'єднання України з Росією» було використано близько 60 тис. крб.

7 березня 1989 р. Рада Міністрів УРСР ухвалила постанову «Про оголошення комплексу пам'яток історії, культури та природи міста Чигирин, с. Суботова і урочища Холодний Яр у Черкаській області Державним історико-культурним заповідником». Згідно з Генеральною схемою зон охорони, розробленою у 1991 р. Науково-дослідним інститутом історії архітектури та містобудування, Замкова гора увійшла до складу об'єктів заповідника. У 1994 р. згідно з розпорядженням представника Президента України в області щодо підготовки тому «Черкаська область. «Звід пам'яток історії та культури України» (Рішення №131 Кабінету Міністрів України від 14.03.1992 р.) [2, арк. 86] наукові співробітники закладу надали текстові та ілюстративні матеріали, зокрема й стосовно пам'ятника Б. Хмельницькому на Замковій горі, районній редакційній колегії.

На початку 90-х рр. XX ст. бронзовий картуш пам'ятника гетьманові був пошкоджений і потребував заміни. Дирекція заповідника замовила його у Київських міжобласних спеціальних науково-реставраційних майстернях. Картуш встановили навесні 1995 р. напередодні ювілею 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького.

У 2001 р. Державним комітетом України у справах містобудування і архітектури, Державним науково-дослідним інститутом теорії та історії архітектури та містобудування було розроблено науково-проектну документацію Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», згідно з якою територія монумента є частиною території пам'ятки Замкова гора. У 2002 р. затверджено Генеральний план розвитку заповідника. В експлікації другого тому вміщено і пам'ятник Б. Хмельницькому. У 2002 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну програму паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 рр.». Наприкінці 2002 р. у переліку пам'яток НІКЗ «Чигирин» пам'ятник Б. Хмельницькому на Замковій горі був визначений як пам'ятка історії під назвою «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького».

У листопаді 2005 р. були виготовлені паспорти на об'єкти культурної спадщини НІКЗ «Чигирин». Рішенням обласного виконавчого комітету від 19 березня 1976 р. під №177 «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» був узятий на державний облік та визначено категорію пам'ятки. Охоронними договорами від 15 грудня 1973 р. №61 та 15 січня 2004 р. №2 пам'ятці був наданий охоронний №1574, а «Територія об'єкту є частиною території пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора» [13, с.2]. В Паспорті об'єкту культурної спадщини «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б.Хмельницького» дається опис «Монумент увінчує гору, добре проглядається з далеких під'їздів до міста і значною мірою формує його ландшафт. Монумент складається з бронзової скульптури гетьмана в повний зріст, у шапці, з шаблею на поясі, поверх жупана накидка. Висота скульптури – 6,6 м. У високо піднятій правій руці Б. Хмельницький держить булава-символ влади, у лівій – розгорнутий лист паперу. Пастамент-восьмигранник по формі. В його основі прямокутник виготовлений з 120-гранітних блоків Старо-Бабанського кар'єру Черкаської обл., оброблений під бучарду і фінську оковку. Загальна висота монумента-18,6 м. Автори проекту: О. Олійник, В. Гнезділов, М. Вронський. Робота по переводу фігури в бронзу виконала Київська міжобласна спеціальна науково-реставраційна виробнича майстерня Держбуду УРСР» [13,с.1]. «Територія об'єкта: площа 120м². Територія пам'ятного знаку є частина території пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора. В цілому об'єкт знаходиться в задовільному технічному стані. Схили пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення Замкова гора потребують постійного укріплення»[13, с. 5].

Завдяки Державній програмі «Золота підкова Черкащини», затвердженій Кабінетом Міністрів України 15.05.2006 р., Чигирин отримав субвенцію на збереження історичної спадщини. В жовтні 2006 р. на майданчику біля «Монументу на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» розпочалися роботи з благоустрою. Кошторисна вартість робіт становила 180 тис. грн. [15, с. 20].

21 січня 2009 р. Президент України В. Ющенко підписав Указ «Про відзначення у 2009 році 360-ї річниці подій, пов'язаних зі створенням Української козацької держави зі столицею в місті Чигирин». Реалізація плану святкових заходів передбачалася на жовтень 2009 року у місті Чигирині Черкаської обл., частина з них планувалася на Замковій горі.

Відповідно до Наказу Міністерства культури і туризму України від 18.02.2009 р. «Про затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток та занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» (Додаток №3 до наказу МКТ України від 18.02.2009 р. № 100/09) «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» увійшов до «Переліку об'єктів культурної спадщини НІКЗ «Чигирин» Черкаської обл., що заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України за категорією місцевого значення, як пам'ятка монументального мистецтва (рішення Черкаського обласного виконавчого комітету від 19.03.1976 р. № 177, охор. № 1574-ЧК).

В жовтні 2016 р. за ініціативи Генерального Директора НІКЗ «Чигирин» Полтавця В. І. розпочалася робота по освітленню «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького». За кошти міської ради були відновлені електричні комунікації 70-х рр. ХХ ст. та проложені нові. Адміністрація НІКЗ «Чигирин» закупила прожектори, які в нічний час, освітлюють гранітний постамент, фігурні композиції та бронзову скульптуру Б. Хмельницького. У 2019 р. на північно-західній частині «Монумента на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького» встановили пам'ятну дошку на якій зазначається, що даний пам'ятник вважається пам'яткою монументального мистецтва НІКЗ «Чигирин».

На сьогодні пам'ятник Б. Хмельницькому являється візитівкою Чигирини і відіграє значну роль в архітектурному ландшафті першої гетьманської столиці УКД Війська Запорізького.

Джерела та література

1. Архівний відділ Чигиринської РДА. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209. Арк. 44.
2. Архівний відділ Чигиринської РДА. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 209. Арк. 86.
3. Бажанова Т. Малюнок Чигирини з Літопису Самійла Величка: Спроба історико-містобудівної інтерпретації *Пам'ятки України*. 2002. №2. С.36.
4. Борковський В., Гнездилов В., Вронский М., Олейник А. Технорабочий проект реконструкции памятника Богдана Хмельницкого в г.Чигирине,Черкасской области. Київ., 1972 . Ч. С.5-9.
5. Діденко Я. Чигирин в мандрівках історично-археологічних по Україні Ф. Равіти-Гавронського. *Чигиринщина: Історія і сьогодення*. Черкаси : Вертикаль, 2011. С. 166–171.
6. Кривенко С. Розриті могили. *Пам'ятки України*. 2002. №2. С.60.
7. Кукса Н. Діденко Я. Наддніпрянська минувшина XVIII-XX століття. Черкаси: Вертикаль. С.101.
8. МПДА. Спогади Капшитар О. В., 1960 р.н., мешканки м. Чигирин Черкаської обл.
9. МПДА. Спогади Писаренко І., 1936 р. н., мешканця м. Чигирин Черкаської обл.
10. МПДА. Спогади Столярова Ф., 1947 р. н., мешканця м. Чигирин Черкаської обл.
11. МПДА. Спогади Чепурного І., 1937 р. н., мешканця с. Красносілля Чигиринського р-ну.
12. Науковий архів відділу культури Чигиринської РДА. Арк.10.
13. Паспорт об'єкта культурної спадщини «Монумент на ознаменування боротьби українського народу під проводом Б. Хмельницького», ПП «Ларо». С. 1-6.
14. Патрік Гордон *Дневник* 1677-1678 рр. Москва, 2005. С. 63.
15. Перша Державна історико-туристична програма «Золота підкова Черкащини». Черкаси :Вертикаль, 2006. С. 20.
16. Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Мюнхен: Видання Братства кол. вояків І-Української Дивізії УНАС., 1954: С. 17.
17. Фонди НІКЗ «Чигирин». Інвентарна книга «Плакати і листівки». Арк.11.
18. Фонди НІКЗ «Чигирин». ТЗ 1293 / 123.
19. Фонди НІКЗ «Чигирин». ТЗ 1293 / 124.
20. ЦНБ НАНУ. Інститут рукопису. Ф. Х., 11692. (Історико-географічна комісія АН УРСР. Лютий Іван. Спогади и пам'ятки про козацькі часи в Чигирині). Арк.3-4
21. Чигирин. *Молодь Черкащини*. 1967. №123. С.1.

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЗОДЧЕСТВА ДОМІНІКАНСЬКОГО ЧИНУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються пам'яткоохоронні аспекти досліджень мистецької спадщини українських осередків домініканського ордену, місце і роль храмів, як носіїв, хранителів історико-культурної інформації, урбаністичних утворень в архітектурному середовищі історичних міст.

Ключові слова: пам'яткоохоронна справа, домініканський орден, мистецька спадщина, архітектурне середовище.

Пам'яткоохоронна діяльність в галузі будь-якого виду мистецтва повністю підкорена існуючому на даний момент рівню суспільної свідомості нації, її відношення до духовних скарбів, бажання врятувати й зафіксувати для себе і потомків безцінні перлини багатовікової історії. Варто згадати, що цінність мистецьких пам'яток з наукової точки зору почали розглядати пару століть тому.

Несвідоме ставлення до духовно-культурної спадщини призвело до масового знищення значної частини артистичного доробку людства. Невиразність й монотонність сучасної архітектури, яка переважно уособлює риси масових типів будівель, зумовлює нову хвилю підвищеної зацікавленості до історичної спадщини, як одного із джерел урізноманітнення сучасної архітектури, до пізнання її джерельних ознак. Тому, в наші часи великого значення набувають комплексні систематизовані дослідження визначних мистецьких явищ, особливо тих, що безпосередньо стосуються українських земель. Але головною проблемою минулого була боротьба з «релігійним дурманом», перебудова та перетворення безцінних перлин архітектури на склади, стайні, в кращому випадку, будинки культури, виставкові та органні зали. Найгірше – повна руйнація, яка спіткала кілька храмів ченців, як наприклад, в Рогатині, Червонограді, Козині та ін.

Ситуація суттєво змінилася на краще у повоєнні роки із організацією Академії архітектури Української РСР, де незабаром виник Інститут теорії та історії архітектури. Його співробітники разом з працівниками Комітету у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР провели обстеження території республіки і в 1956 році під державну охорону було взято 1517 історико-архітектурних комплексів і споруд, серед яких опинилися деякі монастирські комплекси і костели чину.

Практика архітектурних обстежень і досліджень історичних пам'яток України, яка останнім часом набуває нових сил, свідчить, що мистецький доробок минулого значно цінніший, ніж уявляли дотепер. Особливо цінними виявляються сакральні об'єкти, на які довгі часи просто не звертали увагу, практично замовчували їх існування. До цієї низки відносяться майже всі домініканські костели. Без необхідних розвідок та даних, отриманих у процесі наукових досліджень, про об'єкти спадщини і їхню художню цінність важко охороняти, консервувати і доцільно використовувати видатні архітектурні об'єкти. Тому, головним на даному етапі першочерговим завданням є реєстрація, облік та детальне обстеження конкретних сакральних об'єктів архітектурної спадщини України, визначення їх місця і вартості в історичному середовищі міст, у цілісному і гармонійному архітектурно-просторовому утворенні.

Йдеться про збереження містобудівної та ландшафтної своєрідності історичного міста, де знаходиться пам'ятка сакрального зодчества, яке ми розуміємо як неповторну художню цілісність урбаністичного образу, інтегративну якість усього його архітектурного середовища та ландшафту. З цієї точки зору місто може розглядатися як художній твір, а саме – витвір містобудівного мистецтва; тоді його сприйняття людиною стає процесом художньої комунікації. При такому підході основними детермінантами своєрідності виступають природа і культура у взаємодії. Природна підоснова є об'єктивною даністю, статичним компонентом, а архітектурне середовище, створюване людиною, – динамічним компонентом. Отже, своєрідність міста – це невинний динамічний процес, а не статичний застиглий результат; вона не може бути раз і назавжди встановлена чи задана [1, с. 187].

Основним носієм, хранителем історико-культурної інформації будь-якого утворення є, передусім, матеріальна основа об'єктів, що формують просторовий каркас відповідного середовища. Пластика форми, яка характеризується естетичним і художнім наповненням й увібрала сліди історичних подій та процесів, відповідним чином позначиться й на змістовності середовища, його історичній, естетичній і мистецькій значущості. Водночас характер сакральної забудови, її планувально-просторова організація зумовлювалися й функціональними чинниками, пов'язаними із забезпеченням життєдіяльності людини в конкретних умовах. Структурно, у матеріальному вимірі, середовище складається з трьох, тісно

пов'язаних між собою прошарків, тобто трьох превалюючих складових: природно-ландшафтного, архітектурно-просторового, функціонально-утилітарного.

Комплексне і систематизоване дослідження мистецької спадщини домініканського ордену на теренах України є першою спробою проаналізувати з багатьох аспектів таке видатне явище, як інтеграція мистецтв у сакральних архітектурних об'єктах католицьких ченців. Поле мистецтвознавчих досліджень стає та частина сакрального, а навіть життєвого середовища згромадження, що представляє мистецьку цінність і набуває статусу пам'яток.

Як правило, сакральні споруди згромадження домініканців, що насамперед були і залишаються утвореннями міського характеру, розташовані на територіях, так званих «історичних міст» України, як окремого яскраво визначеного типу середовища, де особливості трансформації визначаються вимогами збереження мистецької спадщини взагалі. Від інших міст історичні відрізняються особливостями побудови – поділом на стару й нову частини. У багатьох історичних містах старі частини, що концентрують культурно-мистецьку спадщину, характеризуються високими естетичними якостями. Ансамблі забудов домініканського ордену є прикрасами цих міст, найціннішими їх складовими. Здебільшого вони розташовані в центральних, найвідвідуваніших частинах територій із сприятливими для огляду умовами, тому формують основні риси архітектурного образу міст. Стара забудова і особливості планування, що склалися в межах давніх частин у переважній більшості міст, пов'язані з неповторними, а в деяких випадках – навіть унікальними природними умовами, що значною мірою визначають їх своєрідність. Яскравими прикладами такої інтеграції можна назвати міські забудови з гармонійно вписаними костелами ченців у Львові, Кам'янці-Подільському, Бучачі, Барі, Вінниці, Мурафі, Тульчині, Белзі, Богородчанах, Жовкві, Тернополі, Чорткові та ін. Це органічне, перевірене століттями поєднання природних й містобудівних структур.

Отже, історичне місто – це місто з цінною культурною спадщиною, яка відіграє відчутну містоформуючу роль. Там, де спадщина не відіграє такої ролі – це звичайні міста різного типу, що мають пам'ятки історії та культури, переважно поодинокі й малопомітні. Історичні міста України за цими критеріями вже визначені. Список складено НДГГІАМ 1993 р., до якого включено 278 міст, тобто майже 60% міст України, а також 165 смт. На відміну від інших міст історичні мають значну культурну цінність. Вона є їх головною відмінністю і дуже вдало зафіксована самою назвою. Не різні особливості планувальної організації, архітектурного обличчя чи навіть кількість пам'яток, а категорія цінності як узагальнюючий показник розкриває їх основну сутність. Серед самих історичних міст різниця в значущості їх культурної спадщини є найпринциповішою, найвизначальнішою у вирішенні питань охорони й розвитку міст. За інтегральною цінністю історичні міста поділяються на чотири категорії. Найціннішими історичними містами України є Київ, Львів, Чернігів, Кам'янець-Подільський, Луцьк і Одеса. До першої категорії віднесено ще 32 міста. Майже вдвічі більша кількість міст другої категорії. Найчисленніші міста третьої і четвертої категорій, до яких належать всі інші історичні міста України (за даними НДГГІАМ).

Аналіз показав, що переважна більшість міст, де розміщені об'єкти домініканського ордену, включені у перелік державних документів України, як історичні міста вищих категорій. Таким чином, можна дійти логічного висновку, що архітектурні об'єкти домініканців – невід'ємна складова старовинних осередків українських міст і тому потребують уваги, обліку, дослідження і відродження.

Найважливішу увагу слід приділити монастирським комплексам ченців, куди входили домініканські костели. Бо саме таку роль вони відігравали в житті наших предків, коли, під час нападу ворогів, перетворювалися на міцну фортецю і були для мешканців справжнім містом. Слід відзначити, що образна характеристика чималої кількості зразків цього типу пам'яток не обмежується взаємодією просторових та об'ємних елементів; вона ускладнюється співвідношенням останніх з ландшафтом.

Комплекси костелів і монастирів являють собою дуже вдячний матеріал для типологічного аналізу, адже існує можливість здійснювати його за цілим рядом ознак. Однією з них, особливо актуальною в контексті наведених вище міркувань, є домінування об'ємних або просторових характеристик в образному ладі цих складних ансамблевих утворень. До першого типу, характерного домінуючою роллю об'ємних елементів образної системи мови архітектури, слід зарахувати костели і монастирі, які відрізняються іррегулярністю планування, викликаною часто пристосуванням до складного рельєфу території. В цих комплексах, розташованих, як правило, на високих пагорбах, оборонна функція виявлена найбільш чітко. Прикладами ансамблів подібного типу можна вважати монастирські утворення в Підкамені, Вінниці, Старокостянтиніві, Язлівці та ін. Відзначимо, що зведення монастирських комплексів було не тільки школою будівельного мистецтва, воно давало можливість зодчим опановувати систему виразних засобів мови архітектури, набувати досвіду формування такого роду ансамблів.

Ще одна важлива причина, завдяки якій архітектурні осередки домініканського ордену повинні бути ретельно обстежені, обліковані, реставровані й збережені, міститься в суттєвій хронологічній глибині пам'яток у порівнянні з іншими спорудами міст. Першими були дерев'яні храми, які сягають XIII століття, але нажалі вони не можуть бути піддані аналізу, тому, що не збереглися. З існуючих архітектурних споруд домініканців найстаршими можна визнати костели Іоанна Хрестителя у Львові (1371) та Св. Катерини Олександрійської в Мостиськах (1432?), найпізнішим, якщо не брати до уваги сучасних споруд, – храм Св. Станіслава в Чорткові (1910 р.). Це наочно демонструє великий часовий діапазон та історичну цінність досліджуваних пам'яток і ще раз підтверджує необхідність науково обґрунтованого, логічного і послідовного підходу до проблем ревіталізації цінних з різних аспектів бачення зразків культового зодчества. Домініканські костели виключні за історичною і художньою цінністю, є унікальними і повинні бути віднесені до найвищих досягнень містобудівної та художньої культури вітчизняного минулого; вони підлягають обліку і діяльно суворій та ретельній охороні.

Місце і значимість кожного костелу ченців в архітектурно-просторовому середовищі залежить від провідних складових останнього. На нього впливають панівні загальноміські утворення, простороформуючі архітектурні об'єкти, обсягово-просторові центри, підпорядкованість і композиційне пропорціювання, об'єктивні природно-кліматичні умови тощо.

Обстеження міського ландшафту, де розташована споруда ордену, її пейзажного оточення, дозволяє прочитати його основні елементи, історичні архітектурні домінанти і ансамблі, забудови-медіанти між ними, які відіграють своєрідну зв'язуючу роль в краєвиді, а також визначити точки, осі, фронти й зони їх огляду та цінні види, перспективи, панорами.

Безперечно важливим є збереження певного художньо-композиційного образу костелу чи ансамблевої забудови, його гармонійного співіснування у конкретному історичному утворенні. Якщо змінити образ, або порушити хоча б одну з умов, то храм буде виглядати чужорідним тілом і порушувати цінність історичного середовища. Так сталося при перебудові Шарівського по-домініканського костелу на православну церкву, коли зміни в пропорційних співвідношеннях наднартексової вежі до всього корабля костелу призвели до негармонійного вигляду всієї споруди, котра є домінантою і височить на пагорбі, пануючи над містечком. Така ж доля спіткала храм в Тиврові. Внаслідок руйнації за радянських часів веж колишнього двобаштового фасаду, споруда перетворилася на звичайне прямокутне приміщення, котре грубим, обрубленим виглядом зіпсувало панораму старої частини міста.

Прикладом найтрагічнішої долі домініканських костелів і монастирів на Україні виступають храми Волині. Руйнівні зусилля російської імперської, а пізніше й радянської влад, призвели до майже повного знищення видатних зразків вітчизняної архітектури й артистичного їх наповнення. Нищівні дії, що у XIX ст. брутально здійснював царський уряд, спричинили руйнування більше половини мурованої архітектури католицьких храмів.

Завдяки репресіям, які режим здійснював після польських повстань першої третини XIX століття, на території Правобережної України були закриті й залишилися без господаря всі існуючі монастирі ченців. В ці часи було розібрано величний ансамбль Луцького домініканського осередку [10, с. 8]. Незважаючи на руйнівні заходи, частині по-домініканських архітектурних комплексів вдалося вистояти. Серед них можна назвати Ляхівський (діючий), який кардинально змінив свій історичний вигляд. Невірківський (в руїнах, потребує ремонту), Чарторийський (в руїнах), Острозький (повністю перебудований), Камінь-Каширський (відданий під пекарню). Від колись величного Луцького ансамблю забудов залишилися лише приміщення монастиря, аналогічна доля спіткала осередок у Володимирі-Волинському; від комплексу споруд у Старокостянтинові залишилися руїни дзвіниці; Козинський храм в руйнівному стані. Вже не існують храми у Яловичах, Тарговицях, Кульчинах, Бродах, Галичі та ін.; навіть кресленики та іконографічний вигляд цих споруд не збереглися. Цей сумний список можна було доповнювати новими й новими назвами міст, де колись розташовувалися монастирські комплекси домініканського ордену. На щастя для науки та історичної пам'яті поколінь деякі з вже неіснуючих храмів зафіксовані у працях художників і старих фотографіях. Їх ще можна відтворити, а декотрі й врятувати консерваційними та реставраційними заходами. Тому, так важливо піднімати подібні розвідки і доносити до сучасників невідомі до цього часу сторінки культурного та мистецького минулого країни.

Головними напрямками діяльності, спрямованої на збереження своєрідності й багатющого культурного надбання історичних міст, максимального врахування їх специфіки і визначення оптимальних форм існування і розвитку є глибоке їх дослідження та розробка науково обґрунтованих програм і проєктів реконструкції та регенерації давніх частин міст з їх найвизначнішими складовими.

Подібна організація пам'яткоохоронної діяльності йде в руслі з розробкою обліково-охоронної документації для історичних островків сучасних міст. Архітектурні об'єкти домініканського ордену,

як правило, розташовані серед інших забудов історичного міського середовища, створених у різні епохи. Вони уособлюють характерні ознаки своїх часів, змін, що відбувались у суспільстві, тому мають історичну, меморіальну, естетичну та іншу культурну цінність. Навіть в історичних містах вищої категорії, де ці об'єкти є основою міського середовища середмістя (Тернопіль, Львів, Кам'янець-Подільський, Белз та ін.), нажаль не відчувається шанобливого ставлення, навіть належної уваги до їх відтворення ні з боку дослідників, ні зі сторони владних структур.

Для вірного розуміння особливостей історичного розвитку міст, збереження культурних цінностей і визначення шляхів подальшого спадкоємного розвитку важливо виявити об'єкти спадщини всіх категорій (пам'ятки, значні і рядові об'єкти) і диференційовано їх охороняти. Чільною метою комплексних досліджень такого явища, як мистецька спадщина конкретного католицького чину на українських землях, є максимальне знайдення підготовчих матеріалів, належне інформаційне забезпечення архітектурного, містобудівного та інших видів проектно-реставраційних робіт. Така пам'яткоохоронна діяльність має протікати систематизовано, послідовно, з урахуванням щораз конкретних умов і завдань регенерації сакральних забудов та їх оточення. Важливим напрямком у забезпеченні належного рівня проектування в історичних містах, спрямованого на національне відродження, збереження і розвиток кращого в них, може стати цілеспрямована розробка програм і концепцій реконструкції історичних частин і пов'язаних з ними територій і правил забудови в цих межах для кожного історичного міста на основі загальнодержавної «Програми реконструкції історичних міст України», розробка якої підготовлена всім розвитком пам'яткоохоронної справи. В такі програми повинні включатися матеріали даних і аналогічних розвідок.

Упродовж багатьох років тягнулися реставраційні роботи домініканського костелу в Кам'янці-Подільському. Обміри і дослідження споруд комплексу тривали з 1960 року, реставраційні роботи – з 1975. Виконавцями обмірів та досліджень різних років були: В. Петичинський, А. Кулагін, Є. Пламеницька, А. Тюпич, В. Зорін, Л. Крищенко, Н. Сидорова, В. Ващенко, Л. Лернер, В. Губернатор, Л. Хілай, В. Полегкий. Неодноразово змінювалися плани замовників щодо пристосування будівель: турбаза (1960), швейна фабрика (1961), історико-етнографічний музей (1971), органний зал та зал... для бальних танців у костелі (70-ті роки). Зрештою зупинилися на музеї етнографії; ескізний проект реставрації та пристосування було затверджено 1983-1985 роки, коли проекту естафету прийняла «Укрзахідпроектреставрація», знову переглянули кілька варіантів (культурно-освітній центр, дитяча мистецька школа, музей етнографії), з яких обрали музей. Почалася реалізація проекту, в перебігу якої тривали дослідження, поточнювалися рішення окремих вузлів комплексу. Відновлене за проектом барокове завершення костельної вежі, атрибутоване Є. Пламеницькою як робота Яна де Вітте, надзвичайно ефектно вписалося в силует міста. Проте через недбальство працівників швейної фабрики в липні 1993 року сталася пожежа, яка знищила не тільки відновлені завершення вежі та келій – результати кількарічної праці реставраторів, – а й автентичні унікальні конструкції костельного даху XVIII ст. За тодішніх умов це була катастрофічна втрата. Інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було запроєктовано тимчасовий дах над вежею. Одночасно розроблено дев'ятий варіант пристосування під костел, з влаштуванням під його опікою місійного інституту. Авторами проекту реставрації були М. Гайда, В. Бевз; проекту пристосування – В. Бевз, Л. і О. Свінцицькі [6, с. 131].

Нелегка до цього моменту доля по-домініканського костелу з монастирем продовжувала залишатися важкою, але вже у часи незалежності держави його взяли під опіку ченці-пауліни, які здійснюють реставрацію споруди за призначенням, намагаючись зберегти всі характерні риси і особливості домініканського храму і відтворити цінну пам'ятку архітектури Поділля.

У наші часи були здійснені глибокі наукові дослідження матеріалів, необхідних для реставрації костельно-монастирського ансамблю домініканського ордену в Кам'янці-Подільському. Реставратори комплексу, нажаль не мали в розпорядженні всього діапазону результатів попередніх пошуків. Реставрація певною мірою базується на знайдених і проаналізованих автором статті фотографічних, іконографічних, архівних, літературних джерелах. Матеріали збиралися по крупицях в архівах Росії, Польщі й України, що робить можливим для настоятеля костелу, о. Алойза Кособуцького OSPPE, спрямовувати реставраторів з метою максимально точного дотримання автентичних джерел та іконографічного матеріалу в процесі ревіталізації архітектоники та інтер'єрного простору храму. Під час останнього відтворення шолому вежі використовувався кольоровий кресленик з розрізом конструкції XIX ст., знайдений автором в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі [7]. Це дозволило групі майстрів відтворити складний за конфігурацією архітектурний компонент до дрібних деталей.

На даний момент триває реставрація інтер'єру, для якої теж було знайдено чимало іконографічних матеріалів. Зокрема, у Краківському Національному музеї вдалося знайти літографію XIX ст., що висвітлює куточок інтер'єру з турецьким амвоном, вітарем Св. Михайла Архангела і живописним портретом видатного бенефактора XVIII ст. Франца Міхала Потоцького, на кошти якого 1754 року було закінчено реставрацію костелу після турецької навали [5].

Безцінні фотографічні матеріали вдалося розшукати в Національному історико-архітектурному заповіднику «Кам'янець», які дозволили роздивитися костел очима фотографів кінця XIX ст. [4] і зафіксували момент, коли інтер'єр діючого тоді по-домініканського костелу ще залишався майже недоторканим. На світлинах можна побачити чудотворний образ Божої Матінки, який пізніше безслідно зник, прекрасну рококову ліпнину, оформлені в стуківі рами вітарні образи, розписи на стінах і склепінні та ін. В цілому по даній пам'ятці було знайдено понад трьохсот автентичних джерел і опубліковано автором п'ять статей у фахових збірниках [8, с. 116-122], які дозволять поступово реалізовувати реставраційні роботи, а храму повернути належне місце в середовищі Старого міста.

Наступна пам'ятка – це костел Смотрицьких домініканців, для з'ясування шляхів реставрації якого теж були знайдені унікальні матеріали в архіві історичного музею-заповідника [2] і автором опублікована окрема стаття. У теперішні часи Смотрицький домініканський костел переживає відродження. Опікуються ним ченці ордену пасионістів, котрі, під керівництвом настоятеля, отця П. Чаплінського СР, вже зробили генеральний ремонт храму, вибудували біля нього триповерховий реколекційний будинок і проводять подальші розвідки з метою відтворення у всій красі чудової пам'ятки пізнього бароко з ремінісценціями паладіанського стилю, зразків скульптурного, живописного та декоративно-ужиткового мистецтва, а також, повернення людям віками намоленого місця зустрічі з Богом.

Можна навести ще один приклад регенерації колишнього домініканського костелу, настоятель якого користується на даний момент теоретичними результатами розвідок [9, с. 45-53] та знайденими в архівах іконографічними матеріалами представленого дослідження. Цей храм Успіння Богородиці в Летичеві, зведений у 1606 році (мурований), є справжньою перлиною готичної архітектури Правобережної України. Він правив за взірць для багатьох однонакових, стіностовпних, хрестоподібних, фланкованих каплицями, домініканських споруд. Перед ювілеєм 400-річчя з моменту виникнення храму, всі матеріали автора на прохання настоятеля Кам'янецького кафедрального костелу Св. апостолів Петра і Павла, ксьондза Романа Тваруга SCHR, було передано священикам Летичівського костелу для допомоги у максимальному відтворенні колишнього вигляду старовинної споруди. Серед них невідоме дотепер літографічне зображення головного вітаря початку XIX ст., яке вдалося розшукати у фондах Краківського Національного музею, що було опубліковано завдяки пожертвуванню коштів представниками шляхетських родин видавництвом І. К. Вельчинського в Парижі. Також вперше впроваджується в науковий обіг і використовується практично план земель Летичівської римсько-католицької церкви 1849 року, який знаходиться в Державному архіві Житомирської області, виконаний землеміром С. Ольшевським.

В архівах Російського історичного музею Санкт-Петербургу автором було знайдено унікальний кресленик 1857 року землеміра Л. Грушецького з планом і фасадом костелу, монастиря і земель, що йому належали. Безперечно, важливим матеріалом у процесі реставрації та відтворення історичного вигляду домініканських споруд, зокрема Летичівської, служать знайдені в архівах Кракова, Санкт-Петербургу, Хмельницького, Кам'янця-Подільського, малюнки, акварелі та літографії Наполеона Орди, які дозволяють розглянути зафіксований архітектурний об'єкт до дрібниць. У відтворенні повної картини образу храму ченців в Летичеві допомагають рисунки західного і східного фасадів забудови, створені на зламі XIX-XX століть, що зберігаються у Московському державному музеї архітектури ім. Щусєва [3]. Своєрідний інтерес представляє рисунок башти на першому плані і костелу позаду 1910 року Г. Лукомського, намальований у стилі сецесії. Розшукані і зібрані воедино матеріали є джерелом для відродження і надання нового життя Летичівському костелу. Своєї черги чекають костел сестер-домініканок в Кам'янці-Подільському та інші по-домініканські храми, про які зібрані матеріали у процесі наукових розвідок.

Таким чином, на першій погляд суто теоретичне мистецтвознавче дослідження перетворилося на базу й джерело для відродження видатних пам'яток архітектурної спадщини України, для надання їм наступного, може більш щасливого життя, для повернення у скарбницю народу вже майже зруйнованих зразків духовної і матеріальної культури українців. Наведені приклади є підтвердженням необхідності і цінності аналогічних досліджень в царині відродження національної архітектурно-мистецької спадщини країни.

Джерела та література

1. Вечерський В. Історико-містобудівні засади збереження своєрідності Канева та його довкілля. *Українська Академія Мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці*. Вип. 11. Київ, 2004. С. 186-190.
2. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник. Збірка документів з архіву Смотрицького домініканського монастиря, року 1826 укладена. KB 105705. Кстп. 479.
3. Московський державний музей архітектури ім. Щусева (МДІА). Рисунок західного фасаду костелу в Летичеві, 20-і роки / Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»; МДІА. Рисунок східного фасаду костелу в Летичеві, 20-і роки.
4. Національний історико-архітектурний заповідник (НІАЗ) «Кам'янець». Фотоматеріали по-домініканського костелу Св. Миколая в Кам'янці-Подільському. Альбом 1 (75 іл.).
5. Національний музей в Кракові (MNK). sygn. Ew. III 35164 (Kamieniec Podolski).
6. Пламеницька Є., Пламеницька О. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського. *З історії української реставрації. Додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України»*. Київ : «Українознавство», 1996. С. 131.
7. Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі (РДІА). Ф. 1488. Опис 3, спр. № 553. Проект «вежі» в Кам'янці-Подільському. Без року.
8. Урсу Н.О. Архітектурний ансамбль домініканського ордену у Кам'янці-Подільському у світлі історичних джерел. *Наукові записки. Серія: мистецтвознавство*. Тернопіль, 2000. № 2 (5). С. 116-122.
9. Урсу Н.О. Костел Успіння Пресвятої Діви Марії у Летичеві. *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків, 2001-2002. № 2-3, 1. С. 45-53.
10. Kowalczyk J. Kierunki w późnobarokowej architekturze sakralnej na Wołyniu. *Sztuka kresów wsch.* Kraków, 1994. S. 8.

УДК 351.853(477.43)

Анатолій Філінюк

ЗВІД ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ЯК НАПРЯМ І ЗАСІБ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У розвідці обґрунтовано, що підготовка та опублікування серії книг Зводу пам'яток історії і культури Хмельницької області виступають важливим напрямом і засобом пам'яткознавчої та пам'яткоохоронної діяльності. Узагальнено досвід цієї роботи на Хмельниччині і запропоновано сучасні методологічні підходи, принципи й форми увічнення героїчних подій історії, удосконалення та змістового наповнення культурної мапи краю.

Ключові слова: пам'яткознавство, культурна спадщина, Хмельниччина, пам'ятки.

Свого часу видатний український письменник і мислитель О. Гончар зазначав, що: «єдине, чим Україна тримається на світі, це її глибока духовність, непіддатні ніяким інфляціям золоті скарби української душі». Саме це, накопичуване століттями історико-культурне багатство, його нетлінні скарби і є найглибшою запорукою сучасного державотворення та національного відродження України, її економічного і культурного розвитку сьогодні, в найближчому майбутньому та у віддаленій перспективі. Вивчення та популяризація пам'яток історії і культури у рамках підготовки багатотомного Зводу пам'яток історії та культури України покликані слугувати альфою і омегою просування національного історико-культурного продукту як унікального джерела активізації гуманітарної сфери в становленні високоцивілізованої державності. В своїй діяльності історикам, краєзнавцям, працівникам музеїв, заповідників, представникам наукової і творчої інтелігенції потрібно навчитися жити та працювати всупереч обставинам, зовнішнім імперативам, ідеологіям й на апогей фальші та цинічної брехні переломної доби, утверджувати історичну правду про наше минуле, про пам'ятки нашої духовності і культури. Лише це може розтопити лід нашого безпам'ятства та облуди. Адже здатність мати спадщину є однією з властивостей території, цінність якої визначається щільністю пам'яток, особливостями їхньої територіальної диференціації [5, с.473-477].

Пояснюється це, по-перше, тим, що робота зі створення Зводу пам'яток історії і культури була розпочата за радянських часів, коли українські пам'ятки історії та культури відігравали не роль константи, тобто головної, центральної складової, а перемінної національної спадщини України, що мала

другорядне значення, якщо не сказати – незначну роль. По-друге, важливо виходити з того, що основу основ серед численних пам'яток складала надбаня ХХ ст., яке, як відомо, потерпіло крах. По-третє, за час соціалістичного будівництва і перебування України в складі СРСР обличчя вітчизняної історичної та культурної спадщини було, за словами Л. Костенко, «тяжко спотворене». Це спотворення слугує тому, щоб, маючи правдивий вигляд, історична брехня, яка засіла в свідомості наших людей, у черговий раз може взяти реванш. Знання домінуючої нації, історії про пригноблені народи є структурою неправд і міфів, котрі не підпорядковуються законам логіки і не потребують доказів [20, с.81-82]. Міфотворчість сприяла вкорінюванню російської ідентичності в українському ідентифікаційному просторі, розвитку різноманітних комплексів, зокрема меншовартості та провінційності в ментальності українців і, навпаки, історичної зверхності, психології «старшого брата» серед росіян. За великим рахунком, переважна більшість надбань, включена до Зводу пам'яток історії та культури, представляє історію і культуру колишнього колонізатора, а не власні, «питомі національні» досягнення й тому звеличує чужі морально-етичні цінності й далі орієнтує нашу націю на збереження постколоніальних орієнтирів, а не на незалежний, цивілізаційний шлях розвитку незалежної країни. Тому в роботі над Зводом пам'яток історії і культури такі аспекти необхідно враховувати, оскільки, за справедливим спостереженням В. Потульницького, в політичному, науковому та культурному дискурсі імперії знання про підкорену територію міститься всередині або в ракурсі сили і домінації, де інші нації імперії репрезентуються зверхньо, з позицій «культурної сили», «вищої культури», як знак панування і сили над підкореними народами [14, с.7].

«Людина, культура народу якої ущерблена, сама стає ущербленою і жодні чужі культури тут не зарадять». Тим більше, що, за оцінкою В. Шевчука, інші культури не тільки збагачували, але й стали руйнівним чинником щодо автентичного, неагресивного національного єства, перетворюючи людину з істоти самодостатньої в людину провінційну, регіональну, що для нормального життя національного організму несло видимі загрози [19, с.6, 7, 8]. На жаль, це сталося з українською культурою. Український народ в його історичному розвитку не зник лише тому, що «йому було що воскрешати». Ось чому вкрай важливо розглядати роботу з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область» як органічну складову відродження, самостановлення, самоукріплення української культури.

Відомо, що виявлення, вивчення, популяризація та збереження культурної спадщини краю і надання багатьом пам'яткам статусу пам'яток історії та культури були розпочаті зусиллями представників органів місцевого самоуправління, громадських організацій, широкого загалу науковців, пам'яткоохоронців і краєзнавців у 1982 р. Основою цього слугувала постанова Ради Міністрів Української РСР «Про заходи щодо забезпечення видання томів Зводу пам'яток історії і культури народів СРСР по Українській РСР» від 3 серпня 1982 р. [11]. На жаль, тривалий час юридичне врегулювання системи охорони пам'яток здійснювалося за застарілим законодавством, а також некваліфіковане проведення паспортизації історико-культурних пам'яток і відсутність необхідних відомостей про їх кількість і стан збереження [2].

Відтак досі наша буденність заповнена пам'ятниками, що прославляють перебування України в складі Російської держави, відданість комуністичній ідеї, переваги та успіхи соціалістичного будівництва, влади і держави, яких не існує майже 29 років. Вони продовжують возвеличувати суспільство, котре себе збанкрутувало, але яке частина громадян України досі вважає «своїм золотим віком». До того ж, абсолютна більшість пам'яток зосереджена в поліетнічних за національним складом містах, у багатьох з яких частка корінного, титульного етносу значно меншою, ніж на селі. І, навпаки, їх мізерна кількість знаходиться в сільській місцевості, абсолютна більшість населення якої представлена українцями. Така історико-культурна спадщина з імперським великим наративом, за висловом З. Когути, виглядає «лише локальним відгалуженням російської національної історії...» [8, с.192].

Для професійних істориків і краєзнавців історичні та культурні пам'ятки це перш за все носії інформації про наше минуле, наше коріння. Використання пам'яток історії та культури в сучасному культурному контексті передбачає, що ті об'єкти культурної спадщини, які репрезентують для нас минуле, не лише дадуть нам «суху» інформацію про нього, а й змусять ставитися до минулих подій особистісно [3, с.8]. У зв'язку з цим постають закономірні питання: яка кількість пам'яток історико-культурної спадщини належить власне українським пам'яткам історії і культури? Яку питому вагу вони посідають в загальній кількості? Чи відбивають вони найважливіші віхи цивілізаційного поступу і тяглість нашої історії та чи демонструють найважливіші досягнення нашого народу в різних галузях суспільного життя? Чи пам'ятки відображають історію, культуру, традиції, ментальність і колорит конкретної території та її мешканців? Чи вони слугують сучасному і наступним поколінням прикладами для наслідування та надійними орієнтирами? Цілком зрозуміло, що відповіді на ці питання – риторичні.

Звідси випливає висновок – нам необхідно повернути втрачену своєрідність і втрачене обличчя нашої самобутньої спадщини.

На Хмельниччині, як і в інших областях України, проведена значна робота з підготовки матеріалів про пам'ятки історії, котрі репрезентують основні, найбільш значні події історичного, соціального, культурного розвитку українського народу, становлення України як незалежної держави, життя і діяльність видатних діячів України до Державного реєстру, які передані до Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури. Справжнє пробудження інтересу до наповнення пам'яток історії та культури національними смислами почало проявлятися саме в останні десятиліття під впливом демократизації і проголошення державної незалежності України. Зокрема, за сприяння Хмельницької обласної державної адміністрації та Хмельницької обласної ради, редакційна колегія, робоча група, науковці і краєзнавці чимало зробили щодо виявлення та наукового вивчення на території краю пам'яток історії та культури. Спільними зусиллями підготовлено текстові та ілюстровані матеріали до відповідного тому Зводу [18]. Якщо станом на 2010 р. було досліджено і описано 2300 із всього загалу 5000 археологічних об'єктів, підготовлено понад 2700 статей про пам'ятки історії, то вже на початок в області перебуває 2896 пам'яток культурної спадщини, з них: археології – 255, в тому числі 117 національного значення; 1 пам'ятка науки і техніки, включена до Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО – Геодезичні пункти Дуги Струве. У першій книзі енциклопедичного видання «Звіт пам'яток історії та культури України. Хмельницька область», яке побачило світ майже два роки тому зазначено, що в області на державному обліку перебувають 255 пам'яток архітектури (117 – національного значення), 42 пам'ятки монументального мистецтва (1 національного значення), 2340 пам'яток історії (4 – національного значення) [7, с.5]. Винятково важливо, що серед пам'яток представлені 460 об'єктів архітектури та містобудування і чимало поховань, пов'язаних із голодомором 1932–1933 рр., голокостом і похованнями воїнів-афганців та ін. [4, с.124]. Крім того, культурний ландшафт Кам'янця-Подільського та трипільське поселення Жванець пропонуються до включення до Попереднього Списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [6, с.4].

Проте якщо археологічні пам'ятки представлені доволі повно, то власне українська складова пам'яток історії та культури – м'яко кажучи, дуже скромно. Через надмірну заідеологізованість, однобічний, часто кон'юктурний підхід до неї не включені пам'ятки про національно-визвольні змагання ХХ ст., голодомор і політичні репресії, національних героїв, імена яких були заборонені. Як і можна було очікувати, в першій книзі переважають пам'ятки ХХ ст. і героїчна тематика, пов'язана з більшовицькою складовою Революції 1917-1921 рр. та перемогою СРСР у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр., й складають майже половину від загальної кількості. Сотні, а то й тисячі пам'яток історії (поховань) ще не досліджено і не описано. Як наслідок, у державних пам'яткоохоронних органів відсутні повні дані про об'єкти нерухомої історико-культурної спадщини [2, с.41-42, 150]. З цього випливає, що нічого істотного українського на теренах краю до 1917 р. не було, а якщо й таке було, то не більше як уламок російського. В цьому з кінця ХVIII ст. пальму першості тримали саме російські пам'ятки, хоча насправді в соціокультурному просторі краю винятково важливе значення мали як власне українські, так і польські, вірменські, молдавські надбання історії і культури. Не останню роль відіграє вплив російської та радянської політики пам'яті, наслідком якої є достатньо стійкі залишки радянської ідентичності.

На цьому фоні більш перспективним виглядає видання про пам'ятки історії та культури Новоушиччини [10]. До прикладу, в числі 20 пам'яток історії у книзі представлені могили воїнів-афганців, жертв Голодомору, Голокосту, нацизму, розстріляних євреїв. Особливий інтерес викликають додатки, де наведено назви понад сорока щойно виявлених історичних об'єктів і пам'яток архітектури ХVIII – ХІХ ст. Це дає підстави для появи в енциклопедичному виданні багатьох пам'яток, які істотно розширять як їх соціально-культурний спектр, так і хронологічні межі.

Цілком зрозуміло, що без наукового підґрунтя, без тісної співпраці робочих груп, авторських колективів обласних томів Зводу з професійними археологами, архітекторами, істориками, культурологами, літературознавцями, мистецтвознавцями, фахівцями інших гуманітарних знань тут не обійтися. Більше того, ще у постанові президії Національної академії наук України № 115 від 25.04.2001 р. «Актуальні методологічні проблеми української історичної науки» наголошувалося на необхідності спільних розробок теоретико-методологічних проблем вітчизняної історії, в тому числі взаємодій культур різних народів, з науковими установами історичного профілю [1].

Очевидною є потреба надати роботі з підготовки книг Зводу нового дихання – передусім шляхом координації зусиль істориків, археологів, фахівців у галузі містобудування та архітектури, географів, краєзнавців навколо створення принципово нової системи обліку пам'яток і наукового опрацювання різнопланової текстової та відеографічної інформації. Надзвичайно важливо, щоб представлений у ньому

комплекс пам'яток складався в живий організм із цілісним історико-культурним надбанням, з допомогою яких можна відновити самобутнє полотно витвореної і збереженої нашими країнами спадщини, що виконувала націєтворчу функцію й надихала на боротьбу за визволення з-під чужоземного гніту.

Впевненості та оптимізму в успіху цієї справи додає той факт, що, попри всі труднощі, в сучасному науковому історичному дискурсі крок за кроком утверджується сучасне розуміння багатьох складних питань нашого минулого. Виробляються й утверджуються нові наукові погляди на події та явища, які замовчувалися або інтерпретувалися виключно через політичні чи ідеологічні діоптрії. Хоча й надто повільно, але долаються ігнорування та блюзнірська зневага до визначних діячів українського народу, витісняється принцип тригонометричної прогресії до формування списку пам'яток історії і культури й у пам'яткознавстві утверджується україноцентризм як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях.

До того ж, опора на сучасну теорію і методологію пам'яткознавства забезпечує науковий підхід до формування механізму організації, логіки розвитку думки, структури наукової мови всієї справи зі створення Зводу пам'яток історії та культури України. Нові теоретико-методологічні акценти потрібні не для нівеляції чи ігнорування пам'яток представників інших народів на території України, а передусім для відновлення автентичності, повноцінності та самодостатності власної спадщини як основи наших соціальних орієнтирів. Нині на часі переформатування українських пам'яток із перемінної на константу, в чинник, який засвідчує історичну тяглість і цивілізаційний поступ закоріненого у власній духовності європейського народу від часів Трипілля до сьогодення.

Чекає на переосмислення і концептуальні зміни робота з виявлення об'єктів української історико-культурної спадщини. На наше переконання, вона має включати в себе сукупність цілеспрямованих науково-дослідних і пошукових заходів щодо визначення наявності та культурної цінності нових об'єктів із періодів, які раніше не були в полі зору виконавців цього проекту. Науково-пошукову і науково-практичну діяльність слід спрямувати на одержання нової інформації про об'єкти національної культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних періодів розвитку.

При підготовці наступних томів потрібно приділити увагу всім історичним періодам, значимим явищам і персоналіям за допомогою пам'яток історії та культури. Книги Зводу мають відобразити нерухомі пам'ятки історико-культурної спадщини найважливіших етапів процесу історичного розвитку України. Значну увагу необхідно приділити осмисленню місця і ролі історико-культурної спадщини України та її важливої складової частини – пам'яток історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва в духовному житті суспільства. Це стосується і тих сторінок української історії, котрі з політичних та ідеологічних міркувань не знайшли докладного й об'єктивного висвітлення за радянської доби. Так, на сторінках «Зводу» повинні знайти гідне відображення пам'ятки, пов'язані з історією українського відродження кінця XVIII – початку XX ст. Акцент слід робити на пам'ятках, які засвідчують глибоку автохтонність і тяглість українського народу. Безперечно, до енциклопедичного видання мають потрапити імена визначних представників української інтелігенції різних етносів та інших.

Продовження роботи зі створення обласних томів Зводу пам'яток історії та культури України має проводитися паралельно зі створенням і розвитком меморіального простору України. В Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.) досить чітко виписані положення про об'єкт культурної спадщини як визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність. Нерухомий об'єкт культурної спадщини визначено як об'єкт культурної спадщини, який не може бути перенесений на інше місце без втрати його цінності з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду та збереження своєї автентичності. Важливим є також положення про рухомі предмети, пов'язані з нерухомими об'єктами культурної спадщини, – елементи, групи елементів об'єкта культурної спадщини, що можуть бути відокремлені від нього, але складають з ним єдину цілісність, і відокремлення яких призведе до втрати археологічної, естетичної, етнологічної, історичної, архітектурної, мистецької, наукової або культурної цінності об'єкта; пам'ятка культурної спадщини (далі – пам'ятка) – об'єкт культурної спадщини, який включено до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. У пункті 1 статті 13 цього Закону унормовано, що «Об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їхньої археологічної,

естетичної, етнологічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України» [13].

Більше того, в постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток» № 452 від 22 травня 2019 р. вироблено вимоги з визначення об'єктів культурної спадщини національного та місцевого значення. Зокрема, в пункті 3 зазначено, що об'єкти культурної спадщини, які пропонуються для внесення до Реєстру за категорією національного значення, повинні зберегти свою автентичність (пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні культурні нашарування) та мати одну або більше з таких ознак: а) значний вплив на розвиток культури країни; б) мати безпосередній зв'язок з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю людей, які зробили значний внесок у розвиток національної культури; в) репрезентувати шедевр творчого генія, бути етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; г) бути витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю. Об'єкти культурної спадщини, які пропонуються для внесення до Реєстру за категорією місцевого значення, повинні зберегти свою автентичність (пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму, матеріально-технічну структуру, історичні культурні нашарування) і мати одну або більше з цих ознак: «мали вплив на розвиток культури населеного пункту чи регіону; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю людей, які зробили значний внесок у розвиток культури певного населеного пункту чи регіону; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи» [15].

Цінним уявляється вивчення зон охорони пам'яток, історичного ареалу населених пунктів з об'єктами культурної спадщини та пов'язаних із ними розплануванням і формами забудови, традиційного характеру середовища як історично успадкованого вигляду та об'ємно-просторової структури історичного населеного місця тощо. Не менш важливим видається пояснення щодо виявлення об'єктів культурної спадщини як сукупності науково-дослідних, пошукових заходів з метою визначення наявності та культурної цінності об'єктів історичної й культурної спадщини і її дослідження – як науково-пошукової, науково-практичної діяльності, спрямованої на одержання нової інформації про об'єкти культурної спадщини, історичні населені місця, традиційний характер середовища, який є типовим для певних культур або періодів розвитку. Якщо раніше увага зосереджувалася на окремих архітектурних спорудах та ансамблях, то нині – на великих просторових системах. Згідно з підходами Венеціанської хартії 1964 р., поняття «пам'ятка архітектури» передбачає комплекс історичного архітектурно-просторового середовища в межах містобудівельно-ландшафтних комплексів та «історичних ареалів».

Враховуючи регіональну специфіку області, можна застосувати класифікацію пам'яток на: культові (сакральні) споруди; середньовічні муровані фортеці і замки; пам'ятні місця; пам'ятні хрести XIX – першої третини XX ст. [17, с.179-180]. Це узгоджується Рамковою конвенцією Ради Європи (2005 р.) про значення культурної спадщини для суспільства, до якої Україна приєдналася в 2007 р. Йдеться, з одного боку, про культурне надбання як загальне джерело пам'яті, розуміння, самобутності, згуртованості і творчості; з іншого боку, знання про нього є джерелом посилення довіри і взаємного розуміння, урегулювання та попередження конфліктів [16].

У пам'яткознавчій діяльності необхідно врахувати тривале перебування українських земель у складі сусідніх імперій. Адже внаслідок цього цілі століття української історії майже неможливо досліджувати за вцілілими історичними пам'ятками. Лише поодинокі міста, такі як Львів, Кам'янець-Подільський, Жовква та деякі інші, можуть похвалитися збереженістю середньовічної міської забудови. Збереженню пам'яток не сприяла і політика радянської влади, яка, оголосивши релігію «опіумом для народу», вела лінію на мало не тотальне зруйнування культових споруд. Промовистих прикладів історичного безпам'ятства та освяченого владою варварства можна привести безліч. Це повинно неодмінно реалізуватися в акцентуванні на власній історико-культурній спадщині, проектуючи її в минуле, на врахуванні того, що для наших предків імперський період не лише відзначався посиленням гноблення, а й був часом «пробудження» української нації, визрівання та боротьби за незалежність. Результатом пам'яткознавчої діяльності мають стати імена діячів нового часу, яких слід належно вшановувати. Водночас, поза увагою не можуть опинитися проблеми взаємодії корінних мешканців із представниками інших етнічних груп.

В роботі з вивчення пам'яток історії і культури вважаємо за необхідне взяти на озброєння такі теоретичні підходи, як: а) генетичний (для визначення самобутності національної чи регіональної культури, природних особливостей краю); б) географічний (для врахування властивостей території); в) історичний (як історичний досвід взаємодії людини та природи); г) інформаційний (як інформаційно-культурний феномен); д) правовий (як вияв правових і майнових відносин); е) соціально-економічний (як основа збереження культурного й природного різноманіття країни, окремих регіонів, етносів, груп

населення, ресурс для соціально-економічного розвитку територій і т. п.); є) збалансований і гуманітарний (як основа й ресурс розвитку суспільства, включаючи екологічних, соціальних і гуманітарних аспектів, зокрема збалансований розвиток, освіту та просвіту, якість життя тощо) [12, с.15].

Вкрай необхідними є заходи щодо узагальнення та систематизації інформації про історико-культурну спадщину, забезпечення детального наукового опису її об'єктів, вивчення і популяризації пам'яток історії та культури Хмельниччини. Дуже важливо зробити акцент на виявленні нових національно орієнтованих пам'яток історії та культури, написанні статей про них і підготовці їх до рецензування, доопрацювання створених словників, вступних статей, статей про обласні центри і райони, особливо ілюстративного і картографічного матеріалу, довідкового апарату тощо. В томах «Зводу пам'яток історії та культури України. Хмельницька область» мають знайти відображення героїчні плацдарми української передової культури, на яких, поруч зі своїми сподвижниками, до останнього подиху стояли наші національні велети. Особливу увагу необхідно спрямувати на легітимацію повноцінності українських пам'яток історії і культури, їх тематичну та стильову своєрідність; національну специфіку, а також на широке коло талановитих та ерудованих авторів. Інформація про пам'ятки історії та культури покликана відбивати духовний світ, пошуки істини, шляхи збереження української духовності від зазіхань жорстокого зовнішнього світу і жагу до життя та самоствердження українців. Більш глибокого осмислення чекають пам'ятки сакральної культури. Варто було б взяти приклад з вінничан, які не тільки реалізують спільно з НАН України пілотний проєкт із розробки електронного інформаційного ресурсу об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей, а й тісно співпрацюють із земельним і містобудівним кадастрами задля запобіганню руйнуванню пам'яток [9].

Слід враховувати, що підготовка Зводу й далі нашкоджуватиметься на різноманітні перешкоди. По-перше, наявність значної кількості пам'ятників комуністичного правління та відповідної символіки гальмуватиме формування національної ідентичності. По-друге, використання меморіального простору в політичній боротьбі сприятиме закріпленню регіоналізації ідентичності громадян окремих частин України. По-третє, прискорення процесу перебудови історичної пам'яті суспільства може спричинити відрив монументальної пропаганди органів влади від наявних уявлень населення регіону. По-четверте, на перешкоді роботи зі створення Зводу пам'яток історії і культури України, як і всієї нашої історії, і далі стоятиме великоросійський або радянський контекст, спрямований на збереження російської чи радянської історико-культурної домінанти. Тому зосередження уваги та концентрація поваги до справжніх національних пам'яток минулого і надбань української культури є одним із найважливіших чинників відновлення нашої історичної пам'яті.

Отже, робота зі створення Зводу пам'яток історії та культури Хмельницької області потребує сучасних методологічних підходів і нового імпульсу. Адже Хмельниччина вирізняється одним із найвищих рівнів насиченості об'єктами культурної спадщини вслід за м. Києвом, Львівською, Волинською і Тернопільською областями та м. Севастополем. Роботу з увічнення героїчних подій історії краю та створення серії книг Зводу пам'яток історії та культури необхідно організовувати на сучасній теоретико-методологічній основі водночас із утвердженням історичної пам'яті та оздоровленням і гармонізацією його меморіального простору. Важливо сконцентрувати зусилля на духовних надбаннях, внутрішньому світі українців, представників інших народів і національних меншин.

Джерела та література

1. Актуальні проблеми виявлення і дослідження пам'яток історії та культури (на матеріалах Зводу пам'яток історії та культури України). Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1999. Ч. 1. 303 с.
2. Горбик В., Денисенко Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ : Ін-т історії НАНУ, 2012. 192 с.
3. Гріффен Л. О., Титова О. М. Пам'яткознавство: основні напрями досліджень. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 7-12.
4. Денисенко Г. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України»: наукові напрацювання та перспективи. *Краєзнавство*. 2012. № 3. С. 118-125.
5. Евдокимова Е. В. Особенности формирования историко-культурного и природного наследия Смоленщины. *Человек. Природа. Общество. Актуальные проблемы: Материалы XI-й междунар. конф. молодых ученых (27–30 декабря 2000 г.)*. Санкт-Петербург, 2000. С. 473–477.
6. Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область. Кн. 1. М. Хмельницький (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури / [авт. кол.: Л. Аванесова, С. Гуменюк, В. Дзьоник., А. Філінюк]. Київ, 2018. 152 с.

7. Звід пам'яток історії та культури України. Хмельницька область. М. Хмельницький / [редкол. тому: І. Трунова (голова), В. Лукашук (заст. голови), С. Шпаковський (упоряд.), С. Єсюнін (упоряд.), С. Аниськов, Л. Баженов., А. Філінюк та ін.]. Хмельницький : Поліграфіст, 2019. 242 с.
8. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
9. Лиховид І. Пам'ятки – в гаджеті. *День*. 2019. 27–28 червня. № 112–113. С. 15.
10. Новоушиччина: історія у пам'ятках. Наукове видання / [упоряд.: Петраш І. В., Шпаковський С. М., Климчук В. В.]. Хмельницький : ТзОВ «Поліграфіст», 2018. 336 с. іл.
11. О мерах по обеспечению издания томов Свода памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР: Постановление Совета Министров Украинской ССР № 453 от 3 сентября 1982 г. URL : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/453-82-п>
12. Поливач К. А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / [наук. ред. Руденко Л. Г.]. Київ : Ін-т географії НАН України, 2012. 208 с.
13. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8.06.2000 р. № 1805–III. URL : https://kodeksy.com.ua/pro_ohoronu_kul_turnoyi_spadwini/3.htm
14. Потульницький В. А. Українська та світова історична наука: Рефлексії на межі століть *Укр. іст. журн*. 2000. № 1. С. 3–20.
15. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток. Постанова Кабінету Міністрів України. № 452 від 22 травня 2019 р. URL <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#Text>
16. Рамочная конвенция Совета Европы о значении культурного наследия для общества (ETS N 199). Фаро, 27 октября 2005 года (Конвенцию ратифицировано Законом № 581-VII от 19.09.2013). URL : <http://consultant.parus.ua/?doc=03H7ME363E>
17. Регіональні особливості нерухомих пам'яток України : монографія / [кол. авт. : І. М. Бичковська, О. Н. Гаврилюк, С. В. Гаврилюк та ін.; під ред. Л. О. Гріффена, О. М. Титової; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК]. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. 275 с.
18. Хмельниччина: висвітлюємо історико-культурний потенціал області 18:05 (09.07.2013 р.). URL : <http://zunr.info/news/2013/07/09/10975-hmel-nychchyna-vysvitlyuyemo-istoryko-kul-turnyy-potencial-oblasti.html>
19. Шевчук В. Загублена українська культура за тисячу років. Київ, 2008. 74 с.
20. Claude Levi-Strauss. The Structural Study of Myth. *A Symposium. Ed. Thomas A Sebeok*. 1955. Bloomington and London: Indiana UP, 1958. S. 428–444. URL : <https://people.ucsc.edu/~ktellez/levi-strauss.pdf>

Відомості про авторів

Брегін Оксана Богданівна – науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ветров Олександр Васильович – Почесний краєзнавець України, Чернігівська обласна організація НСКУ.

Вільчинська Олена Володимирівна – головний зберігач фондів Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Герасимчук Тетяна Анатоліївна – науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Грузер Ірина Алімівна – старший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Завальнюк Олександр Михайлович – академік НАНВО України, УАІН, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Калитко Сергій Леонідович – кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Клімчук Юрій Аркадійович – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Комарницький Олександр Борисович – академік НАНВО України, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, голова Кам'янець-Подільської міської організації НСКУ.

Кравчук Олександр Миколайович – кандидат історичних, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

Кузема Альона Леонідівна – молодший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Кулішова Анна Анатоліївна – завідувач відділу реставрації та реабілітації пам'яток Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Литвинчук Ілля Володимирович – магістр архітектури, аспірант кафедри архітектури та реставрації Інституту архітектури та дизайну Національного університету «Львівська політехніка».

Мавдюк Мар'яна Русланівна – молодший науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Майба Ірина Богданівна – науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Марценюк Надія Миколаївна – викладач Вінницького технічного коледжу.

Пагор Валентин Віталійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Паур Ірина Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Перепелиця Алла Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Пришляк Оксана Богданівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Рудюк Лариса Йосипівна – учений секретар Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Свінціцька Лілія Іринієвна – завідувач відділу наукової та культурно-освітньої діяльності Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець».

Урсу Наталія Олексіївна – доктор мистецтвознавства, професор, завідувач кафедри образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та реставрації творів мистецтва Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Філінюк Анатолій Григорович – академік НАНВО України, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Чуткий Андрій Іванович – доктор історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Янушкевич Барбара – здобувач-докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, кандидат гуманістичних наук з історії, викладач Жешувського університету (Республіка Польща).

Ярич Володимир Петрович – аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО: СУЧАСНІ АСПЕКТИ

*матеріали Всеукраїнської науково-практичної
онлайн-конференції з міжнародною участю,
м. Кам'янець-Подільський,
15-16 травня 2020 р.*

Формат 60x84/8

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times.

Наклад 62.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
в друкарні ТОВ «Друкарня „Рута”»
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. (038) 494-22-50, drukruta@ukr.net